

Vaqif Bayramov

SİSYAN-qovğalarda qovrulan torpaq

- 15442 -

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin

İşlər İdarəsi

PREZİDENT KİTABXANASI

Sumqayıt-2014

Redaktordan

...İlk qaçqınlıq başlayandan (1988) bir çox bədii əsərləri, məqalələri, publisistik yazıları vərəqləmişəm. Vəqifin iki kitabını (“Bilməz idim ayrılıq var...” və “Yurd ağrısı”) oxuyanda isə göyüm-göyüm göynəmişəm. Elə bilmişəm ki, mən də o kənddən-Ağudidənəm, mənim də yüzillik yurd-yuvası talan olub, dağılıb...

Vəqifin adlarını çəkdiyim kitablarında kəndlə, yurd-yuva ilə bağlı yazdıqları sadəcə ağı deyildi, sanki bir dərd, kədər simfoniyasıydı.

O kitabların hər cümləsində, hər sətirində göz yaşları gördüm, qəhər gördüm... Ögər özün qəhərlənəndə, kövrələndə oxucunu da təsirləndirə bilmisənsə, deməli, yaşadığın hissələrin, düşüncələrin səmimiyyətinə oxucunu da inandırmısan...

O kitablarda hər sözü, hər cümləni yaratmış, paralanmış torpağın qaysağı bağlanmayan yarısından süzülən al-qırmızı qanın ürəyə çəkdiyi ağrısı bilmişəm.

O kitablarda hər sözü, hər cümləni dərdlinin dilindən qopan dərd pıçıltıları, göz yaşma bələnmiş ağrıları hesab etmişəm.

İndi əlinizdə olan “Sisyan-qovğalarda qovrulan torpaq” kitabının əlyazmasını nəzərdən keçirəndə də o duyğuları yenidən yaşadım... Amma... amma bir daha əmin oldum ki, talan olan, dağılan Ağudi hələ ölməyib, Ağudi hələ yaşayır... O yerlərdə dünyaya göz açıb iməkləyən, o yerlərin bulağından su içən, dağıtı-daşını qarış-qarış gəzən, torpağının səxavətindən bəhrələnən, havası canına-qanına hopan sonuncu ağudili son nəfəsində bir vaxt tikib-qurduğu, sonradan qoyub gəldiyi viranəyə dönən doğma yurd-yuvasını xatırlayıb ah

Elmi redaktor: Nazim Mustafa,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Respublikasının
Dövlət mükafatı laureatı

Redaktor: Etibar Etibarlı

Vəqif Binyət oğlu Bayramov
“Sisyan-qovğalarda qovrulan torpaq”,
Sumqayıt, “Bilik” nəşriyyatı, 2014, 272 səhifə

Kitaba müəllifin doğma yurdu-Qərbi Azərbaycanın Zəngəzur mahalındakı Sisyan rayonu və onun ən iri yaşayış məntəqələrindən biri olan Ağudi kəndi haqqında elmi-publisistik məqalələri, bədii-fəlsəfi düşüncələri, ayrı-ayrı nəşrlər haqqında qeydləri daxil edilib.

Kitab geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulub.

D $\frac{525000-341}{391-09}$ M

“Bilik” nəşriyyatı, 2014

çəkəndə, nigaran-nigaran gözlərini qapayıanda Ağudi, bax, o zaman öləcək... Ağudi yalnız Vaqifin yazdığı "Bilməz idim ayrılıq var...", "Yurd ağrısı", "Sisyan-qovğalarda qovrulan torpaq" kitablarında tarixləşib yaşayacaq!..

...Kitabdakı "Sisyan-qovğalarda qovrulan torpaq", "Ağudi – ...kimlər gəldi, kimlər getdi", "Qatliam", "Sağalmaz xəstəlik-erməni riyakarlığı", "Yurd ağrısı" başlıqlı yazıları oxuduqca türkün keçdiyi uzun bir yolun xəyali yolçusuna çevrilirsən, türk torpaqlarının-Zəngəzurun, Sisyanın... odda-alovda necə qarşalanmasını, qovrulmasını təsəvvüründə canlandırırısan.

Bu kitabda tarixin ağrı-acıları "dil açıb damışır", "Kitabi-Dədə Qorqud"un Sisyanla bağlılığı xatırladılır, Səhl İbn Sımbatın xəyanəti, ermənilərin Zəngəzurun bu parçasını necə erməniləşdirməsi yada salınır.

Müəllif kitabda Zəngəzurun ən qədim dövrünə diqqət çəkir, hadisələri tarixi mənbələr, məxəzlər əsasında gözədən keçirir, yeri gələndə olmuşlara özünəməxsus, orjinal münasibət bildirir. Tarixi faktlarla bağlı fəlsəfi etiraz və etirazlarını da qələmə almağı unutmur və ürəyinin səsiylə qeyd etdiyi cümlələrdə Yurd, Vətən sevgisini, həsrətini, kədərini oxucuya çatdırır.

Vaqif Qafqaz Albaniyası və Azərbaycanın eyni dil, etnik, antropoloji, milli mənşəyə bağlılığı, hayların isə Anadoluya və Cənubi Qafqaza miqrasiyası, Qafqaz albanları ilə hayların fərqli xalqlar olmaları, Alban kilsələrinin ermənilər tərəfindən "işğalı", "özününküləşdirilməsi", tarixi ərazilərimizdə erməni dövlətinin çar Rusiyası tərəfindən süni yolla yaradılması və s. məsələləri kitabda müxtəlif mənbələr əsasında nəzərdən keçirib. Maraqlı həm də budur ki, müəllif Azərbaycan-türk haqiqətlərini, məsələn, Sisyanın qədim alban (türk)

insanı məskəni olması faktını bəzi hallarda elə ermənilərin öz "dililə"- onların apardıqları arxeoloji araşdırmalarla diqqətə çatdırıb.

Bu kitabda talelərində ailə qaçqınlığı, dədə-baba didərginliyi yaşanan, yurd, torpaq nisgilli ömür sürən, əsl-kökü o yurddan-Zəngəzurun Sisyan bölgəsindən olan yazıçı və şairlərdən-Əyyub Abasov, Şamil Fərzəliyev, Məmməd Araz, Musa Urud, Flora Xəlilzadə, Əvəz Mahmud Lələdağ və İbadulla İsmayılovun yaradıcılığından söhbət açılır, onların milli-mənəvi kökə bağlılıq, torpaq müqəddəsliyi, zaman, həyat barədə yaşantıları, düşüncələri ifadə edilir.

Müəllifin "Yurd ağrısı", "Bu köç hara köçür belə?..", "Qarıbların ölümü necə də əzablı olurmuş, aman Allah!.." və digər yazıları da oxucuyla bölüşəcəyi dərdədir, kədərdir. Şübhə etmirəm ki, adları sadalanan mətnlər neçə-neçə yaddaşı oyadacaq, neçə-neçə ruha işləyəcək...

Etibar Etibarlı

Ön söz yerinə

Bu kitab son nəfəslərində "Vətən, Vətən" deyə-deyə, bu dünyadan küskün köçən doğmalarımın incik ruhlarının hələ də xarabazara dönmüş yurd-yuvalarının başına pərvanə-tək dolanması, çarəsiz çırpınması haqqında yaddaş kitabıdır.

Bu kitabda kök-soyumun keçdiyi uzun bir yoldan danışmışam, qovğalarda qovrula-qovrula yanıb kül olan Sisyanı, Ağudidən söhbət açmışam.

Bu kitabda 20-ci yüzilliyin 88-indən bəri tamarza qaldığım od-ocaq həsrətini oxucularla bölüşmüşəm.

Bu kitabda o doğma yerlərlə bağlı duyğu-düşüncələrimi ağrı-acılarla dolu tarixin sübutları, dəlillərilə diq-qətə çatdırmaq istəmişəm.

Bu kitabda öz taleyimi qələmə almışam.

Bu kitabda mən tarix yazmamışam, tarixi mənbələri araşdırmamışam, sadəcə, yazılan, araşdırılan tarixin müxtəlif mənbələrdən yaddaşında qalan şərtlərini, izlərini duyğumun, hissimin gücüylə kağıza köçürmüşəm.

Bu kitabı yazanda da, əlyazmaları təkrar oxuyanda da az qala doğulduğum Ağudinin küçələrinin həmirini hiss etmişəm, kənd adamlarının səmimiyyətdəki istiliyi duymuşam, vaxtilə oxuduğum, sonralar dərs dediyim məktəbin "qonağı" olmuşam, bulaqların suyundan içib yangımı söndürmüşəm, arxların qırağında bitən yarpızı dərib, ətrini ciyərlərimə çəkmişəm...

Bu kitabı yazdığım günlərdə-aylarda gecə-gündüz xəyalən Sisyanla, Ağudiyə baş-başa qalmışam, kəndlə üz-üzə oturub saatlarla dərdləşmişəm, onu əzizləmişəm, oxşamışam, yurdun taleyinə acımışam.

...O torpağı, o yurdu itirən gündən bəri doyunca sevinib-gülməyim yadıma gəlir.

O kəndi itirən gündən göz yaşım içimə axır.

İndi o torpaq, o kənd, o yurd kövrək xatirələrimdə, yaddaşımda, saralmış kağızlarda, fotolarda yaşayır, kitabda yazdıqlarımın bir qismi bu barədədir.

***

Qürbət ağrı-acısıyla bağlı çox danışılıb, çox söhbət açılıb. Məhəmməd peyğəmbər deyib ki, görüş sevinci olmasaydı, qürbətə səfəri qadağan edərdim. Türk şairi Kamaləddin Kamu isə yazıb:

*...Əriyirəm get-gədə,
Əlvida hər ümidə!
Qürbət mənliliyi də
Bitirdi bir içimdə.*

*Nə arzum, nə əməlim...
Yaralanmış bir eləm.
Mən qürbətdə deyiləm,
Qürbət mənim içimdə.*

...Qürbətdə insanı yaşadan bəlkə də xatirələrdir, yaddaş yaşartılarıdır.

...Qürbət əzabına Allahın hər bəndəsi dözə bilmir.

Ağudidən 88-dən didərgin düşüb qürbət ömrü yaşayan ahıllardan beş-üç nəfər qala, ya qalmaya. Çoxu dərdə tab gətirmədi, dünyasını dəyişdi, qalanları da indi barmaqla sayılacaq qədərdir...

...Bu kitabda həm də yaşadığım, bax, bu qürbət ağrısını oxucularla bölüşmək istəmişəm. "Yaralanmış eldən", qərrib ömürlərdən, qərriblərin fəryadından sarsılanlardan yazanda "qürbətin içindən" eşitdiyim səsdən sınımışam, sarsılmışam...

***

Mən həmişə Sisyanın, Ağudinin qədim türk torpağı olmasına tarix kitablarında yazılanlardan əvvəl o yurdda yaşı min illərlə hesablanan “daş kitabların” varlığıyla inanmışam. Həmin “daş kitabları”–abidələri ürəyim, hissimin, duyğumun “gözüylə” oxumuşam və yeddi arxa dönənin türk olması qənaətinə gəlmişəm.

Mənə elə gəlir ki, Azərbaycan şifahi ədəbi dilinin qiymətli nümunəsi-möhtəşəm və zəngin abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” da məhz Sisyanı “dünyaya göz açıb”. Dastandakı yer– yurd, insan adlarının Sisyanla bağlılığı, daha doğrusu, onun bu ərazidə ta qədimlərdən mövcudluğu qənaətinə gəlmişəm.

Amma uzun illər məni düşündürən sualları da burada sıralamaq istərdim:

... Bəs “Kitabi-Dədə Qorqud”dan əvvəl bizim bu cür dəyərlərimiz olmayıb?

... Bəs bizim əlifbamız necə, o da yoxdur?

... Bəs bizim yazımız?

...Bəs bizim məktəblərimiz?

...Yox, yox, ola bilməz ki, qədim türkün, qədim bir millətin nə əlifbası, nə yazısı, nə də məktəbi olsun. Bu, mümkün deyil...

Bu suallar ətrafında düşünə-düşünə gəldiyim qənaət belə olub ki, alban (türk) yazılı abidələri, maddi-mənəvi dəyərləri Bizans-Sasani müharibələri, xəzərlərin hücumları, ərəb istilaları, xristian kilsəsinin dağıntıları və talanları nəticəsində məqsədli şəkildə tamamilə yox edilib və “əlifbasız, yazısız alban (türk)” qənaəti formalaşdırılıb. Bu xətt, bu istiqamət sovetin hakim olduğu illərdə də davam etdirilib. “SSRİ tarixinə dair materiallar” adlı o dövrün ən sanballı bir kitabında əgər Sünik (Sisyan, Zəngəzur) erməni alimlərinin qərəzli, yanlış tədqiqatlarına istinadən Ermənistan torpağı kimi qələ-

mə verilsə və bu zaman Azərbaycan tarixçilərinin fikri sayə salınmırsa, diqqətdən kənar saxlanılırsa, onda “əlifbasız, yazısız alban (türk)” olmağımızın səbəbi də aydınlaşır.

Kiçik qeyd. Sisyanın, Ağudinin tarixini bəzi tarixi mənbələrdən öyrənəndə, sənədlərdə bu torpaqda türkün qanına qəltan edilməsinin dəlil-sübutlarına rast gələndə soy-kökümüzün arxa-dayaqsız olması faktı məni daha çox təsirləndirdi. Bizimlə çörək kəsən düşmənin əliylə arxadan oxlanmağımız məni yandırır yadı...

...Tədqiqatlarla alban (türk) əlifbasının, alban məktəblərinin olması təsdiqlənib. Bu barədə professor Qəzənfər Kazımov tədqiqatçı alim Bəxtiyar Tuncayın axtarışlarına əsaslanaraq yazdığı “Səhl İbn Sumbatın xeyrixah nəvəsi” məqaləsində (axar.az/news/955#sthash.vC9SPqzU.dpuf) qeyd edir: “...Tarixi sənədlərdə Səhl İbn Sumbatın adına rast gəldikcə onun Babəki ələ verməsi məndə həmişə nifrət hissi oyadıb. Babək Bizansdan kömək alıb ərəbləri Azərbaycandan geri oturtsa idi, bizim taleyimiz tamam başqa cür olardı. Ən azı abidələrimiz qorunub saxlanmış olardı və biz 1-ci minilliyə dair ana dili-Azərbaycan türk dili ilə bağlı bu qədər məlumat qıtlığı ilə üzləşməzdik”.

Professor Q. Kazımovun məqaləsində daha sonra oxuyuruq: “...Sumbatın nəvəsi Qriqor Hammam xeyrixah işlər görüb - Frakiyalı Dionisinin qrammatikasını ana dilinə tərcümə edib, “Suallar və Cavablar” adlı traktat yazıb...”. Q. Kazımovun fikrincə, Qriqor Hammamın kitabından qalmış fragment dövrün dil xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün kifayət qədər material verir. Bir sıra arxaik elementləri nəzərə almasaq, əsərin dili müasir Azərbaycan dilinin fonetik, leksik və

grammatik, xüsusən sintaktik quruluşuna tam müvafiqdir”.

B. Tuncay V. Qukasyanın “Azərbaycan dili tarixinin öyrənilməsində Zaqafqaziya mənbələrinin rolu” adlı məqaləsinə istinadən yazır ki, “...tarixi mənbələrdən məlum olduğu kimi, 866-cı ildə Albaniyanın ilk hökmdarlar sülaləsi hesab edilən Aransahlar nəslinə mənsub Qriqori Hammam adlı xristian bir bəy ərəblər tərəfindən vaxtilə babası Səhl ibn Sumbata hədiyyə edilmiş torpaqlarda (Şəki ətrafındakı geniş ərazilər) özünü Arran, yəni Albaniya xanı elan etmiş və dərhal da öz xanlığında xristian albanlar üçün məktəblər açdırmış və özü də həmin məktəblərdə uşaqlara tədris edilmək üçün alban dilinin qrammatikasına aid bir kitab da yazmışdır...”.

“Səhl İbn Sumbatın xeyirxah nəvəsi” məqaləsində Q. Kazımov vurğulayır: “B. Tuncay qeyd edir ki, Ə. S. Sumbatzadə və R. Göyüşovun təsdiq etdiyi kimi, “Frakıyalı Dionisinin “Qrammatika”sına bənzədilməklə, Aristotel və Platon ruhunda-qrammatika, ilahiyat, fəlsəfə və təbiətsünəşliq biliklərini özündə əks etdirən lakonik sual-cavab formasında qələmə alınmış bu əsərin sonralar erməni “dilçi”ləri üçün həsəd və ilham mənbəyinə çevrildiyini, nəhayət, XVII əsrdə həmin əsərin əsasında, erməni dilinə tərcümə edilməklə, hay dilinin ilk qrammatika kitabının yazıldığı erməni müəlliflərinin özləri etiraf edirlər...”.

Q. Kazımov daha sonra yazır: “B. Tuncayın heyətlə yazdığı kimi, həmin əsərin bir fraqmenti həm erməni dilində, həm də orijinalda-alban dilində bir möcüzə kimi dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Söhbət Matenadaranda saxlanılan 3522 №-li əlyazmadan gədir. Mətn A.N. Qarkavetsin 2 cildlik “Qıpçaq yazılı ir-

si” (2002, 2007) kitablarının 2-ci cildindən götürülmüşdür. Əlyazma XVII əsrdə Lvovda alban əlifbası ilə yazılmışdır. B. Tuncay o dövrdə əlyazmanın üzünü köçürən şəxsin Avedik adlı bir alban olduğu qənaətinədir. Güman edilir ki, əlyazmanı erməni dilinə çevirən də, ona ön söz yazan da həmin bu Avedik olmuşdur. B. Tuncayın qeydlərindən aydın olur ki, albandilli abidənin (Qriqori Hammamın “Qrammatika” əsərindən dövrümüzdə qədər gəlib çatmış fraqmentin) üzərində nə vaxtsa (ya Avedik, ya da ondan əvvəlki katiblər tərəfindən) “əməliyyat” aparılmış, yəni əlavələr edilmişdir. Lakin həmin əlavələri ayırd etmək, fərqləndirmək mümkündür...”.

Professor Qəzənfər Kazımov qeyd edir ki, albanlar ölkənin əsas əhalisi olmuşlar. Onlar hələ Səlcuq oğuzları dünyaya gəlməzdən min illər əvvəldən Azərbaycanda kök salmış, “Dədə Qorqud” yaratmış aborigen oğuzlardır. “Dədə Qorqud”da Qazan xanın “albanlar başı” kimi xatırlanması da bunu təsdiq edir... Bir çox dilçi və tarixçilərimiz də elə bilirlər ki, biz dünyanın doğulmuşuq, gərək səlcuq oğuzları gələ idi ki, biz də doğulaydıq. Daha bizdən qabaq bu ölkə nə türk görüb, nə də türk dili.

Beləliklə, görkəmli Azərbaycan alimlərinin fikirlərinə əsaslanıb belə qənaətə gəlirəm: qədim alban (türk) dilinin qrammatikasına aid kitabımız, bu kitabımızın tədris edildiyi alban məktəbi olmuşdur.

Hay dilinin ilk qrammatika kitabı da XVII əsrdə həmin əsərin əsasında, erməni dilinə tərcümə edilməklə yazılmışdır.

...Və qədim alban (türk) dilinin qrammatikasına aid ilk kitabın alban əlifbası ilə məhz Sisyanı yazılması, yaradılması, bu kitabdan Sisyanıdakı alban

(türk) məktəblərində dərs keçilməsi də faktdır-təzib-edilməz tarixi fakt!..

... Və yuxarıda ehtimal kimi qeyd etdiyim fikri də indi bir daha təkrarlayıram: Azərbaycan şifahi ədəbi dilinin qiymətli nümunəsi-möhtəşəm və zəngin abidə "Kitabi-Dədə Qorqud" da məhz Sisyanı "dünyaya göz açıb".

Sisyanın-qovğalarda qovrulan torpaq olmasının sirri bəlkə də elə bundadır?!.

***

Mən çəkinmədəm Sisyanın, Ağudinin həm də qədim sivilizasiya məkanı olması qənaətindəyəm. Bu fikir də "göydəndüşmə" deyil, onu da söyləyən hazırda torpağıma yiyəlik eləyən ermənidir: Syunik vilayətinin Sisyan rayonunun Aqıtu (Ağudi) kəndində daş silahlar, qızıl əşyalar, heyvan qalıqları aşkarlanıb və bunlar Ağudinin indi Ermənistan adlanan ərazidə ilk insan mövcudluğundan, 7 min il bundan əvvəlki sivilizasiyadan xəbər verir... (*"Armenpress" informasiya agentliyi, 4 sentyabr, 2013-cü il*).

Yeri gəlmişkən, tarixçilər, araşdırmaçılar həmin qazıntılar zamanı üzə çıxan insan sümüklərinin, məişət əşyalarının, silahların türkcə mənsubluğunu da dəlillərlə, faktlarla əsaslandırırıblar.

...Ağudidə həmin qazıntı aparılan ərazidə bir alban (türk) abidəsi də var. Onun daşları üzərinə xaç işarələri döyülmüşdü. Sonra ermənilər də abidəyə əlavə xaçlar yerləşdirmişdilər. Bununla Sisyanın özlərinə məxsusluğunu iddia edirdilər. Halbuki tarixi tədqiqatlar sübut etmişdir ki, xaç işarələri türklüyə, zərdüştlüyə, oda, atəşə bağlı simvoldur.

Kitabda bu barədə də qeydlər aparmışam.

***

Xalq şairi Sabir Rüstəmxanlı "Ömür kitabı"nda yazır: "...redaktor dostum bu yazımın bir hissəsini oxuyandan sonra dedi: "Mənbələri göstərməyi unutmusan...".

Mənə gülməli gəldi.

Məgər Vətən sevgisinə, ata-ana sevgisinə də mənbə lazımdır: mən ki dissertasiya yazıram!

Məhəbbət məktubuna sitat nə lazımdır?

Bu yazı-mənim məhəbbət məktubumdur!

Ünvanı-oxuyanların hamusu!..".

Mənə də belə bir irad tutsalar, deyərəm: Sisyan, Ağudi haqqında yazarkən ilk növbədə o torpağa olan sevgimə, məhəbbətimə əsaslanmışam. Ağudidəki Anabat (Anabeyit) deyilən oğuz qəbirlərinə, qədim qəbiristanlıqdakı başdaşları üzərindəki yazılara istinad etmişəm. Bu yerlərdə qədim türklərin-sakların izlərini, nişanələrini özlərində yaşadan möhtəşəm alban abidəsinin "pıçiltılarına" güvənmişəm. Sisyanın, Ağudinin söykəndiyi dağların, dibi görünməyən dərələrin, barlıbəhrəli düzənliklərin adlarının türkcədə olması kifayət deyilmi?!. Kəndimizin hər qarış torpağında, hər daş-qayasında babalarımızın ayaq izləri qalmayıbmı?!.

Yadellilərə qarşı aparılan döyüşlərdən, savaşlardan xəbər verən qorxunc qayalıqlara, mağaralara, kahalara türkün təbii istehkamları-qalaları kimi baxmışam. Belə halda, saysız-hesabsız mənbələrdən uzun-uzadı sitatlar gətirməyə, mənbə kimi ədəbiyyat siyahısı tutmağa dəyərmimi?!. Bir də ki mən bunlardan heç də tam imtinanın əleyhinə də deyiləm. Yeri gələndə tarixi araşdırmalara, tədqiqatlara arxalanmağın tərəfdarıyam və məqamında bu prinsipə əməl etməyə çalışmışam.

Bunları nəyə görə deyirəm?! Mən bir oxucu kimi, sovet dövründə yazılan tarixi tədqiqat əsərlərinin bir

hissəsini qüsurlu sayıram. Ona görə ki, həmin kitablar imperiya ideologiyasının tələblərinə uyğun qələmə alınıb. Bir çox hallarda faktlar təhrif edilib, məlum səbəblərə görə erməni siyasəti, məkri gizlədilib, erməni xislətindəki, qanındakı yalan danışmaq, aldatmaq və hiyləgərlik kimi naqisliklərin üstündən sükutla keçilib. Azərbaycanın, onun bir parçası olan Sisyanın, necə deyərlər, halal tarixi ölkəmizin müstəqilliyi illərində yazılıb və şübhəsiz ki, bundan sonra da belə olacaq.

***

...Bu kitab həm də mənim tərcümeyi-halımdır. Doğulduğum yurd-yuvanın sevinci, dərd-kədəri mənimdir-sə, taleyimə yazılıbsa, onda bu kitab həm də dediyim kimi, ömürlüyümdür. Mənim tərcümeyi-halımın ilk cümlələri Ağudidə yazılmışdı, son sətirləri də elə oradaca tamamlanmalıydı. Təəssüf, min təəssüf...

Buyurun, yaşı min illərlə hesablanan yurduyumun tarixini oxuyun və mənim yaşımın ağı-qaralı günlərini vərəqləyin, o günlərdə nələr çəkdiyimi görə bilərsiniz...

Müəllif

Dönərgəsi *dönən Vətən*

Sisyan-qovğalarda qovrulan torpaq

“Keçmiş olmayan xalqın gələcəyi də yoxdur..”.

*Oljas Süleymenov,
görkəmli qazax şairi*

Sisyan. Uzun illər bu sözün hardan və nədən qaynaqlandığı mənim üçün qaranlıq qalıb. Heç bir mənbədə bu adın tarixiylə bağlı bir kəlməyə belə rast gəlməmişəm. Zaman keçəndən, Sovet hökuməti çökəndən sonra isə sular duruldu, həqiqətlər üzə çıxdı, tarixə və tarixi hadisələrə düzgün qiymət verilməyə başlandı. Tədqiqatçıların Sisyan barədə də araşdırmaları, axtarışları öz bəhrəsini verdi. Məlum oldu ki, Sisyan sak tayfaları ilə bağlı bir anlayışdır. Vaxtilə kənd olan, sonra rayon mərkəzinə çevrilən Sisyan, eləcə də bu yaşayış sahəsinə az qala bitişik Şəki yaşayış məntəqəsinin adları sözügedən tayfanın adı ilə eyni kökdəndir. Belə ki, tarixi mənbələrdə Sisakan Sisyan, Saki toponimi isə Şəki şəklində ifadə edilib. Bu məqamda alimlər ən etibarlı mənbə kimi Bibliyanın da adını çəkirlər. Göstərilər ki, saklar Nuh peyğəmbərin nəvəsi Aşkenazdan törəyən tayfalarıdır və Azərbaycan (türk) etnosunun formalaşmasında bu tayfalar mühüm rol oynayıblar. Uzun illər Alban dövlətini idarə edən Aran sülaləsinin də kökü, mənşəyi məhz sak tayfalarından ibarət olub.

Sisyanın qədim türk torpağı olması ilə bağlı elmi mülahizələrdə “Kitabi-Dədə Qorqud”a da istinad edilir. Dastanın X boyunda: *“Əkrək dədə-baba, el yolu, yəni Gorus-Əngələyüz-Dərəşam yolu ilə üç gün-üç gecə*

yortaraq Əlincə qalaya çatdı”-cümləsindəki fikir əsas götürülür.

Dastanda göstərilən Əngələyüz (Əngələvit), Dərəşam (Çox güman ki, bu, Sisyan rayonundakı Şam kəndinin təhrif edilmiş, yaxud sonradan qısaltılmış adıdır) Sisyan rayonunun yaşayış məntəqələri olub. Ona görə də “Kitabi-Dədə Qorqud”da “Gorus-Əngələyüz-Dərəşam yolu”ndakı yer adlarının sıralanması, əslində Gorus-Dərəşam-Əngələyüz (Gorus-Şam-Əngələvit) şəklində olmalı idi, yəni Gorusdan başlanan yol Şam kəndindən keçməklə Əngələvit yaşayış məntəqəsində davam edir və Əlincə qalasına qədər (Naxçıvana) uzanır...

Yeri gəlmişkən, “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı Şöklü Məliyin də Sisyanın Şəki kəndindən olması bildirilir. Başqa sözlə, şəkili Məlik dastanda Şöklü Məlik, yaxud saklı Məlik adlandırılıb. Şöklü Məliklə bağlı onu da deyək ki, tarixi mənbələrdə alban kimi göstərilən bu şəxsin sonradan xristianlığı qəbul etməsi, Bizansın maddi-mənəvi və hərbi dəstəyini qazanaraq Zəngəzurda, eləcə də Sisyanda nüfuz sahibi olması xatırladılır. Zəngəzur adının çəkildiyi məqamda diqqəti bu toponimin haradan qaynaqlandığına da yönəltmək istərdim. *Şair-publisist Musa Urud “Zəngəzur” kitabında (Bakı, 2005) tarixi mənbələrə-“Kitabi-Dədə Qorqud”a (VII əsr), həmçinin Mahmud Qaşğarının “Divani-lügət it-türk” (XI əsr), Rəşidəddinin “Oğuznamə” (XIV əsr) və Əbdülqazinin “Şəcəreyi-Tərakimə Şəhadəti”(XVII əsr) əsərlərinə əsaslanaraq oğuzların 24 tayfaya bölündüyünü, onların da ən məşhurlarından birinin qayı (kayıq) boyu olduğunu yazır. Müəllif, eyni zamanda, qacar, avşar, zülqədər, zəngənə-zəngi(ə), çoban, baharlı, padar, ustaclı, lək, xəlilli, sorsor, şəfəq qəbilələrinin qayı türklərinə məxsusluğunu bildirir. Adları çəkilən qəbilələrin*

çoxunun Səfəvilər dövlətinin yaranmasında yaxından iştirak etməsi, hər bir qəbilə başçısının isə qızılbaşların hərbi və inzibati rəhbərliyində geniş təmsil olunması da göstərilir.

Atabəylər və Səfəvilər dövründə İrəvan, o cümlədən Sisakan (Sisyan) ərazilərində yaşayan zəngənə (türk) qəbilələrinin ictimai-siyasi fəallığı xeyli canlanıb, nəticədə onların yerləşmə, məskunlaşma coğrafiyası yeni yaşayış məntəqələrinin salınması hesabına genişləniş.

Zəngənə (türk) qəbilələrinin döyüşkən, mübariz olmaları Şah İsmayıl Xətəinin diqqətindən yayınmayıb, Səfəvilərin möhkəmlənməsində, hərbi yürüşlərində onların xidmətindən qədərincə yararlı ola bilib.

Yenidən bir az əvvələ qayıdıram. IV əsrdə bütün albanlar, o cümlədən Sisakan əhalisi xristian dinini qəbul etmişdi. Bu sülalənin nümayəndələri Saklı (ərəb mənbələrində Səhl) ləqəbini daşıyıblar. Səhl (yəni Sisak) sülaləsinin ən məşhur nümayəndəsi isə Səhl ibn Sumbat olub... Səhl Sumbatın qalası yuxarıda adını çəkdiyim Şəki kəndində yerləşib. Ərəblərin Azərbaycanı işğal etməsindən sonra Sisakanın xristian hakimləri “məlik” adlandırılıb. Səhl ibn Sumbat (xristian dinli alban) da məlik olub və “Kitabi-Dədə Qorqud”da Şöklü Məlik (şəkili Məlik) ehtimal ki, məhz Şəki hakimi Səhl Sumbatdır. Tarixi mənbələrdə Səhl Sumbatın uzun illər Qafqaz Albaniyasına rəhbərlik etmiş Mehranilər nəslindən, Zamirxaqan padşahın törəməsindən olduğu da vurğulanır.

Bəli, namərd, satqın, duz-çörəyi itirən xəyanətkar Səhl ibn Sumbat (Şöklü Məlik) Şəki qalasının hakimi, Sünik feodalı olub.

Qeyd. Tarixi qaynaqlarda xürrəmilər hərəkatının 778-779-cu illərdə başlanıldığı xatırladılır. Tədqiqatçılar tərəfindən bu hərəkatın adının Ərdəbil şəhəri yaxın-

lığında Xürrəm kəndilə bağlanıldığı bildirilir. Xürrəmilər insanın insan tərəfindən istismarına, əzilməsinə qarşı çıxıb, qırmızı bayraq (azadlıq rəmzi) altında sosial bərabərlik təbliğ ediblər.

Bəzz qalasının sahibi Cavidan xürrəmilərin tanınmış rəhbərlərindən biri olub. Onunla Əbu İmran arasında (hər ikisi həm də kiçik feodal kimi tanınıb) hərəkata rəhbərlik etmək uğrunda uzun illər müharibə gedib və döyüşlərin birində də həlak olublar. Sonra Cavidanı onun köməkçisi 18 yaşlı Babək əvəzləyib.

Yeri gəlmişkən. Cavidanın qoyun sürülərinin olması da tarixi mənbələrdə göstərilir. Qeyd edilir ki, bir gün o, Zəncan bazarında qoyun satarkən Babəki görüb, onun ağıl və düşüncəsinə heyran qalıb. Buna görə də Cavidan Babəki Bəzz qalasına gətirib. Qalada igidliyi ilə hamıdan seçilən Babək qısa zamanda Cavidanın yaxın silahdaşı kimi nüfuz sahibi olub. O, 816-cı ildə Cavidanın ölümündən sonra onun vəsiyyətinə görə hərəkata başçı keçib.

Babəkin başçılığı altında ərəb istilasına qarşı azadlıq müharibəsi dövründə Bəzz qalası üsyançıların mərkəzi-qərargahı kimi tanınıb. 821-822-ci illərdə Babəkin ordusu ərəbləri məğlubüyyətə uğradaraq Arsax, Uti və digər əraziləri azad edib. Belə uğursuzluqla ərəblər heç cür barışa bilmirdilər. Ona görə də Xəlifə əl-Mütəssim tərəfindən 835-ci ildə Misir ilə müharibə zamanı xüsusi fərqlənmiş sərkərdə Afşin Babəklə müharibə aparacaq ordu komandanı təyin olunub.

Bəzz qalasına qəti hücum 837-ci ilin avqustun 26-da başlayıb. Ərəblərin hücumları qarşısında Babək həmişə tab gətirsə də, bu dəfə bacarmayıb. Öncə Afşinin sülh təklifini rədd edən Babək yalnız bu dəfə Afşindən özünü və ailəsi üçün aman diləyib...

Bəzz qalası yerlə-yeksan edilir. Döyüşlərdə 80 min nəfər xürrəmi öldürülür, 237 min nəfər əsir alınır. Əsirlər arasında Babəkin oğulları və onların ailə üzvləri də vardı. Babək özü isə tacir libasında qaladan çıxaraq Həştadsər dağı ətəyindəki qalın meşəlik və sıx kollarla örtülmüş bataqlıq dərədə gizlənir. Afşin bütün yolların nəzarət altına alınması haqqında sərəncam verir və Azərbaycanın həm şimal, həm də cənub şəhərlərinə məktub göndərərək, Babəki tutub xilafətə təhvil verəne böyük mükafat boyun olur.

Babəkin bir müddətdən sonra ərzağı qurtarır, həmin yerdən Albaniyanın Sünik vilayətinə gəlir. Sünik hakimi Səhl Sumbat bundan xəbər tutaraq Babəki sarayına dəvət edir və baharda ona Bizansa getməyə kömək göstərəcəyinə vəd verir, eyni zamanda, gizlicə Afşinə xəbər göndərərək vaxtilə müttəfiqi olan Babəkin yanında olduğunu bildirir. Bundan sonra Babək və qardaşı Abdulla Afşinin göndərdiyi sərkərdə Əbu Sac Dibdad tərəfindən tutulub 837-ci il sentyabrın 15-də Bərzənd şəhərinə gətirilir. Afşin Babəki Samirəyə yola salmazdan öncə onun bir xahişini yerinə yetirir, dağılmış, xaraba qalmış Bəzz qalasını ona göstərir. Babək 838-ci il yanvar ayında Samirəyə gətirilir və orada edam edilir...

Bəli, bax, beləcə Səhl öz əqidəsindən, inamından dönməyən, torpağı, yurdu, el-obası uğrunda qətiyyətlə, cəsərlə mübarizə aparan və ərəblərə qarşı bərk mövqə tutan Babəki-cəsur bir insanı əsir kimi xilafətə satıb Afşinin sərkərdələri Əbu Səid və Buzbaraydan xələt, patriklik tacı və 1 milyon dirhəm qızıl pul mükafatı alıb, həm də xərəcədən azad olunub.

Cavidanın ölümündən sonra başlanan xürrəmilər hərəkatına 22 il (816-832) namusla rəhbərlik edən, atası Təbrizdən, anası Ərdəbilin Bilalabad kəndindən olan türk qəhrəmanı Babək ərəb ordusu qarşısında heç vaxt əyilməyib, sınımayıb.

Düşünürəm ki, Səhl Sumbat Babəki 1 milyon dirhəmə ələ verməsəydi, görəsən, Azərbaycanın taleyi necə olardı? Görəsən, Səhl Sumbat xəyanət etməsəydi, Azərbaycan torpağı tarixin sonrakı dövrlərində parça-parça doğranardımı, qiymətlənərdimi, didilərdimi, tikə-tikə olunardımı? O zaman ərəb ordusunun tariximizi, kökümüzü özündə yaşadan abidələrimizin yer üzündən silməsinin qarşısı alınsaydı, bu gün kimliyimizin üstünü qalın toz qatı örtərdimi və bu tozu silmək üçün bu qədər əziyyət çəkildirdimi?

Satqının, namərdin son aqibəti isə ağırlı-acılı olur. Səhl ibn Sumbat da belə bir tale yaşadı: 854-cü ildə o, xəlifəyə xəyanətdə günahlandırılaraq həbs edilib, yurd-yuvasından didərgin salındı...

Həşiyə. Niyə, nə üçünsə Səhl ibn Sumbat (Şöklü Məlik) kimi bir namərdin, nakəsin, çörək itirənin o torpaqda-Sisyanda, Şəkiddə cücərməsini, göyərməsini heç cür qəbul edə bilmirəm, buna heç cür inanmağım da gəlmir...Bəlkə heç belə olmayıb... Bəlkə bu da bir tarixi yanlışlıqdır... Axı işıqlı, Salvartı dağlarının saf, təmiz havasında, mərdlərin, ərənlərin arasında Səhl Sumbat kimi tülkü necə peyda ola bilərdi, necə əl-qol açə bilərdi?!. Bəlkə Sisyan yurd-yuvam, doğma ocağım olduğundan belə düşünürəm...Yox, uydurma-filan deyil. O qədər belələri var ki!.. Suyunu içdiyi, havasını udduğu, çörəyini yediği Vətənə arxa çevirənlər o qədər olub ki!.. Məmməd Araz demişkən:

*Cox gözlü var torpağına kor baxır,
Dan yerinə bəbəyində tor baxır,
Yüz də çevir, min də ələ torpağı
Namərdinən mərd yanaşı göyərdi.*

...Səhl ibn Sumbatın (Şöklü Məliyın) satqınlığından sonra Sünikin (Sisyanın) ağır günləri başlayıb. Elə o vaxtdan bu məkan tapdaq altında qalıb, yadellilər, qəsbkarlar at oynadıblar, qılınc çalıblar, nahaq qanlar töküblər. Ərəblər bu yerlərdə yaşayan, oda, günəşə sitayiş edənləri, eyni zamanda, təkallahlılığa-xristianlığın diofizit məhəzəbinə (alban kilsəsinə) bağlı olanları (aborigen əhalini-prototürkləri) zülmə, işgəncə ilə inamlarından döndərməyə başlayıblar. Maddi-mədəni abidələri dağıdıblar, tar-mar ediblər. İş bununla qurtarmayıb. Türklərin bir hissəsini doğma yer-yurdundan didərgin salıblar, onların adət-ənənələrini, həyat tərzini, yaşayışını dəyişmək, daim təsir altında saxlamaq üçün xilafətə (ərəblərə) yaxın yerlərdə məskunlaşmağa məcbur ediblər. Bax, elə bu məqamda ərəblər xəyanətə, satqınlığa meyilli ermənilərdən, onların ibadət etdikləri qriqorian kilsəsinin xidmətlərindən ustalıqla yararlanıblar. Şərqi Anadolu və Kilikiyada (Ərməniyyədə) yaşayan ermənilərin böyük bir hissəsi Sünikə və ətraf ərazilərə köçürülüb. Eyni zamanda, həmin vaxtdan başlayaraq ərəb xilafəti tərəfindən alban yazısına qadağa qoyulub, albanca danışmaq yasaqlanıb, alban kilsələri tədricən qriqorianlaşdırılıb. Bundan başqa, Zəngəzur albanları arasında IV əsrdən yayılmağa başlayan xristianlaşmanın təsir dairəsi də getdikcə güclənib. Əlbəttə, bütün bunlar ərəb xilafətinin razılığı və dəstəyilə reallaşıb.

...Sisyan tarixin bütün dövrlərində qovğalar içində yaşayıb. Bu torpaqda dinclik, rahatlıq olmayıb. Çingiz xanın, Teymurləngin basquları ilə üzləşib. Səlcuq imperiyasının hökmdarı Sultan Alp-Arslanın hökmranlığı altına düşüb. Səlcuqların hökmranlığı isə təxminən 150 il sürüb...

Türk mənşəli orbəlianların da-eramızdan əvvəl Türküstandan Qafqaza gələn İç Oğuz elbəyilərindən törəndikləri bildirilir (*Kırızoğlu M. Fəhreddin. Dede-Korkut Oğuznamələri. İstanbul, 1952*). Onlar gürcü knyazları ilə ittifaqa girərək Zəngəzurda, eləcə də Sisyanada 150 ildən çox fironluq ediblər. Lakin 1177-ci ildə gürcü çarı III Georgi orbəlianların hakimiyyətinə son qoyub. O torpaqlarda 30 ildən artıq bir müddət ərzində gürcülər at oynadıblar, 1236-cı ildə isə bu yerlər Altay və Tibet dağlarının ətəklərində, Şərqi Sibir düzlərində məskunlaşan qədim türk tayfası olan moğolların (Çingiz xanın süvarilərini) tapdığı altına düşüb.

Zəngəzurda və ətraf ərazilərdə moğolların 100 illik hakimiyyəti taxt-tac, sərvət uğrunda gedən çarpışmalarda tədricən zəifləyib və süqut edib. Bu dəfə Qafqazda Əmir Teymurun dövrü başlayıb...

Musa Urud "Erməni sovet ənsiklopediyası"na (X cild, Yerevan, 1984) istinadən "Zəngəzur" kitabında yazır: "...Bu böyük türk sərkərdəsi 1395-ci ildə Süniki tutdu və burada yeni islam türk dövləti yarandı. Öz müstəqilliyini və azadlığını həmişə qoruyub saxlamaq əzmi ilə seçilən Sünik və Albaniya xalqları Əmir Teymur kimi qüdrətli bir cahangirə də müqavimət göstərməyə, vaxtaşırı üsyan qaldırmağa başladılar. Əmir Teymurun göstərişi ilə Sünikdən və Qarabağdan xeyli insan indiki Əfqanıstan ərazisinə köçürüldü...". Tədqiqatçı daha sonra qeyd edir ki, Zəngəzurun orta əsrlərdə sonrakı taleyi də türklərlə bağlıdır. Bu qədim diyar 1410-1468-ci illərdə Qaraqoyunluların, 1468-1502-ci illərdə Ağqoyunluların hakimiyyəti altında olub. Bu dövrün yadigarları kimi, Zəngəzurda onlarla qəbiristanlıqlar son dövrlərə qədər qalmaqda idi. Məhz qoç heykəli abidələri öz bayraqlarında qara (Qaraqoyunlu) və ağ (Ağ-

qoyunlu) qoçları simvol kimi qəbul edən bu türk dövlətlərinin sitayiş və inam simvolu idi. Zəngəzurda üstü ərəb əlifbası ilə türk dilində yazılmış yüzlərlə qoç heykəlli qəbir daşları ulu babalarımızdan bizə qalan çox qiymətli yadigarlar idi...

Sisyanın ağır-acılı günləri sonrakı yüzillərdə də davam edib. Osmanlı Türkiyəsi ilə Səfəvi xanədanı arasında uzun sürən qanlı müharibələr, İran hakimiyyətinin əsarəti, Qafanda yaradılan erməni knyazlığının quldurluğu, talançılığı...bu torpağı dincliyə, əmin-amanlığa həsrət qoyub...Naxçıvan bəylərbəyliyi, Qarabağ xanlığının tabeliyində keçən illərdə də qan-qada əskik olmayıb...1813-cü ildə Rusiya və İran arasında bağlanmış Gülüstən müqaviləsindən sonra isə Sisyan Rusiyanın əsarətinə düşüb...1828-30-cu illərdə isə İranın Xoy, Salmas, Urmiya... əyalətlərindən xeyli sayda erməni rayonun müxtəlif kəndlərinə köçürülüb...

***

Həsiyə. Ermənilərdə millətçilik və ekstremizm o qədər güclüdür ki, onlar ən dəhşətli vəziyyətlə üzləşəndə belə, bu bələdan uzaqlaşma bilmirlər. SSRİ-nin ilk və sonuncu prezidenti Mixail Qorbaçovun həyat yoldaşı Raisa Qorbaçovanın memuarları toplanmış *“Mən ümid edirəm ki...”* kitabında bununla bağlı maraqlı faktlar var. “Ermənilərin dostu” kimi xatırlanan Raisa Qorbaçova memuarlarında SSRİ-də etnik zəmində ekstremizmin yayılmasının ilk olaraq ermənilər tərəfindən başladığını etiraf edib: “Yenidənqurma ilə bərabər millətçilik və ekstremizmi də üzə çıxırdı. Bu millətçiliyin dəhşətli gücünü ilk dəfə Ermənistanda hiss etdim. Zəlzələnin dağıtdığı, xaraba qoyduğu ölkədə...1988-ci ildə Mixail Qorbaçov ABŞ-a səfərini yarımçıq saxlayaraq Ermənistanı gəldi. Bu dəhşətli faciə bizi sarsıtmışdı. Ev-

ləri yerlə-yeksan olan insanların simasını unuda bilmirəm... O zaman təbii fəlakətin əzabını yaşayan ailələrə xeyirxahlıq nümunəsi bir an da olsun unudulmurdu. İnsanlar harda yaşamasına baxmayaraq, bu zəlzələni öz dərdi kimi qəbul edirdilər, bu dərdi bölüşürdülər. Amma dəhşətli o idi ki, bütün bu bələanın, bu fəlakətin, kömək və yardım istəyənlərin faciəsi fonunda “Dağlıq Qarabağın azad edilməsi” şüarının və tələbinin eşidilməsi adamı dəhşətə gətirirdi...”.

***

Müxtəlif tarixi mənbələrdə erməni toplumunun Balkanlardan köç edib hələ eramızdan əvvəl Kiçik Asiya yarımadasına üz tutmaları, bu yerlərdə məskunlaşmağa başlamaları qeyd edilir. Həmin dövənlərdə türklərin sadələvhəcisinə ermənilərə qucaq açmaları, sığınacaq vermələri və beləliklə, zaman-zaman Cənubi Qafqaza axışaraq orada möhkəmlənmələri də göstərilir. Böyük dövlətlər xislətlərinə bələd olduqları ermənilərdən həmişə alət kimi, vasitəçi kimi istifadə ediblər. Tarixin ayrı-ayrı dövənlərində ingilislərin (məsələn, 1893-1896-cı illər) və rusların təhrikiylə ermənilər torpaq iddialarını gerçəkləşdirmək üçün nə qədər günahsız türk qanı töküblər.

Ermənilərin ağır şəraitdə kürək söykədikləri türklərə xəyanətlərinin miqyası ölçüyəgəlməzdir. Məsələn, Birinci Dünya müharibəsi dövründə Osmanlı dövlətinin qayğısıyla əhatələnən və tarixi türk torpaqlarında yer alan naxələflərin böyük bir qismi çar Rusiyasının, bir qismi də İngiltərə və Fransanın tərəfinə keçib osmanlılara qarşı vuruşub, hətta yeri gələndə türklərin siyasi və hərbi durumu barədə casusluq etməkdən belə çəkinməyiblər. Amma, etiraf edək ki, türklərin erməni fitnəsinə, hiyləsinə inanmasının nəticəsidir ki, Türkiyədə ən mü-

hüm vəzifələr bir vaxtlar elə ermənilərə həvalə olunub. Fakt: Qabril Noradukyan xarici işlər naziri, Akop Paşa maliyyə və xəzinə naziri, Hallacyan ictimai işlər naziri ... vəzifələrini tutmuşdular. Hər üçü də erməni idi.

1918-ci ilin martında Bakıda, eləcə də Azərbaycanın ayrı-ayrı yaşayış məntəqələrində azərbaycanlıları, sözün əsl mənasında, qılıncdan keçirən ermənilərin insanlıqdan kənar hərəkətləri barədə haqq səsimiz dünyanın hər yerinə yayılıb. Amma cəlladların elə həmin vaxt Cənubi Azərbaycanın Urmiya, Xoy, Maku, Salmas və digər bölgələrində 150 mindən çox dinc insanı edam etmələri barədə o yerlərdən indiyədək, necə deyirlər, ciddi bir səs-səmir eşidilməyib. Bu məqamda məni düşündürən, həmişə narahat edən bir məsələyə də toxunmaq istərdim. Torpaqlarımızın parçalanmasında, qiymətlənməsində öz günahımız da az olmayıb. Bir tərəfdən erməni xəyanətləri, o biri tərəfdən də babalarımızın hakimiyyət, taxt-tac, şan-şöhrət hərisliyi bizi bu günə gətirib çıxarıb. Çox vaxt Vətən var-dövlət, mal-mülk, sərvət düşüncəsinin kölgəsində qalıb. Düşünməmişik ki, Vətən, yer-yurd əldən çıxsaxsa, bu sadalananların bir qəpik dəyəri olmaz. Düşünməmişik... Vətəni düşünməmişik. Törəmələrə, tayfalara, nəsillərə bölünmüşük. Bölündükcə, xırdalandıqca, kiçildikcə Vətəni, yurdu, torpağı qara günlərlə üz-üzə qoymuşuq.

Haşiyə. Mətbuatda oxumuşam ki, Qubanın Zərqova kəndində 20-dən çox tayfa yaşayır və hər tayfa rəhmətə gedən qohumunu öz qəbiristanlığında-həyatı sahəsində basdırır. XIII əsrdən başlayan bu ənənə indi də davam edir. Başqalarını deyə bilmərəm, bu informasiyanı oxuyanda, inanım, dəhşətə gəldim. Necə, yəni hər tayfanın öz qəbiristanlığı var və bu qəbiristanlıq həyatı sahədə, yurdda salınıb. Bəli, bu, fikrimcə, doğru-

dan da dəhşətdir. Şəxsən mən bunu yurda sevgi, dünyasını dəyişən insanın ruhuna məhəbbət, hörmət kimi yox, torpağa acgözlüyün, tamahın nəticəsi kimi baxıram. Bu acgözlük, tamah həyatı sahənin sərhədlərini aşıb Vətən sərhədlərinə dirənsəydi, erməni dişlərini qıcayıb pusquda durardımı?.. Mənə yatıb istəyinə çata bilərdimi?..

...Dostlarımdan biri danışır ki, Bakıda onun yaxından tanıdığı bir iş adamı, sahibkar dünyadan vaxtsız köçən həyat yoldaşını həyatincədə dəfn edib. Ağrı-acılı bu məsələnin izahını da belə verir- ata ölümündən sonra fərsiz oğlunun bu həyatı, bu həyatdəki nəhəng imarəti satmaması üçün bu cür işə qol qoyub. Yenə də tamah, yenə də nəfs... Bax, belələri Vətəndən nə qədər bəlağətlə danşsalar da səmimi deyillər. Belələri Vətən deyəndə, Vətəni qorumaqdan, təəssübünü çəkməkdən söhbət salanda ürəklərində çox güman ki, o həyatlarını, o nəhəng imarətlərini, haram-halal topladığı var-dövləti düşünürlər...

Bir az əvvəldə toxunduğum bir məqama yenidən qayıdıram. Sərhədlərimizin zaman-zaman kiçilməsində, balacalaşmasında babalarımızın çəkiyə, ölçüyə gəlməyən günahı, qəbahəti-rəyasət düşgünlüyü olub. Böyük Məmməd Araz məhz bunu nəzərdə tutub yazırdı:

...Məndən ötdü

Bunu dedi Şəki xanı ,

Bunu dedi Bakı xanı ,

Bunu dedi İbrahim xan ,

Fətəli xan , Kəlbəli xan .....

Qəza ötsün-məndən , -dedi ;

Ötən kimi “mən, mən” dedi ;

“Mən, mən” deyən bir ölkədə

Nə qədər xan.

*Onlar mən -mən deyən yerdə
Sən olmadın Azərbaycan!
Səni səndən alıb belə
Yüz illərlə uyutdular ,*

*Səni səndə ələdilər.
Səni səndə üyütdülər.
Dibək oldun öz duzunla, öz daşınla.*

*Ögey oldun,
doğma, əkiz qardaşınla-
Məndən ötdü dəyənlərin qeyrətindən,
Namusunu yeyənlərin qeyrətindən!*

*Məndən ötdü... Məndən ötdü!
Ey daşlaşan , torpaqlaşan ulu babam!
Bu günümdən dünənə uzaqlaşan ulu babam!
Ayağa dur!
Dəfn etdiyim məsələnin
Başdaşına
Bir təəssüf xatirəsi yazıb, yondur:
Səndən ötən mənə dəydi,
Məndən ötən sənə dəydi,
Səndən, məndən ötən zərbə
Vətən, Vətən , sənə dəydi....*

***

Ermənilərin etnik təmizləmə siyasətinin iç üzünü əhalinin demoqrafik göstəriciləri də açıq və bu, bir çox mətləblərdən xəbər verir. *Həbib Rəhimoğlunun "Silinməz adlar, sağalmaz yaralar" kitabında (Bakı, 1997-ci il)* Sisyan rayonu ilə əlaqədar belə bir məlumat var: "Sisyan rayonu (hazırda Sünik marzının tərkibindədir)-respublikanın cənub-şərqində Azərbaycanla həmsərhəddir.

həddir. 1930-cu ildə təşkil olunub. 1935-ci ilə qədər Qarakilsə, 1940-cı ilə qədər Sisavan, sonra Sisyan adlandırılıb. Azərbaycan əhalisi 1931-ci ildə 4008 nəfər, 1959-cu ildə 6212 nəfər, 1970-ci ildə 7526 nəfər olub. By, müvafiq surətdə rayon əhalisinin 15,3 faizinə, 21,6 faizinə və 23,9 faizinə bərabərdir. Azərbaycanlılar yaşamış kəndlərin sayı 1931-ci ildə 15, 1986-cı ildə isə 10 olub".

Yeri gəlmişkən. Həbib Rəhimoğlu yuxarıda adı çəkilən kitabında qəzalar, rayonlar və kəndlər üzrə qeyd olunan rəqəmləri rəsmi dövlət sənədlərindən götürdüyünü, ona görə də mötəbərliyi şübhə doğurmadığını diqqətə çatdırıb. Sovet dönəmində həyata keçirilən əhalinin siyahıyaalınmasının nəticələrinə əsaslanan həmin rəqəmlərə nəzər salanda bir cəhət açıq-aydın nəzərə çarpır. Belə ki, Sisyan rayon kimi təşkil olunduğu 1930-cu ildən ta 1970-ci ilədək, yəni 39 il ərzində burada azərbaycanlıların sayında artım 3518 nəfər təşkil edib. Həm də rayonda 1931-ci ildə 15, 1986-cı ildə 10 azərbaycanlı yaşayan kəndin mövcudluğu nəzərə alınsa (rəqəmlər həm də zaman-zaman yaşayış məntəqələrinin erməniləşdirilməsinin göstəricisidir), bu artımın çox cüzi olması faktı diqqətdən yayınmır. Səbəb aydındır: sovet hakimiyyəti illərində Sisyanda soyqırımını baş verməsə də, erməni təzyiqi, sıxışdırması öz işini görürdü. Həmin dövrdə azərbaycanlıların ayrı-seçkiliklə qarşılaşması, onlara iş verilməməsi üzündən gənclərin Bakıya axını, neçə-neçə ailənin Ermənistandan kənara köçü davam edirdi. Elə mənim yaşadığım Ağudi kəndində 1970-80-ci illərdə nə qədər evin boşalmasını, ali təhsil alan gənclərin geri dönə bilməməsini indi də yaxşı xatırlayıram.

Həmin kitabda, eyni zamanda, Sisyan kəndinin tarixinə dair fakt da var: *"Sisyan (Sisyan, 1940-cı ildən Hatçavan) – Ermənistan SSR Sisyan (Qarakilsə) rayonunun mərkəzindən 7 kilometr cənub-qərbdə, Bazarçayın sol sahilində, azərbaycanlılar yaşamış kənd. Azərbaycanlı əhalisi 1886-cı ildə 633 nəfər, 1905-ci ildə 850 nəfər, 1907-ci ildə 850 nəfər, 1914-cü ildə 1300 nəfər olub. 1926-cı və 1931-ci illərdə əhalinin siyahıya alınması zamanı kənddə azərbaycanlı əhali olmayıb. Bu, 1918-1920-ci illərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımının nəticəsidir..."*

Bundan sonra həmin məlumat bu cümlələrlə tamamlanır: *"...Zəngəzur qəzasında (Sisyan rayonunda) Sisyan adlı iki kənd olub. Bu kəndlərin birində azərbaycanlılar, digərində ermənilər yaşayıblar. Azərbaycanlılar yaşayan kənd siyahıyaalma zamanı qəsdən unudulub"*.

Aydınlaşdırma. Bir az əvvəl qeyd etdiyim kimi, Həbib Rəhimoğlunun "Silinməz adlar, sağalmaz yaralar" kitabında göstərilən qəzalar, rayonlar və kəndlər üzrə qeyd olunan adlar, rəqəmlər rəsmi dövlət sənədlərindən götürüldüyündən onların mötəbərliyi şübhə doğurmur. Həm də müəllifin erməni dilini mükəmməl bilməsi, Ermənistanda uzun illər rəhbər vəzifələrdə işləməsi, ermənilərin iç üzünə dərinlən bələdliliyi onun hansı faktın doğru, hansının uydurma olmasını və bunları kitaba daxil edərkən nəzərə aldığıni şərtləndirib. Amma fikrimcə, ermənilər hətta siyahıyaalınma zamanı da azərbaycanlılarla bağlı elə məqamları gizlədiblər ki, necə deyərlər, Allah da gəlsə, baş aç a bilməz. Mən bunu deyəndə-"*...Zəngəzur qəzasında (Sisyan rayonunda) Sisyan adlı iki kənd olub. Bu kəndlərin birində azərbaycanlılar, digərində ermənilər yaşayıblar. Azərbaycanlı-*

lar yaşayan kənd siyahıyaalınma zamanı qəsdən unudulub"-fikrini əsas götürürəm. Əvvəla, bildiyimə görə, Sisyan adlı hər iki kənddə azərbaycanlılar yaşayıblar. Bunlardan biri 1940-cı ildən adı dəyişdirilib Hatçavan qoyulan kənddir ki, 1915-20-ci illərdə külü göyə sovurulub. 1300 nəfərin yaşadığı azərbaycanlılara məxsus bir məntəqə tarix səhifəsindən silinib, ora ermənilər məskunlaşdırılıb. İkinci kənd isə bineyi-qədimdən Qarakilsə adını daşıyan, 1940-cı ildən sonra isə Sisyan deyilən, bu tarixdən 10 il əvvəl rayon mərkəzi statusu verilən Sisyan (Qarakilsə) kəndidir. Bu kənddə, sonradan dediyimiz kimi, rayon mərkəzi olan bu məkanda da azərbaycanlılar yaşayıblar. Gülgəz adında ata nənəmin Qarakilsədə (Sisya, rayon mərkəzində) doğulması və həmin illərdə burada ermənilərdən əsər-ələmət olmaması faktı da bunu deməyə əsas verir...

Kiçik qeyd. Hazırda Sisyan (Qarakilsə) Gorus, Qafan, Meğri rayonları da daxil olmaqla Ermənistanda 1995-ci ildə yaradılan Sünik marzının (vilayətinin) tərkibinə daxildir. Mərkəz Qafan şəhəridir.

Ağudi –...kimlər gəldi, kimlər getdi...

Ağudi etimologiyası haqqında müxtəlif fikirlər söylənilib. Tarixçi alim Q.Qeybullayevə görə, “Ağudi” qədim türk dilində “hörmətli, uca, yüksək” mənasında işlənən “ağ” sözü ilə “uti-udi” türk dilli tayfanın adı əsasında formalaşmış. Tədqiqatçılardan V.Əliyev və İ.Bağirovun fikrincə, bu toponimin birinci hissəsi “Ağu” türk-mənşəli söz olub, “səxavətli, cömərd” deməkdir, “di” isə “yaşayış yeri, kənd” mənasını bildirən topoforantdır. Şair-publisist Musa Urud isə akademik Ziya Bünyadovun “*Zəngəzurun qədim tarixinin açarını Ağud-Vağud-Urud üçbucağında axtarmaq lazımdır*” qənaətinə əsaslanaraq yazır: İlk dəfə eramızdan əvvəl VIII əsrə aid Urartu mənbələrində Kiçik Qafqazda Akutaini adı çəkilir. Kəndin adı ilk vaxtlar “AğUD” şəklində olub. Bu yaşayış məntəqəsinin yaxınlığındakı VağUDI, UrUD, PinəqUT kəndlərinin adındakı “ud” topomorfantının olması çox güman ki, hələ eranın əvvəllərində bu yerlərdə məskunlaşan ud tayfalarının adları ilə bağlıdır.

Ağudinin qədim yaşayış məskəni və türkün əzəli yurd yeri olmasını kəndin mərkəzindəki camaat arasında “kilsə” adlandırılan abidə də təsdiqləyirdi. Tədqiqatçılar bu nişanəni əcdadlarımızın ilkin xristianlıq dövrünə (VII əsrin əvvəllərində) transformasiyasının ən müəmməl nümunələrindən biri hesab edirlər.

Yaxşı xatırlayıram, abidənin alt qatındakı kiçik meydanın ətrafında qəbir yerlərinin izi açıq-aydın bilinirdi. Hətta ermənilərin “araşdırmaları” zamanı həmin qəbirlərdən birinin açılması, bir müddət elə beləcə qalması, sonra torpaqlanması indiki kimi yadımdadır...

Sonrakı qatda yanlarda dördbucaqlı şəkilli tağvari sütunlar, ortada isə səkkizbucaqlı sütun ucalırdı. Kənar sütunlar orta sütunla tağvari hörgü vasitəsilə birləşdirilmişdi. Axrınıc qatda isə daha üç sütun vardı...

Burada diqqəti “kilsə” ilə bağlı bir məqama yönəltmək istərdim. Kilsəni həmişə xristianlıqla bağlamış, bu sözün ifadə etdiyi mənanı “xristianların Allah evi” anlamında qəbul etmişik. Məşhur iki beyt yadıma düşür:

*Getmə, tərşə balası, mən də sənə sayə gəlim,
Dəməmindən yapışım, mən də kəlisaya gəlim.*

*Ya sən islamı qəbul eylə mənim dinimə gəl,
Ya da təlim elə mən məzhəbi-İsayə gəlim.*

Qədim Tibetdəki Müqəddəs Kaylısa dağının adından götürülən kilsə sözünü türklər də elə təxminən qeyd etdiyimiz mənada işlədiblər. İndi də onların xristian məbədlərinə “kəlisə”, “kilsə” deməkləri faktır.

O da tarixi həqiqətdir ki, IV əsrdə Sisakan (Sisyan) əhalisi-albanlar (türklər) də xristian dinini qəbul etdiyindən alban kilsələri də tədricən qriqorianlaşdırılıb...

Ağudinin əsl türk kəndi olması onun yer-yurd adlarında da öz təsdiqini tapır. Bir neçə nümunəyə nəzər salaq. Məsələn, Işıqlı dağının zirvəsində yerləşən Qaragöl “qara” (burada rəng kimi yox, keyfiyyətsiz, ağır, içməyə, istifadəyə yararsız mənasında işlənilir) sözü ilə göl sözünün, Qaragüney kövşən yeri böyük mənasında işlənən “qara” sözü ilə “güney” (gün tutan yer) sözünün, Qızılqay qırmızı mənasında işlənən “qızıl” sözü ilə “qaya” sözünün, Qoşakaha cüt mənası bildirən “qoşa” sözü ilə “kaha” sözünün, Quzukahası “quzu” sözü ilə mağara mənası bildirən “kaha” sözünün birləşməsindən yaranıb. Yaxud, Sackaha (sac + kaha), Çürükqaya (çürük, xarab + qaya), Topqaya (top, qalaq, yığın + qaya)

sözlerinin də hansı millətə, hansı dilə mənsub olduğunu sübut etməyə ehtiyac yoxdur.

***

Bəli, kəndin hər qarış torpağında, hər daş-qayasında babalarımızın ayaq izləri yaşayırdı. Hər dərə, hər dağ yadellilərə qarşı aparılan döyüشلərdən, savaşlardan xəbər verirdi. Yer-yurd adları, daş kitabələr kimliyimizin, soy-kökümüzün, keçmişimizin abidəsiydi. Qorxunc qayalıqlar, mağaralar, kahalar isə bu yurdu yağılardan qoruyan təbii istehkamlar-qalalarıydı.

Əli Vəliyevin "Budağın xatirələri" indi-kəndsiz, yurd-yuvasız qaldığımız bir zamanda bizi daha çox təsirləndirir, odsuz-alovsuz yaxıb-yandırır: *"Mən Yelli gədiyə çatıb geri baxdım. Çökəkədə olan kəndimiz nura boyanmışdı. Bacalardan və həyətlərdən çıxan tüstü yuxarı qalxıb seyrəklənir, çox çəkmədən yoxa çıxırdı. Qalayerinin döşündə bir neçə quzu otlayırdı. Qarapirin başında bir dəstə qız-gəlin pencər yığırdı... Xatirimdə ikən bir şeyi də deyim ki, üç ay yaz, bir ay yayda camaatımız çoxlu pencər yeyərdi. Körpə gicitkanla quzuqulağını bir yerə qatıb duzla ovmaq, lavaşın arasına qoyub dürməkləməyin ləzzəti hələ də damağımdan getməyib. Qoyunqulaqlı ayran aşısı, yarpızlı dovğa, şonulu kətə, qırxbuğumlu plov, əvəlikli çəkmə... Güllüqız Yovşanlı düzdə, Dimdikli daşın altında oturub həzin bir səslə oxuyurdu... Yeddinovlu bulağın üstünə gəlib doyunca su içdim. Bir qədər oturub yenə kəndə baxdım. Alçaq daş hasarla araları kəsilmiş yoncalıqlar, Qızılqayanın altında, Qalayerinin qabağındakı meyvə bağıları, Ağdüzdən gəlib kəndin içindən ötən, Yovşanlı düzdən adlayıb Qarabulağa enən poçt yolu, Gilliklə Ağ oyuğun arasında güclə birləşmiş enli yoxuş bir an belə gözlərimdən aralanmırdı. Mən Qo-*

şaoyuğun daşlı cığırları ilə qalxıb Əkinlər düzünə çıxdım. Sərin meh əsirdi. Göz işlədikə hər yer səfali idi. Yaşıl taxıl zəmiləri, otu biçilməli olan qoruqlar, ətri bir verstlikdən adamı məst eləyən gül və çiçəklər, taxulların, örüşlərin içində qırmızı paltarları ilə göz qamaşdıran lələlər, bütün bu būsata şadlıq nəğməsi oxuyan torağaylar, daşdan-daşa uçan çəkəkilər, hasardan-hasara qonan bala sariköynəklər, yolun ortası ilə gedib, gözünü daldan çəkməyib addımbaşısı uçub yenə yerə qonan çobanaldadanlar özləri ilə mənim xəyalımı da aparırdılar... Qaraçınqılın başına dırmaşıb gözüm işləyən yerlərin hamısına baxdım. Arpa təpəsinin üstündəki kom-kom tustis kollarına nəzər saldım. Buğda təpəsinə boylandı Çöplüçuxuru unutmadım. Qaranlıq Kahaya nəzər salanda Örancəni, Ayı Kahasının üstündəki Kotan yerini görəndə Ağsaqqal çuxuru gözümdən yayınmadı...".

Bu yerdə diqqəti sevimli müəllimim, istedadlı şair, uzun illər o yer-yurdu tədqiq edən, araşdırən Əvəz Mahmud Lələdağın "Sinəsi dolu nənəm" kitabından bir hissəyə də yönəltmək istərdim: "Göylərə baş çəkən qocaman İşıqlıdağ. Onun haqqında deyilən əfsanəni hələ uşaq yaşlarımda eşitmişəm. Eşitmişəm ki, Nuhun gəmisi burada işıq görüb, torpaq görüb, "İşıqlıdağ" deyər seviniblər gəmidəkilər. Zaman keçdikə bu dağın adı "İşıqlıdağ" qalıb. Amma üzdənirəq qonşularımız XX əsrin altmışıncı illərində bu dağa "İşxansar" adı qoyublar.

İşıqlıdağın zirvəsində şəfa piri var. Biz xoruzun birinci banında oraya yola düşərdik. Gün çırtlayanda piri ziyarət edərdik. Oradan baxanda Naxçıvandan, Arazdan tutmuş hər yan ayağıımızın altında qalardı. İşıqlıdağın cənub şərqində Qanlıca, Hacalı, Üçtəpə,

Yantəpə yaylaqları, Arpaçuxuru, Səmədölən, Bozlu-dərə, Abdalanlı gölü, Xəlilbulağı, elimizin-obamızın Xanım daşı, Göbəkdaş görünərdi. Gözümüzü gəzdirdikcə işıqlıdağın ətəyində Yalyurd, Buzovyal, Balabəy çuxuru, onun çiyində qədim Şükürbəyli qəbiristanlığı və qəbiristanlıqda Qoçdaşlar üstündə qəflə-qatır şəkilləri, ərəb əlifbası ilə yazılmış baş daşları bizə boy-lanırdı. Bir az da aşağı baxanda Kəndyeri, Maraldərəsi, Çinqilli, Göyərçinlik, Kankan, Qırxbuğumlu yal durardı gözümüzün qabağında. Cənub-qərbə doğru göz işlətdikcə Niyazdüşən, Mikayıləkən, Məmmədali gölü, Ağsaqqal çuxuru, Məşədiçinqillisi, Asvarkahası, Mütəllimgözü, Arazdibək, Qaranlıq kaha, Qaraçılar, Qüzu kahası, Daşlı kaha, Beşgünlük, Əhməddibəyi, Maldaş, Dostalı dərəsi, Qaraçinqıl, Arpa, Buğda təpələri açıq-aydın görünərdi.

Arpa, Buğda təpələri haqda əfsanə eşitmişəm. Danışdırdılar ki, bərəkəti tükənməyən bu torpaqda bir varlığın ildə Buğda təpəsi qədər buğdası, Arpa təpəsi qədər arpası, Qaraçinqıl qədər var -dövləti olarmış. Arxacgüney, Camuşölən, Düzdərə, Suquyusu, Qaragüney, Saçkahası, Aybalıtəpəsi, Çobanəlləməsi, Çatallar, Qara Molladin, Ağdüz, Ayaqçuxur, Mırx, Ağyal, Göyüçüq, İtuçan, Gicitkanlı, Buzduq, Çuxurbağ, Əzgənli, Qoşakaha, Şapulaqgüney, Qarapir, Zoğallıbağ, Qoşadəyirman, Dəvəboynu, Sulutəpə, Qoşaoyuq, Suqovuşan, Ayılıq kəndin cənub tərəfindədir. İşıqlıdağın bir qədər şimal-qərbinə doğru irəliləsən Qarnıyarıx, Əriməz, Əyriqar, Qızılboğaz, Qiyamadınlı, Alagöllər, Seyidsuyu, Qavlamabulaq, Palantökən, Çömçətəpə, Sutökülən, Bayramtəpəsi, Gəlinqayası görünər. Sonra da Bazarçay yaylaqları, Mərcanlı, Ağdaban, Babalar dərəsi, Mahmudlu, Leyliqaçan, Arxaşan, Qumarxacı,

Xanlar taxtası, Pəriçinqılı, Qotursuyu, Hacı Feyzulla, Hacı Fərhad bulaqları, Məlikər, Saybalı və Şükürəli görünərdi. Həmin yaylaqlara 1950-ci illərə qədər Şükürbəyli, Rəsullu, Şahsevənli, Qiyamadınlı, Əhməddallar, Kürmahmudlu, Xəlfəli, Korabazlar, Hacılümürədi, Ovşar, Böyük Mərcanlı elat tərəkəmələri gələrdilər.

Aşağı, orta, yuxarı yollar qoyun sürülərini, at ilxalarını, dəvə qatarını tutmazdı. Qadınlar dəvələrin üstündə fərməşlərin arasında oturub yun darayar, cəhrə qurub ip əyirərdilər. Yaylağa çatana qədər xalça-palaz üçün tədarük görərdilər. Quyruq doğan kimi dəvələr ağzı arana yatardılar... Camaat vaxt-vədəni bununla təyin edib yır-yığışa başlayar, barxanları bağlayıb arana yola salardılar. Əlini günlük edib gözünün üstünə qoysan Qaçaq Nəbinin oylağı, səfəli Salvartı yaylaqları diqqət çəkirdi. Lalayurd, Qanqallıyurd, Çalbayır, Ərəfsə, Comartlı, Qızılşəfəq (Şıxlar), Sofulu, Murğuz, Dəstəyird, Ağkənd (Hatçavan), duluşçuluq sənəti ilə bağlı olan Dulus kəndləri, bir də 1918-ci ildə Andranik tərəfindən dağıdılıb viran qoyulmuş Qıvraq, Püsək, Hörtüyüz, Zabazadır, Şükar, Ərikli, Pulkənd kəndlərinin kədərli kalafalarını görmək olardı.

Bəs necə oldu ki, o gözəl yerləri yağlara qaldı? Təkcə bizim Ağdü (Ağudi) kəndində Qızılqayadan süzülüb gələn, diş göynədən 24 bulaq vardı: Yeddinovlu, İkiqözlü, Qurunov, Topsöyüd, Yamachbulaq, Güllucahan bulağı, Əmirsayat bulağı, Əlimərdan bulağı, Cəlilbulağı, Paşabulağı, Arzubulaq, Xanxanım bulağı...

...Kəndimizin qənsərindəki Qalayeri, Güneykaha və qayaların üstündəki yazılar ulu tariximizdən xəbər verirdi. Burada qədim qəbirlər, təndirlər, böyük küplər tapılırdı. Qəbirlərdən bilinirdi ki, bunların hamısı müsəlman qəbirləridir...".

***

...Xalq yazıçı Əli Vəliyev anadan olduğu, uşaqlıq illərini yaşadığı Ağudinin təbiətini, burada insanların məişətini, adət-ənənəsini dəqiqliklə, yüksək sənətkarlıqla təsvir edib. Onun 1957-ci ildə yazdığı *“Budağın xatirələri”*ndən bir parçaya diqqət yetirək: *“Kəndimiz, Salvartı dağının ətəyindədir. Kövşənimizdən üç el yolu keçir. Camaatımız bunlara Cada deyir. Yazın 45-indən payızın ortalarına qədər bu yollar boş qalmır. Əriş-ərgac kimi tərəkəmə köçünün ardı-arası kəsilir. Mahalın ən böyük kəndində biz yaşayırıq. Atasından, qardaşından təzə ayrılıb özünə comalaq tikənləri nəzərə almasaq, buraya “beş yüz evli Vüqarlı” (Ağudi–V.B.) deyirlər... Bizim kövşənlə Gorusun arası dağlı, dərəli, təpəli yerlərdir. Buraların axar-baxarı çox gözəldir. Dərələrdən ətir qalxır. Təpələr yaşıl dona bürünüb. El yolunun altı, üstü çiçəklə bəzənib. Bizim kəndlə Gorus şəhərinin arasında Arpa, Buğda təpələri, Göbəkdaşı, Yantəpə, Üçtəpə, Soyuqbulaq, Göybulaq, Yeddibulaq kimi yerlər vardı... Payız gələn kimi kəndimizin qabağında Tənəzzül dağı duman bürüyür...*

Biçin qurtarır, xırmanda taxıl döyülür, sonra dən yuyulub sərilir, dəyirmanlıq başlanırdı. Əriştə kəsilib qurudulur, Naxçıvandan duzla ərik, Həkəri, Bərgüşaddan düyü ilə maş gətirilir, qış ehtiyatı görülürdü. Çox çəkmirdi ki, qış qapını kəsib gözünü ağardır, camaatın hazırlığını yoxlayırdı. Dövlətlilərin qapısında gərmə qalaqları, evlərin üstündə ot tayaları ucalır, samanlıqlar ağzına kimi dolurdu. Unluqlar unla, quyular taxilla, kartofla ləmhələm olurdu. Bizim yerlərin qışı bərk gələndə adamlar “dincəlir”, heyvanlar altı ay tövlədən bayıra çıxmırdı...”

Ə. Vəliyevin (1901-ci ildə anadan olub, 1917-ci ildə kənddəki 3 sinifli rus məktəbini bitirib, 1923-cü ildə Şuşa firqə məktəbinə daxil olub və bir daha Ağudiyə qayıtmayıb) yuxarıda adı çəkilən əsərindəki bu mətndə yurdun relyefi, camaatın yaşam tərzini gözlərimiz önündə canlanmaqla yanaşı, bir məqam da diqqət çəkir. Bu da Ağudi sakinlərinin sayı ilə bağlıdır. Əsərdə vurğulanır ki, *“Atasından, qardaşından təzə ayrılıb özünə comalaq tikənləri nəzərə almasaq, buraya “beş yüz evli Vüqarlı” deyirlər...”*. Simsar qocalardan da o zaman kənddə evlərin təxmini sayının yazıçının göstərdiyi qədər olması barədə eşitmişəm... Həmin dövrdə Ağudidə uzunömürlülüüyü, çoxuşaqlılığı nəzərə alsaq, onda hər ailənin orta hesabla yeddi üzvünün, beş yüz evdə isə üç min beş yüz nəfərin yaşaması şəksizdir. Bu rəqəm sənədlərdə göstərilənlərlə düz gəlmir. Məsələyə münasibət bildirməzdən əvvəl yenə də diqqəti yuxarıda haqqında bəhs etdiyim Həbib Rəhimoğlunun *“Silinməz adlar, sağalmaz yaralar”* kitabında Ağudi kəndi haqqında verilən qeydlərə yönəldirəm: *“Ağudi (1991-ci ildən Aqitu)-Ermənistanın Sisyan (Qarakilsə) rayonunda, Bazarçayın sol sahilində, rayon mərkəzindən 7 kilometrşərqdə, azərbaycanlılar yaşamış kənd. Azərbaycanlı əhalisi 1831-ci ildə 60 nəfər, 1873-cü ildə 450 nəfər, 1907-ci ildə 1345 nəfər, 1914-cü ildə 1070 nəfər, 1931-ci ildə 496 nəfər, 1959-cu ildə 828 nəfər, 1970-ci ildə 1222 nəfər olub. 1918-1920-ci illərdə ermənilər tərəfindən törədilən soyqırımı zamanı azərbaycanlı əhalinin yarısından çoxu məhv edilmiş, qalan hissəsi 1988-ci ildə qovulmuşdur...”*

Aydınlaşdırma. Kəndin demografik statistikasında bir məqam diqqəti çəkir. Bu, yuxarıda sadalanan illər arasında əhalinin aydın nəzərə çarpan azalma faktı ilə

bağlıdır. Həmin fakt ermənilər tərəfindən zaman-zaman azərbaycanlılara qarşı törədilən genosidi təsdiqləyir. Məsələn, Zəngəzurda aparılan siyahıyaalınmaya, əsasən, 1831-ci ildə Ağudidə 60 nəfər yaşayıb. Bundan əvvəlki dövrlərin uyğun məlumatına isə heç bir mənbədə rast gəlinmir. Bu, onu göstərir ki, 1831-ci ilə qədər kənddə böyük dağıntılar, talanlar, qətlər olmuşdur. Ağudi kimi qədim bir yaşayış məntəqəsində qeyd olunan ildə cəmi-cümlətən 60 nəfər yaşaması bu fikri təsdiqləyir?! Yaxud, 1831-ci illə 1873-cü il arasında əhalinin artım fərqi 390 nəfərə çatır. Görünür, həmin zaman məsafəsində qırğınlar baş verməyib. Amma 1907-ci ildə Ağudidə 1345 nəfərin yaşaması, 1914-cü ildə əhalinin sayında 275 nəfər azalmanın baş verməsi, 1931-ci ildə isə kənddə cəmi 496 nəfər sakinin olması burada genosidin davamlı həyata keçirilməsi barədə aydın təsəvvür yaradır.

Ağudi ən böyük deportasiyanı 1918-ci ildə yaşayıb. Həmin ilin sentyabr ayında Andranikin quldur dəstəsi kəndi yandırıb, 300-dən çox sakini qətlə yetirib. Xilas olanların bir hissəsi Işıqlı dağının aşırımından keçərək, Laçın, Şuşa, Ağdam və Bərdəyə, bir hissəsi də Gorus tərəfdən Qubadlı, Cəbrayıl, Füzuli, Beyləqan, İmişli, Saatlı və Sabirabada gəlib çıxaraq bu rayonlarda yerləşib. Təxminən beş ilə qədər əzablı bir ömür yaşayan didərginlərin çoxu yenidən öz doğma ocağına qayıtmışdı.

***

...Hərdən düşünürəm ki, o dövrlərdə-sovet hakimiyyətinin 60-80-ci illərində, hələ ondan əvvəlki dövrü demirəm, tarixə, özü də ağır-acılı keçmişə laqeydliyimizin kökündə nə dayanmış?.. Keçmiş, dünəni unutmaq mərazinə tutulduğumuzun səbəbi nə imiş?.. Bəlkə sovetin qadağaları, hədə-qorxularınıymış?!. Yox, fikrim-

cə, SSRİ adlandırılan nəhəng imperiya o zamanlar tarixin yadigarlarına (qəbiristanlıqlar, daş kitabələr və s.) qayğı ilə yanaşmağa heç də qoruy-qadağa qoymamışdı. Qoysaydı, elə bizim Ağudidən 15-20 dəqiqəlik məsafədəki Urudda keçmişə sevgilə yanaşılmazdı. Bu barədə bir qədər sonra... İndisə diqqətə çatdırım ki, mənim kəndimin başbilənləri, ağsaqqalları, ziyalıları 1905-1915, 1918-1920-ci illərdə ermənilərin həyata keçirdiyi deportasiya və soyqırımı nəticəsində yurd yerlərimizdəki neçə-neçə maddi-mədəniyyət abidəsinin ermənilər tərəfindən dağıdılmasını, təhqir edilməsini yaxşı bildirdilər. Əslində bu fakt-köhnə qəbiristanlıqdakı qəbirlərin baş daşlarının sındırılmasından tutmuş oradakı daş kitabələrin oğurlanması, 7-ci əsrdə ucaldılması ehtimal olunan abidənin (alban kilsəsinin) yaman gündə saxlanması göz önündə idi... Bəs belə olan halda, təkrar edirəm, həmin abidə-xarabalıqlar niyə diqqətdən uzaq düşmüşdü, onların siyahısının tutulmasına, şəkillərinin çəkilməsinə, tədqiqat işləri, araşdırmalar aparılmasına niyə təşəbbüs göstərilmirdi?!. Buna nə mane olurdu?!. Bir azdan bu sualların cavabı bəlli olacaq...

...*“Bilməz idim ayrılıq var...” kitabımda (Bakı, “Araz”, 2011) orta məktəb müəllimim Məmməd Baxşliyevin xatirələrinə də yer vermişdim: “...Kənddə bir məscid var idi. Adamlar ağır və qəmli günlərində, dini mərasimlərdə ora toplaşar, dua oxuyar, namaz qılar, təskinlik tapardılar. Bu məscid çox başıbalalı imiş, 1905-ci, 1918-1920-ci illərin erməni-müsəlman davasında, qırqınında yandırılmış, sökülmüş, talanmış və son qaçqınlıq dövrünə qədər (1988-ci il) uçuq-sökük halda qalmışdı. Məscidin üzərində ərəb əlifbası ilə yazılmış daşları 1988-ci ilə qədər dururdu. Həmin daşlar müqəddəs daşlar kimi qorunurdu. Amma heç kim o*

daşlarla maraqlanmır, oxumır, oxutmır, gənc nəslə nəşə bir söz demirdi. Biz isə o daşlara baxıb utamırdıq, o daşlar sanki bizdən xəcalət çəkirdi. İndi yada salanda üzülürəm, heyifsilənürəm...”

Kənddə Məmməd müəllimin xatirələrində yer alan məsciddən başqa, Anabat (Anabeyit) deyilən oğuz qəbirləri, köhnə qəbiristanlıqdakı başdaşları da qədim türklərin-sakların izlərini, nişanələrini özlərində yaşadırdı.

Həmin o məscid də, kəndin köhnə qəbiristanlığındakı o daş kitabələr də, o alban abidəsi də göz dağına dönmüşdü. Həmin nişanələri araşdırıcılara, tarixçi-tədqiqatçılara mənin ziyalıları nişan verməliyidilər, tanıtdırmalıydılar. Kənardan kimsə gəlib bu işi görəsi deyildi ki... Qonşu Urud kəndindəki abidələrlə bağlı görkəmli alimlərin (*akademik Z. Bünyadov, professor M. Nemətova və etnoqraf-alim Ə. Ələkbərov*) tədqiqatlarının təşəbbüskarı, fikrimcə, elə Urudun ziyalıları olmuşdular. Bəs o vaxt Ağudinin tanınmışları niyə susurdular, yurdun - el-obanın tarixinə niyə belə laqeydlik göstərirdilər?! Vallah, səmimiyyətimə inanın, bütün bunları düşündükcə, yanıb-yaxılıram, deməyə söz tapmıram... Bəli, deməyə, yazmağa söz tapmıram və “üç nöqtə” ilə fikrimi tamamlayıram...

Haşiyə. 2013-cü ilin son günlərinin birində qələminə və isanlığına böyük hörmətlə yanaşdığım *Əlipənah Bayramov işlədiyimiz “Xalq qəzeti” üçün tarix elmləri doktoru, professor, AMEA-nın müxbir üzvü Məşədixanım Nemətovadan müsahibə almışdı.* Yeri gəlmişkən, bu görkəmli alim Azərbaycanın tarixi ərazisini qarış-qarış gəzərək ərəb qrafikasının müxtəlif xətləriylə babalarımızın daşlara həkk etdikləri daş salnamələri və rəqləyib, ölkənin iqtisadi-siyasi, sosial-mədəni, memarlıq, sənətsünaslıq, islam fəlsəfəsi problemlərinə dair

yeni və dəqiq sənədlərlə tariximizi zənginləşdirib. M. Nemətova epiqrafik tədqiqatlarıyla bədnam qonşularımızın torpaq iddialarına da tutarlı cavab verib, türklərin Qafqazın aborigenlərindən olduğunu bir daha təsdiqləyib. Təbii ki, bu tədqiqatlar ermənilərin heç də ürəyincə olmayıb. Bu barədə M. Nemətova Əlipənah müəllimə danışmış ki, 1961-ci ildə Sisyanın Urud kəndindəki abidələrin tədqiqinə başlayanda heç bir maneə-filan olmadı. Amma sonrakı səfərlər zamanı özünün ermənilər tərəfindən izlənildiyini açıq-aşkar hiss edirmiş. Hətta bir dəfə Urud qəbiristanlığına iki qoca erməni gələrək, Məşədixanım Nemətovanın kənddən çıxıb getməsini tələb edibləmiş. Alim isə buna məhəl qoymamış, abidələrin surətini çıxarmış, tədqiqatını davam etdirmişdir...

Urud kəndində üzə çıxarılan və XIV-XVII əsrlərə aid edilən qoç heykəlli və sənduqə formalı məzar daşları, iki abidə üzərində yazılmış “Avladi ağvan” (alban övladları) sözləri Zəngəzurdə alban-türk tayfalarının yaşamasını və sonradan islamı qəbul etməsini təsdiqləyir. Abidələr üzərindəki onqonların (tanrıların)-maral üstündə oturdulmuş ov quşları, Tibet yak öküzləri və şaman təsvirlərinin hələ islamıyətədən çox-çox əvvəl qədim türk tayfalarına məxsusluğunu göstərir. Onlar islamı qəbul etdikdən sonra bir müddət qədim inanclarını saxlamış, sonra isə bunu təsviri sənətə keçirmişlər. Urud abidələrinin tədqiqilə tarixi ədəbiyyatda göstərilən türk etnoslarının Qafqaza gəlmə olmaları konsepsiyası alt-üst edilib. Bununla da türklərin Qafqazın aborigenləri faktı bir daha təsdiqini tapmışdır. Məşədixanım Nemətovanın Zəngəzur, Laçın, Kəlbəcər, habelə Armaşevidə (Gürcüstan), Qobustan-Qaradağ, Qarabağ və digər qəbiristanlıqlarda aşkar etdiyi at, qoç heykəlli və

başdaşı formalı məzar daşlarında həkk olunmuş türk tayfalarına məxsus tamqaların, şaman təsvirləri əsasında Cənubi Qafqazda türk tayfalarının yayılma arealı və beləliklə, Azərbaycanın tarixi ərazisi müəyyənləşdirilmişdir...

***

...Ağudi mənim yaddaşımda bir kənd-muzey kimi qalıb. Bu muzeydə yüz illərin, min illərin tarixini sərgiləyən daş-qaya abidələr, içərisində onlarla insanın (azərbaycanlının-türkün) ermənilərin diri-diri yandırdığı xaraba məscid, ulu babam İsmayıl bəyin oğlununmu, ya nəvəsininmi uçulub dağılmış məqbərəsi, sirli-sehrli Ağyazı, Kəndyeri qəbiristanlıqları... vardı.

...Ağyazı qəbiristanlığı. Kəndin Sisyan səmtindəki bu məzarlıq sahəsinə görə elə Ağudinin yarısı boydaydı. Başdaşların üzərində müxtəlif rəsmlər, ərəb qrafikası ilə yazılar vardı... Qəbirlərin əksəriyyəti uzunluğuna görə 70-100 il əvvəl salınan qəbiristanlıqdakı qəbirlərdən fərqlənirdi. Yəni, bu fakt o dövr insanların ucaboy, canlı-cüssəli olmasından xəbər verirdi. Görünür, qərinələr, əsrlər keçdikcə insanlarda fiziki baxımdan cılızlaşma, zəifləmə gedib... Qəbirlərin kol-kos içində görünən başdaşları üzərinə döyülən işarələr, rəmzlər güclə nəzərə çarpırdı-mamırdan çətinliklə seçilirdi. Sözün düzü, bu hüznü məkanın belə hala düşməsində o qəbirlərdə uyuyanların biz nəvə-nəticələrinin, kötükələrinin, yadıcalarının da günahı az deyildi. Beş ildən, on ildən bir yığıtıb o qəbiristanlığın böyür-başını nizama salmaq, səliqə-sahman yaratmaq məgər elə çətin işiydi?.. İndi ona yanırıram ki, yüz illərin sirrini özündə yaşadan o başdaşların üzərindəki yazılar təəssüf, min təəssüf ki, oxunmamış qaldı. Yəqin ki, oxunsaydı, Ağudidə bir zamanlar hansı mədəniyyətin, hansı

sivilisasiyanın mövcudluğu aşkarlanardı və bu, tarix kitablarının səhifələrində özünə yer tapardı...

Qəbiristanlığın düz ortasında dağılıb xaraba qalmış günbəz vardı. Ağlım kəsməyən vaxtlarda nədənsə mən o günbəzə qeyri-adi bir yer kimi, qorxunc bir kaha kimi baxırdım. Amma çox sonralar yaşlılardan eşitdim ki, "yiyəsiz" abidənin ən doğma yiyələri elə bizik-İsmayıl-uşağı tayfası, bu tayfadan olan Hübət kişi, onun övladları, bir az nəsil aralanması olanda isə dədəm, əmim, dayım...

Deyilənə görə, ulu babamız İsmayıl dövrünün adlı-sanlı bəylərindən olub. Qoyun-quzu sürüləri Salvartı dağının ətəklərinə sığmazmış... İsmayıl bəyin kötüyündən olan Bədəlxan bəyin qəbirüstü abidəsi-gümbəzi Ağyazı qəbiristanlığında gözlərimiz önündəcə dağılmışdı. Bəlkə də bu sözlərimə görə məni qınayan tapılar-səbəb laqeydlilik, biganəlik idi... Yurda, onun övladının məzarına belə soyuqluğu neçə il qabaq qələmə almışam:

*Ahın tutdu bizi, baba,
Yurdunu aldı yağılar.
Hamı baş götürüb qaçdı,
Nəslin, kökün qaldı ağlar.*

*...Bədəlxan bəyin gümbəzi
Niyə o günə qalmışdı?..
Acı ruzigarlar əsib
Daş-divarın qaraltmışdı.*

*Günahkar biz idik, baba,
Qədir-qiyət də bilmədik.
Allahın cəzasına bax -
Bu günü gördük, ölmədik...*

Dərdə bax, bir zamanlar Bədəlxan bəyin günbəz-qəbiri yaman günə düşmüşdü, indisə düşmən tapdığında inildəyən, yaraları qan verən Ağudinin qəbiristanlıqları tamamilə dağıdılıb, qəbirlər vəhşicəsinə yerlə-yeksan edilib, üzərindən yol salınıb...

...Vətən sərhəddən başlanır? Yox!..

Vətən yurd-yuvadan, od-ocaqdan başlanır? Yənə də yox!..

...Bəs Vətən haradan başlanır?

-Vətən qəbirlərdən, qəbiristanlıqdan başlanır.

...Bəs qəbirlər vəhşiliyin qurbanı olubsa, onda necə?!

Onda, deməli, Vətən yoxdur...

...Bundan dəhşətli heç nəyi təsəvvürümə gətirə bilmirəm...

***

Mənə elə gəlir ki, yüz illərin, min illərin o üzündə indi oğuz yurdu, türk torpağı dediyimiz Zəngəzurda, doğulduğum Sisyanda cəmiyyətin ən yüksək mərhələsi-sivilizasiya mövcud olub. Bunu nəyə əsasən deyirəm, bir azdan biləcəksiniz... Qızılqaya-nəhəng, qorxunc bu qayalıq görəsən niyə “qızıl” adlandırılmışdı?! Hər qayası, hər daşı bir tarix kitabı olan, hər kahası, hər mağarası sirt-sehr yuvası kimi görünən bu təbii abidənin təəssüf ki, üzərini örtmüş sirlə toz pərdəsini heç kim təmizləmədi, vaxt-vədəsində bir araşdırmaçı, tarixçi ürək qızdırıb yolunu burdan salmadı, marağ göstərmədi...

Quş quşluğuyla qona bilməyən Qızılqayanın hər daşı, hər koğuşu, hər çapığı bir səngər olub, Ağudi igidləri burdan kəndi qoruyub, yurda soxulan yağının başına daş yağdırıblar... Yaşlılardan eşitdiyim bir hadisəni xatırlayıram. Danışdırlar ki, 1905-ci ildə ermənilər Stepanın başçılığı ilə Ağudini mühasirəyə alırlar. Ölüm-itimdən yeganə çıxış yolu sıldırım daşlarla “yonulmuş” Qı-

zılqayanın üstünə qalxıb buradan erməni quldurlarının mühasirəsini yarmaq idi. Kəndin qan-qadadan çəkinməyən bir neçə gənci gecəyən kəndirlə Qızılqayaya dırmaşmış Stepanı öldürürlər...

Qızılqayanın-bu təbii istehkamın ətləri verimsiz-“qısır” torpaqlar olsa da, camaatın min bir zəhmətilə Yeddinovlu, Topsöyüd bulaqlarının suyula canlanmışdı, bağ-bağata çevrilmişdi və yaşıllıq bu sirlə-sehrlə qayalığa qəribə bir gözəllik, əzəmət verirdi. Neçə yaşdımla o qayalığa peşəkar idmançı tək rahatca dırmaşmışımız, ara məsafəsi neçə metr olan bu daşdan o daşa atlanmışımız da indi yadıma düşəndə təəccüblənirəm: görəsən, hansı qüvvəylə, hansı cazibəylə o hərəkətləri edirdik, yıxılmaqdan, dibi görünməyən uçuruma yuvarlanmaqdan qorxub çəkinmirdik. O günləri xatırlaya-xatırlaya yazır, yazdıqca haldan-hala düşürəm, qəribə fikirlər ağıma gəlir, görəsən, hansı günah işlətdik ki, Allah bizi yurd-yuvasız qoydu. Uşaq vaxtlarımda, ağım kəsməyəndə yaşdılarım ilə birgə ağır bir günaha batdığımızı hardan biləydim, axı ?!

*Uşaq vaxtı uçurtmuşam
hasarda bir quş yuvası.
Bəlkə onunçün çəkilmir
başından bu dərd havası.*

*Oynamaqdan yorulmuşam,
dərd havası çalma, zalım.
Havanı götür-get burdan
daha burda qalma, zalım.*

*...Dərə boyu axan duman,
bir aman ver, çıxım gedim.
Bir ovuc yurd torpağını
gözlərimə sıxım, gedim.*

Bu məqamda görün nəyi xatırladım: Bakıda oxuduğum illərdə yay imtahanlarını verib kəndə gələndə həmişə Cada adlanan şosedə avtobusdan düşüb Qızılqayanın başıüstə gələr, burda oturub dincimi alar, Ağudiyə doyunca tamaşa edər, sonra evə dönərdim...

...Nolaydı, çərxi-fələk elə bir oyun oynayaydı ki, gənclik illərindəki kimi, yenə Cada yolundan Qızılqayadək payı-piyada gəlib üzümü mamırlı qayalara sürüb kəndə tamaşa edə-edə bayatı-ağı çağırırdım:

*...Payız qışdan əzəldi,
Yarpaq düşdü-xəzəldi,
Vətən viran da olsa,
O, cənnətdən gözəldi.*

*Gəzərəm suz dağları,
Bağlayıb buz dağları,
Hər kəsə şirin olar,
Öz yeri, öz dağları...*

Xatırlatma. Ağudi sakinləri 1988-ci ilin noyabr-dekabr aylarında ermənilər tərəfindən öz halal torpaqlarından tamamilə qovulublar. Hazırda sözügedən yaşayış məntəqəsində ermənilər yaşayırlar.

Ermənistan prezidentinin 19 aprel 1991-ci il tarixli fərmanı ilə Ağudinin adı dəyişdirilib, Aqitu qoyulub... Döz görüm, necə dözürsən?!

Qətlim...

...Qələmim, bu qanlı illərdə törədilən faciələri əks etdirməyə tələsir, vicdanım məndən müqəddəs borcumu yerinə yetirməyi tələb edir, o illərin göylərə ucaldan kömək fəryadlarından yazıqlaşan ruhum isə onların yenidən yaşamaqdan imtina edir. Lakin nəyin bahasına olursa olsun, ağrı və kədərimin zirvəsi olan bu əsərimi insanlığa çatdırmalıyam...

*Məmməd Səid
Ordubadinin "Qanlı illər" romanından*

...Sisyanı ermənilər azərbaycanlılara qarşı hansı vəhşilikləri törətməyiblər?! Körpə uşaqların tonqallarda yandırılması, qadınların saçlarından çatı toxunması, qocalara işgəncələr verdikdən sonra ağacdan asılması, hamilə qadınların qarınlarının xəncərlə yırtılması, qızların üzünə süngü ilə xaç şəklində çəkilməsi, gənclərin kürekələrinə qaynar samovar bağlanması, körpələrin quduz itlərə atılması, əllə dirnağın arasına mismar yeridilməsi, ayaqların nallanması, barmaqların qapı arasında sıxılması... kimi ağlasığmaz vəhşiliklə törədilən faciələr necə unudula, yaddaşlardan necə silinə bilər axı?!

Azərbaycanlılar doğma yurd-yuvalarından haralara köçürülürdülər, deportasiya edilirdilər?! Dağlıq ərazilərdən aran yerlərə! Bəli, aran yerlərə, yayında göydən "od tökülən", qışında zəncirdə iti donan Muğan, Mil düzlərinə... Məqsəd aydıncı-belə mühitdə, şəraitdə təbii ki, uyğunlaşma, məskunlaşma son dərəcə ağırıydı, ölüm-itim qaçılmazıydı... Əlbəttə, azərbaycanlılara qarşı belə vəhşilik o zamankı sovet rəhbərliyinin apardığı siyasətlə birbaşa bağlıydı. Faktı diqqət yetirək. **Ermənistan**

SSR daxili işlər naziri, general-mayor Qriqoryanın 1948-ci il mayın 3-də də SSRİ daxili işlər nazirinə göndərdiyi "Azərbaycan SSR-yə köçürüləcək Ermənistanın azərbaycanlı əhalisinin əhval-ruhiyyəsi haqqında"kı 01/3745 sayılı məxfi arayışda bildirilir: "Sisyan rayonunun Comərdli kəndində yaşayan Cəlal Qurbanov həmkəndlilərinə demişdir: "... Çoxları bilmir ki, Azərbaycanda necə istilər olur. 1918-ci ildə biz Ermənistandan Naxçıvana qaçmışdıq. O zaman biz 14 nəfər idik. İki ildən sonra 3 nəfər qaldıq. Qalan 11 nəfər istidən və xəstəlikdən öldü. Aran zonası Naxçıvanla müqayisədə daha dəhşətlidir. Biz çox itki verəcəyik...".

SSRİ-nin başında dayananları, şübhəsiz, "Ermənistanın azərbaycanlı əhalisinin əhval-ruhiyyəsi" qətiyyənlə narahat etmirdi. Onları Ermənistanın azərbaycanlı əhalisinin yurd-yuvasında xaricdən-Suriya, Yunanıstan, Livan, İran, Fransa, Misir və digər ölkələrdən köçürülmüş 100 min nəfərə yaxın erməninin yerləşdirilməsi maraqlandırırdı...

Bu məsələ ilə əlaqədar dostum *şair-jurnalist Etibar Etibarlı* ilə dərhləşirdik. O deyirdi: "Bu çirkin siyasətin bir çox pərdəarxası gizlinləri var. Ermənistan SSR daxili işlər nazirinin "canfəşanlığı" səbəbsiz deyildi. Keçmiş SSRİ Türkiyə ilə əks mövqedə dayanırdı. Mühərribədən sonra Türkiyənin NATO-ya qoşulması bu düşmənçiliyi daha da dərinləşdirmişdi. Ölkənin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Türkiyə sərhədində, həmçinin Rusiyanın cənub-qərbində yaşayan türkmüsəlman xalqlarını Rusiyanın şimal-şərq regionlarına-ən soyuq yerlərə, eyni zamanda, Özbəkistan və Qazaxıstan çöllərinə köçürmək qərara alınmışdı. Köçkünlərin siyahısına (1944) çeçenlər, inquşlar, Məhsəti

türkləri, qaraçaylar, kalmuklar, balkarlar, tatarlar, kürdlər, yunanlar (onların sayı az idi) və s. salınmışdı. Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılar hələlik bu siyahıya daxil deyildi. Çünki bu deportasiyaya görə Azərbaycan KP (b) MK-nın birinci katibi M. C. Bağırovun razılığı lazım idi.

Köçürmə ideyasının baş tutmasından ötrü tülküdən də hiyləgər, "saman altından su yeridən" daşnak Anactas Mikoyan dəridən-qabıqdan çıxır, Stalinin çəməsinin altını boş qoymurdu.

1947-ci ildə azərbaycanlıların köçürülməsi məsələsi qoyulan ərafədə Bağırovun dostu L. P. Beriya onu təcili Kremlə çağırır və Stalinin qəbuluna salır. Şübhəsizdir ki, Stalinlə Bağırov arasında mübahisə olur, nəticədə azərbaycanlıların deportasiyası dayandırılır. Lakin Bağırovun bu hərəkəti Stalinin xoşuna gəlmir və onu dörd ay məcburi "məzuniyyətə" göndərir. Beləliklə, azərbaycanlıların Rusiyanın müxtəlif şəhərlərinə, soyuq regionlarına köçürülməsi məsələsi müvəqqəti dayandırılır. Mikoyanın gözüne yuxu getmir, eyni zamanda, Türkiyə məsələsinə görə Stalin, nəhayət, Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıları Azərbaycana, Mil-Muğan düzlərinə köçürmək qərarına gəlir və 1947-ci ildə SSRİ Nazirlər Soveti azərbaycanlıların 1948-1950-ci illər arası hissə-hissə Azərbaycana deportasiyası barədə qərar verir. Məncə, azərbaycanlıların Rusiya regionlarına deyil, Azərbaycana deportasiya olunacağını bilən Mikoyan son hiyləyə əl atır, həmin Qriqoryanı 1948-ci il 3 may tarixli məktubu yazmağa təhrik edir. Guya azərbaycanlıların "qayğısına" qalır ki, Mil-Muğanda onlar qırılacaq. Nə dəyəsan, erməni məkri, erməni xislətidir. Lakin bu hiylə baş tutmur. İsdedadlı yazıçı-tədqiqatçı Adıgözəl Məm-

mədov Bağırovun həyatına həsr etdiyi kitabında arxivlərdən əldə etdiyi rəsmi, həm də "tam məxfi" qriffli sənədlərlə tanış olandan sonra mən əminliklə bu qənaətə gəlmişəm...".

Tarixçi alim Nazim Mustafanın "Ermənilərin 1905-1906-cı illərdə Zəngəzur qəzasında törətdikləri qırğınlar" ("Xalq qəzeti", 1 aprel, 2013) məqaləsində oxuyuram: "...1905-1906-cı illərdə törədilmiş qırğınlara aid erməni müəlliflərinin bir neçə əsəri mövcuddur. Əsl adı Hovannes Ter-Martirosyan olan, lakin əsərlərini A-do imzası ilə çap etdirən müəllifin ("Qafqazda erməni-türk toqquşmaları", İrəvan, 1907, ermənicə) əsərində Gəncə quberniyasının səkkiz qəzasından heç birində qırğınların və dağıntıların Zəngəzurdə olduğu kimi böyük miqyasda və uzun sürən olmadığı xüsusi vurğulanır. A-donun bu əsərinin üstün cəhəti odur ki, o, baş verən hadisələrin şərhindən öncə hər bir qəza və yaxud şəhər haqqında topoqrafik təsvir və 1897-ci il ümumrusiya siyahıyaalmalarının nəticələrinə istinadən statistik məlumatlar verir...".

Nazim Mustafa yuxarıda adı çəkilən məqaləsində daha sonra yazır: "...Gürcüstan Mərkəzi Tarix Arxivində saxlanılan bir çox sənədlərdə ermənilərin 1905-1906-cı illərdə törətdikləri qırğınlar barədə materiallar öz əksini tapmışdır. Həmin qəbildən olan sənədlərin birində Sisyan kəndində törədilən qırğınlardan bəhs edilir. Sənəddə qeyd edilir ki, 1905-ci ilin oktyabrında Zəngəzur qəzasının 10 erməni kəndinin silahlı sakinləri qəzanın azərbaycanlılar yaşayan Sisyan kəndinə hücum etmiş, 75 nəfər Sisyan sakinini öldürmüş və yaralamışlar. Yalnız kazakların özlərini yetirməsi nəticəsində qətlə qətlə və talanın daha böyük miqyas

almasının qarşısı alınmışdır (GMTA, f. 83, s. 1, iş 32, v. 260)".

Nazim Mustafanın "Ermənilərin 1905-1906-cı illərdə Zəngəzur qəzasında törətdikləri qırğınlar" məqaləsində həmçinin xatırladılır: "...Sisyardan Gorusa gedən yol Ağudi və Vağudi kəndlərindən keçirdi. Ətraf kəndlərdə yaşayan ermənilər Gorusa getmək üçün ya Ağudi və Vağudinin ərazisindən keçməli, ya da yollarını dəyişib dağlarla, dərələrlə getməli idilər. Ona görə də ermənilər Ağudi və Vağudini aradan götürməyi qərara almışdılar. A-donun yazdığına görə, dekabrın 25-də böyük bir erməni silahlı dəstəsi Ağudi üzərinə hücumə keçir. Ağudililər böyük itki verərək Vağudi kəndinə qaçirlar. Kənddə qalanların bir hissəsi isə məsciddə gizlənilir. Hücum edən ermənilərin bir hissəsi kəndin girəcəyindəki mövqelərdə qalır, digər hissəsi isə kəndə soxularaq, evləri yandırır dağıtmağa başlayır. Bu zaman Şəki kəndinin türkləri köməyə çatır və davanın gedişini dəyişirlər. Daha sonra ətraf türk kəndlərindən, eləcə də Dərəhasdan köməyə gəlirlər. Kəndə hücum edən ermənilər mühasirəyə düşür və geri çəkilmək məcburiyyətində qalırlar. Bu hücum zamanı ağudililər 60 nəfərdən çox, ermənilər isə 22 nəfər itki verirlər (A-do, s. 281-282).

Ermənilərin Sisyan, Ağudi, Dərəhas və digər kəndlərdə törətdikləri vəhşiliklər öz növbəsində azərbaycanlıları da qisas almağa vadar edirdi. Azərbaycanlılar xəbər almışdılar ki, məşhur quldurbaşı Keri Əngələkət (Angeğəkot) kəndindədir və onun başçılığı ilə türk kəndlərinə yeni hücum hazırlanır. 1906-cı il yanvarın 6-da Ağudi, Vağudi, Urud, Şəki və digər kəndlərdən yığılmış türklərin böyük bir dəstəsi Əngələkət kəndinə hücumə keçir. Dəstəyə Şahsuvar bəy

başçılıq edir. Hər iki tərəf onlarla itki verdikdən sonra atışma kəsilir (A-do, s. 286-287)”.

“Kaspi” qəzeti (13 yanvar 1906-cı il) “Novoe Obozreniye” qəzetinə istinadən 1905-ci il dekabrın 25-də ermənilər tərəfindən toqquşma nəticəsində Ağudinin 70 sakininin qətlə yetirildiyini, 30 evin yandırıldığını, həmçinin Dərəbas kəndində 278 nəfər türkün öldürüldüyünü xəbəri verildi...

“Beynəlxalq terrorizmin xronologiyası və kriminoloji aspekti” kitabında (A. Abdullayev, A. Kərimov, Bakı, 2006) xatırladılır ki, “Daşnaksutyun” erməni terror təşkilatının üzvü Andranikin başçılıq etdiyi erməni quldur birləşmələri 1918-ci ilin sentyabr ayında Sisyan mahalının bütün azərbaycanlılar yaşayan kəndlərinə od vurdular. Minlərlə adam ev-eşiyini tərk etmək məcburiyyətində qaldı. Əsir götürülənlər vəhşicəsinə öldürüldülər. Qadınlara və uşaqlara dəhşətli işgəncələr verdikdən sonra onları məscidlərə dolduraraq, diri-diri yandırdılar...

Sonralar hətta bəzi erməni tarixçiləri “Daşnaksutyun” erməni terror təşkilatının azərbaycanlılara qarşı törətdikləri vəhşi hərəkətləri “faşist metodu” adlandırmışlar. Məsələn, tədqiqatçı A. Lalayan Andranikin qəddarlığı ilə bağlı yazmışdır ki, qana həris daşnak dəstələri qadın və uşaqları, qoca və xəstələri vəhşicəsinə öldürməyi cəsurluq kimi qiymətləndirirdilər...

Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsinin rəisi Ataxan Paşayevin “Zəngəzur və Qarabağda azərbaycanlılara qarşı soyqırım” məqaləsində oxuyuruq: “...Sisyan mahalının birinci polis sahəsində olan bütün müsəlman kəndləri, ikinci polis sahəsində olan kəndlərin əksəriyyəti, üçüncü, dördüncü və beşinci polis sahələrindəki müsəlman kəndlərinin isə

çox hissəsi məhv edilmişdir. Bəzi kəndlər, ümumiyyətlə, yer üzündən silinmiş, həmin kəndlərin torpaqları ermənilər tərəfindən əkin üçün şumlanmışdır. 50 mindən çox müsəlman qaçqını qismən dördüncü polis sahəsində və Cəbrayıl qəzasında sığınacaq tapmışdır.

Bu qeydlər ermənilərin törətdikləri vəhşiliklərin az bir qismidir. Belə dəhşətli vəhşilikləri ermənilər dağıdıqları, xaraba qoyduqları bütün kəndlərdə amansızcasına törədirdilər...”.

Ənvər Mete (Həmidov) və Nadir Əhmədovun “İblis xislətli erməni” (Bakı, “Elm və təhsil”, 2009) kitabında isə Mirzə Cabbarın dedikləri adamı dəhşətə gətirir: “...Yaşlı adamlar danışdı ki, Andranikin dəstəsi Bazarçay boyunca yerləşən Ərikli, Şükar, Pulkənd, Şükarlı, Məliklər, Saybalı, Əlili, Zabazadır, Hortuyüz, Dulus, Ağudi, Şam, Pürüllü, İrmis, Bəhluli, Dərbənd, Qalaçıq, Urud, Dərəbas, Anabat, Şükürbəyli, Çinqüllü kəndlərini xaraba qoyub, əhalini qırıb. Andranikin quldur dəstəsi Sisyanın 31 kəndini dağıdıb. Ağudi kəndində 400 nəfər tutan məscidə adamları yığıb, bütün çıxtıları bağlayıblar. Sonra qəddar ermənilər məscidin damını söküb, içəri küləş doldurub od vurublar, məscidin künc-bucağında qalanlar da tüstüdən boğulub ölüblər. Bakıda, Şamaxıda olduğu kimi, insanları ən çox Allah evlərində–məscidlərdə məhv edirdilər...”.

Ermənilərin Sisyanın bütün yaşayış məntəqələrində, o cümlədən Ağudi kəndində törətdikləri dəhşətli qırğınlarla bağlı arxiv materialları kifayət qədərdir. Mənbələrdə 1918-ci ilin əvvəllərində 10 min nəfərlik hərbi dəstəylə Türkiyədən keçib İrəvan, Naxçıvan və Dərələyəzdə, avqust – sentyabr aylarında isə Sisyan rayonunda qəddarlıqla soyqırım və etnik təmizləmə əməliyyatının, əsasən, Andranik tərəfindən həyata keçirildiyi qeyd

edilir. Bildirilir ki, Andranik Ozanyanın talançı dəstəsi Sisyanın azərbaycanlı kəndlərində daşı-daş üstə qoymayıb. Daşnak quldurları tərəfindən azərbaycanlı kəndlərinin, demək olar ki, hamısı xarabalığa çevrilib. Urud, Darabas, Ağudi, Vağudi kəndləri tamamilə dağıdılıb, Ərikli, Şükər, Məlikli, Pulkənd, Şəki, Qızılıçq, Qarakilsənin müsəlman hissəsi, İrmis, Pəhlili, Kürdlər, Xotanan, Sisyan, Zabazadur yaşayış məntəqələri odlara qalanıb, qaçmağa macal tapmayan yüzlərlə kişi, qadın və uşaq öldürülüb. Əsir düşmüş qoca erməninin dediyinə görə, Andranik o kəndləri Zəngəzur ermənilərinin xahişi ilə dağıdıb. *(Andranikin rəisliyi ilə ermənilərin azərbaycanlı kəndlərini dağıtdıqları barədə Zəngəzurun qəza rəisi Məlik Namazəliyevin 22 sentyabr 1918-ci il tarixli raportundan, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxiv, fond 894, siyahı 4, iş 65).*

O dövrdə Sisyanda yaşayan 12 min azərbaycanlıdan 5 minə yaxını qətlə yetirilib, yaxud deportasiya zamanı acliqdan, soyuqdan və yoluxucu xəstəliklərdən tələf olub.

Sisyanın deportasiya olunmuş azərbaycanlılarının yalnız az bir qismi (2800 nəfər) 1921-ci ildən başlayaraq, öz ata-baba yurdlarına qayıtsa da, deportasiyaya və soyqırma məruz qalan böyük əksəriyyəti geriyə dönməyib, Naxçıvanın yaşayış məntəqələrində, Laçın, Qubadlı, Cəbrayıl, Füzuli, Ağdam, Bərdə və Tərtər rayonlarında məskunlaşıb.

Burada bir məqamı da unutmamalıyıq. 1918-ci ildə Sisyanda azərbaycanlılara qarşı qətləmin geniş miqyasda icra edilməsi nəticəsində öldürülənlərin siyahısının təxmini hesablanması, bir sıra kəndlərdə isə bu hesablanmanın, ümumiyyətlə, aparılmaması nəzərə alınsa.

onda genosidin dəhşətli mənzərəsi barədə oxucuda aydın təsəvvür yaranar.

Yeri gəlmişkən. Andranikin təkə Ağudidə, Sisyanda deyil, bütün Zəngəzurdə törətdiyi vəhşiliklər ölçü-biçiyə gəlməzdir. Bu qaniçənin Zəngəzurdə 119 müsəlman kəndini viran qoyması, 50 mindən artıq əhalini yer-yurdundan didərgin salması barədə Berində dərc olunan “Russkaya mışl” qəzetinin 9 mart 1919-cu il tarixli sayında da məlumat verilmişdir. Yırtıcılığı, başkəsənliyi ilə adını tarixin qara səhifəsinə yazdıran Andranikin, necə deyərlər, belə sərbəst əl-qol açması, insanlıqla savaşı aparması, daşı daş üstə qoymaması həm də Zəngəzur türklərinin köməksiz, dayaqsız vəziyyətdə olmaları ilə bağlı idi. Bunu deyəndə fakta əsaslanıram. Fikir verin, 1920-ci il yanvarın 19-25-də Ermənistan silahlı qüvvələrinin keçirdiyi hərbi əməliyyatlar haqqında Zəngəzurdan Azərbaycan parlamentinə, hökumətə, parlamentdəki fraksiyaların başçılarna, “Azərbaycan” qəzetinə çoxsaylı teleqram göndərilmişdi. Həmin teleqramlarda ermənilərin törətdikləri vəhşiliklərin miqyası göstərilməklə yanaşı, Azərbaycan hökumətindən qəti tədbirlərin görülməsi tələb edilirdi. Azərbaycan hökuməti isə yenə də diplomatik yazışmalara üstünlük verirdi. Zəngəzurdan fəryad dolu 10 teleqram Azərbaycan parlamentinin ünvanına daxil olmuşdu...

Zəngəzurdan Azərbaycan parlamentinin üzvü Cəlil Sultanovun 1920-ci il yanvarın 21-də parlamentin sədrinə ünvanladığı teleqramda yazdığı: "Böyük miqdarda qoşun və güllə göndərilməsi üçün təcili tədbirlər görməyinizi təkidlə xahiş edirəm. Qəzanın bədbəxt əhalisi adından yalvarıram, kağız üzərindəki protestlərdən fəal hərəkətlərə keçin və Azərbaycanın ən yaxşı güşəsini həmişəlik məhv olmaqdan xilas edin. Zəngə-

zurdan sonra növbə Qarabağındır. Bütün bunların itirilməsinə görə türk xalqı və Azərbaycan qarşısında Siz məsuliyyət daşıyacaqsınız” kəlmələrinin təəssüf ki, ciddi təsiri olmamışdı. C. Sultanovun yanvarın 23-də göndərdiyi və parlamentin sədrinə, hökumət başçısına, “Müsavat”, “İttihad”, “Sosialistlər” fraksiyalarının üzvlərinə, Zəngəzurdan parlamentin digər üzvü, urudlu Mirzə Sadıx Axundzadəyə ünvanladığı teleqramda yazdığı: *“Aydındır ki, ermənilər Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınmasından (1920-ci il yanvarın 11-də Paris sülh konfransı ali şurasının iclasında Azərbaycanın müstəqilliyi tanınmışdı-müəllif) sonra Zəngəzuru müsəlmanlardan təmizləmək və Konfransı (yəni Paris sülh konfransını-müəllif) fakt qarşısında qoymaq istəyirlər*” xəbərdarlığı da Azərbaycan hökumətini təsirli tədbirlərə əl atmağa sövq etdirməmişdi. Yene onun yanvarın 23-də parlamentin sədrinə ünvanladığı teleqramda qeyd etdiyi: *“Alınan məlumatlara görə, sabah Zəngəzur istiqamətindən Cəbrayıl qəzasına hücum başlanılacaq ki, Qarabağ erməniləri ilə birləşsinsinlər, bununla da Naxçıvanı ayırmaq və dərhal Naxçıvan və Qarabağın işini bitirmək istəyirlər*” xəbərdarlığı da ciddi qarşılanmamışdı. Nəhayət, C. Sultanov yanvarın 24-də parlamentin sədrinə ünvanladığı teleqramda *“Zəngəzur sarıdan başınız sağ olsun!”* yazmaqla, Zəngəzurun tamamilə ermənilərin işğalı altına düşdüyünü və heç olmazsa, Qarabağı xilas etməyin zərurliyini bildirirdi.

Ermənilərin Zəngəzurdə törətdikləri qırğınların miqyası haqqında 1929-cü ilin 1-7 sentyabrında Şərq xalqlarının Bakıda keçirilən 1-ci qurultayında kifayət qədər faktlar sadalanmışdı. Azərbaycan kommunistlərinin 1920-ci ilin oktyabrında keçirilən 2-ci qurultayında

çıxış edən zəngəzurlu erməni Tatyana iki illik qırğınlar müddətində Zəngəzurdə 200 müsəlman kəndinin tamamilə dağıldığını, qaçqınlar kütləsinin Qarabağa, Araxa (Naxçıvan) doğru və Azərbaycanın aran bölgələrinə üz tutduqlarını etiraf etmişdi. Yuxarı Zəngəzur Ermənistanə birləşdirildikdən sonra Ermənistan Xalq Komissarları Soveti 28 sentyabr 1921-ci ildə qaçqınların öz əvvəlki yerlərinə qayıtmaq hüququnu təsbit etsə də, azərbaycanlı qaçqınların öz ata-baba yurdlarına qayıtmaqlarına hər cür süni əngəllər törətmişdi. Sovet hakimiyyəti illərində Zəngəzura qayıdan azərbaycanlılara qarşı açıq və yaxud gizli şəkildə diskriminasiya, repressiya və deportasiya siyasəti yeridilmişdi.

1920-ci ilin noyabrında Ermənistanə sovet hakimiyyəti qurulması münasibətilə Zəngəzur qəzasının 6742 kvadratvest (1 vest-1,06 kilometr) ərazisinin 3637 kvadratverstlik hissəsi-Yuxarı Zəngəzur Ermənistanə “hədiyyə” edilmişdir.

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində ermənilərin azərbaycanlı kəndlərində məskunlaşmaları Zəngəzurdə daha kütləvi xarakter almışdı. Məsələn, Sisyan (Qarakilsə) rayonunun Vağudi, Şam, Dərəbas, Dəstəyirt, Şəki və Qarakilsə kəndlərində azərbaycanlılar başqa yerlərdən köçüb gələn ermənilərlə birgə yaşamağa məcbur olmuşdular. Təkcə Vağudi kəndində Ltzen, Lor, Əhlətəyan və Bnunis kəndlərindən gələn erməni ailələri məskunlaşmışdılar (*Arakelyan Q. M. , “Sisyan”, Yerevan, 1987, səh. 85*).

Zəngəzurun elə azərbaycanlı kəndləri var idi ki, həmin yaşayış məntəqələrinin camaatı qaçxaqaçdan sonra ya geri qayıtmamışdı, ya da qayıdıb gələnlər öz kəndlərini bərpa etməyin mümkünsüzlüyünü görüb, digər azərbaycanlı kəndlərində məskunlaşmağa məcbur ol-

muşdular. Məsələn, Sisyan rayonunun Baharlı və Dərəkənd kəndlərinin əhalisinin bir hissəsi Vağudi kəndində, bir hissəsi də Ağudi kəndində yerləşmişdi. Yaxud, Lizin, Bəhlul və İrmis kəndlərinin, həmçinin Şam kəndinin camaatının bir hissəsi Urudda, bir hissəsi də Vağudidə məskunlaşmışdı. Həmin illərdə Sisyan rayonunun azərbaycanlı kəndləri olan Bozkənd Ağudi kəndinə, Püsək, Qıvraq və Əlişar kəndləri isə Sofulu kəndinə birləşdirilmişdi.

Atatürk demişdi: *"Naxçıvan türk qapısıdır"*. Ermənilər Zəngəzuru ələ keçirməklə Azərbaycanın bir parçası olan Naxçıvana yolunu bağladılar, bununla da Türkiyə ilə türk dünyası arasında əlaqəni kəsdilər. Zəngəzurun ermənilərin əlinə keçməsində, təbii ki, regionu nüfuz dairəsində saxlamağa çalışan dövlətlər maraqlı idilər. Ermənilər isə yaranmış əlverişli şəraitdən istifadə edərək, Zəngəzuru azərbaycanlılardan təmizlədilər və həmin ərazilərdə Türkiyədən qaçan erməni qaçqınlarını yerləşdirdilər.

mart 1998–fevral 2014

Sağalmaz xəstəlik-erməni riyakarlığı

Tarix dünənimizdir, keçmişimizdir, baş verənlərin nəqlidir.

Tarix kimliyimizi, nəçiliyimizi, haradan gəldiyimizi, hansı mübarizələrdən, döyüzlərdən keçdiyimizi anladır, xatırladır.

Tarixi oxumaqla, olmuşlara nəzər salmaqla, buraxılmış səhvləri saf-çürük etməklə bu günümüz, sabahımız qarşısında məsuliyyət hissini dərk edirik.

Təəssüf ki, uzun illər Yurd, Vətən tariximiz olduğu kimi yazılmayıb, saxtalaşdırılıb. Ermənilərin qondarma tarixinə, saxta kimliyinə qol-qanad verilsə də, bizim həlal tariximiz uzun illər ərzində "sosializm konsepsiyası"na, "xalqlar dostluğu yanaşması"na uyğunlaşdırılıb. Tariximizdən xəbərsizliyimizin, yaddaşsızlığımızın, dost-düşməni seçməkdə çətinlik çəkməyimizin səbəbini bunda görürəm. Başqa bir səbəbsə, erməni yalanının hədsiz-hüduzsuzluğunda, kürreyi-ərzə ona "yaşıl işıq" yandırılmasındadır. Bu, V əsr erməni tarixçisi kimi təqdim edilən Moisey Xorenasidən başlayaraq, yaşadığımız günlərədək erməni tədqiqatlarında özünü qabarıq büruzə verib. Burada *Qarsoyan soyadlı, ABŞ-da yaşayan erməni tarixçisinin bir etirafını da xatırlatmaq yerinə düşər: "...Biz ermənilər tarixi necə görmək istəyiriksə, elə də yazırıq..."*

Zaman-zaman tarixi-mədəni abidələrimizin də ermənilər tərəfindən saxtalaşdırılması, yalan, riyadan donunda cidd-cəhdlə dünyaya təqdim olunması, eyni zamanda, ərəb işğalı dövründə dağıntıya məruz qalması, oğurlanması tariximizi tarixilikdən çıxarıb, tariximizin üzərinə qatı tox dumanı çökdürüb.

Haşiyə. Bu qeydləri apararkən, tarixi qaynaqlara, bu qaynaqlara verilən şərhlərə nəzər salanda bir cəhət diqqətimi çəkdi. Bir sıra hallarda ayrı-ayrı tarixi hadisələr müəlliflərin (tədqiqatçıların) maraq dairəsində, yəni bir-tərəfli qaydada şərh olunub. Məsələn, tanınmış alimlərimizdən biri ərəblərin Azərbaycana gəlməsini xilafət tərəfindən aparılan işğalçılıq müharibəsinin nəticəsilə bağlayır, amma bu istilanı mühüm tarixi hadisə (?!. -V. B.) kimi qiymətləndirir, eyni zamanda, sosial-siyasi nəticələrinə görə çox müsbət, mütərəqqi tarixi hadisə sayır.

Bu fikirlə tanışlıqdan sonra anlaşılmaz hisslərin əsiri olduğumu da etiraf edirəm. *Alim qardaş, yaxşı niyyətdən, ülvi məqsəddən asılı olmayaraq istila elə istiladır. İstila müharibədir, talandır, dağıntıdır, qan tökməkdir, yurd-yuva xaraba qoymaqdır. Ərəblərin istilası olmasaydı da belə, inanıram ki, islam dini dünyada ən mükəmməl əxlaq normalarına yiyələnmək üçün əvvəlcə qəbul ediləcəkdir. Amma ideyanın qılınc gücünə beyinlərə yeridilməsini, hətta bunun torpaqların işğal olunması, tarixi-mədəni abidələrin dağıdılması, yer üzündən silinməsi hesabına gerçəkləşdirilməsini şəxsən mən qəbul edə bilmirəm.*

Alban (türk) yazılı abidələrinin böyük hissəsi onsuz da ərəb istilasına qədər dağıdılmışdı. Ərəblərin qarət və soyğunçuluğundan əvvəl bu torpaqlar Bizans-Sasani müharibələrində tökülən qanla suvarılmış, xəzərlərin və digər işğalçıların tapdağı altında əzilmişdi. Xristianlığın yayıldığı dövrdə də analogi hadisələr baş vermiş. xristian kilsələrinin qısqanc siyasəti, sonra məkrli erməni xristian din xadimlərinin fitvası ilə maddi-mədəni irsimizə ağır zərbə vurulmuşdu.

Ermənilər tərəfindən uzun illər alban abidələrinin yer üzündən tamamilə silinməsi, erməniləşdirilməsi, xaçlaşdırılması bir tarixi vəzifə kimi qarşıya qoyulub.

Tarixi qaynaqlarda qeyd edildiyi kimi, “həyat ağacı” mənasını daşıyan xaç işarəsi də albanlara məxsusdur. Başqa sözlə, araşdırmalarla xaçların yaranmasının hələ xristianlıqdan çox-çox əvvəllərə təsadüf etdiyi və burada alban (türk) tayfalarının rolu sübut olunub. Yəni, xaçlaşmanın zərdüştliyə, od və Günəşə sitayişə bağlılığı əsaslı dəlillərlə təsdiqlənib. Belə ki, qədim türklər günəş obrazını yerdə yaradıb, ağac, yaxud daş üzərində yüksəyə qaldırıb və yenidən göylərə qovuşdurub, nəticədə isə xaçların indiki forması alınıb.

Bütün bunlar barədə söhbət açmağım təsadüfi deyil. Ermənilərin erməniləşdirməyə cəhd göstərdikləri Sisyan torpağı tarixən türklərə məxsusdur. Zəngəzurun, o cümlədən Sisyanın yerli əhalisi türk sakları və onların törəmələridir. Erməni köçü bura ilk dəfə kiçik Asiyadan gəlib.

Türkdilli (prototürklər) sakların yerli uti, ud, sod, mar, qarqar, leq, qel, uz və s. tayfalarla qaynayıb-qarışmasından eramızdan əvvəl V əsrdə Alban dövləti yaranıb. Eramızdan əvvəl IV minillikdə Çində, indiki uyğurların yaşadığı ərazidə Syunnu adlanan türk tayfaları yaşayıb, sonra bu tayfalar Orta Asiyaya, Qara dəniz sahillərinə və Qafqaza yayılıblar.

Sisakanda (indiki Zəngəzur ərazisi) yaşayan saklar isə tarixi mənbələrdə sisaklar adlanırlar, Zəngəzur mahalına da tarixən Sisakan deyilib. Sisakan toponiminin adını ilk dəfə suriyalı müəllif Zaxariy Ritor 554-cü ildə çəkib və V əsr erməni mənbələrində Syuni adı ilə məlumdur. “VII əsr erməni coğrafiyası”nda bu toponim

Sisakan kimi yazılıb. Moisey Kalankatlı da *“Alban ölkəsinin tarixi”*ndə bu toponimi Sisakan kimi işlədib.

Sisakan toponiminin sak etnonimini əks etdirdiyini ilk dəfə iddia edənlərdən biri akademik N. Marr olub. Sakların türk mənşəli olduqları sübut edilmədiyi bir dövrdə isə erməni tarixçiləri Sisakanı erməni vilayəti sayaraq onun çarlarının da etnik mənsubiyyətə erməni olduqlarını yazıblar. Tədqiqatçılar tərəfindən o da vurğulanır ki, Sisakandakı əhalinin etnik mənsubiyyətə erməni olduqları qəbul edilsə belə, həmin ermənilərin indiki ermənilərə-haylara heç bir dəxli yoxdur. Sonradan ermənilərin ərazisində məskunlaşan köçəri və vəhşi haylar bu türk etnosunun adını mənimsəyiblər.

Sisakanın türk sözü olması şübhəsizdir. Adın tərkibinə diqqət yetirməklə bunu aydın görə bilərik. Belə ki, “sis” türkcə “duman - çən - sis”, yəni çənli - sisli, “sak” türk tayfasının adı “- an” isə məkan bildirən şəkilçidir. Deməli, Sisakanın “sakların (türklərin) yaşadığı dumanlı, çənli-sisli yer” anlamında olması aydın görünür.

Sakların Qafqaza gəlməsilə Zəngəzur Kiçik Qafqaz urartularının təsir dairəsindən çıxıb, onların bu ərazilərdə möhkəmlənməsi prosesi başlayıb. “Sak” tərkibli yaşayış məntəqələrinin (Qərbi və Şimali Azərbaycanda-Şəki, Krımda-Şəki, İranda-Şəki, Türkiyədə-Şəki) salınması da məhz həmin dövrə təsadüf edir. Bu adda kəndin, şəhərin, qalanın dünyanın başqa yerlərində də olduğuna şübhə etmirəm. Saklar (türklər) harda olmayıb, harda boy verib ucalmayıblar ki?! Bəs onda bu tənəzzül, geriləmə nədən baş verib?! Torpaqlar nədən yağmalanıb, nədən parça-parça doğranıb?... Bu uğursuzluqlar haradan qaynaqlanıb?.. Bəlkə “dəniz çalxalanma-

sı, qabarması, şahə qalxması” da nə vaxtsa olacaq. Allah bilir...

Həşiyə. 2013-cü il sentyabrın 4-də *Ermənistanın “Armenpress” informasiya agentliyi “Aqitu (Bir daha xatırladığ ki, Ermənistan prezidentinin 19 aprel 1991-ci il tarixli fərmanı ilə Sisyan rayonunun Ağudi kəndinin adı dəyişdirilərək Aqitu qoyulub-V. B.)* yaşayış məntəqəsində Ermənistanın (Qərbi Azərbaycan-V. B.) ilk sakinlərinin həyat və məişətini əks etdirən arxeoloji nümunələr aşkarlanıb” sərəlvhəli xəbər yayıb (*armenpress. am. / rus / news / 731605/*). Xəbərdə deyilir: *“Syunik vilayətinin Sisyan rayonundakı Aqitu kəndində arxeoloji qazıntılar nəticəsində daş alətlər, qızıl məmulatları və heyvan qalıqları tapılıb. Ermənistan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun elmi əməkdaşı Boris Qasparyanın bildirdiyinə görə, bu qazıntı zamanı aşkarlanan abidə Ermənistan ərazisində ilk insan məskəninin mövcudluğunu göstərir. Həmin abidə bizim günlərdən 7 min il əvvəlki dövrə aiddir və Ermənistanda məskunlaşan ilk sakinlərin mədəniyyət və məişətindən xəbər verir. Artıq bu, müasir insan tipidir. B. Qasparyanın sözlərinə əsasən, bu yaşayış məntəqəsində adamlar ovçuluqla məşğul olublar... Bu abidə ilə bağlı tədqiqatlar davam etdiriləcək və şübhəsiz, hələ çox kəşflər üzə çıxacaqdır.*

Aqituda arxeoloji tədqiqatlar 2009-cu ildən etibarən aparılır...”

Bu informasiya ilə bağlı *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, professor Vəli Əliyev* söhbət zamanı dedi: *- Bu gün ermənilərin sahibləndikləri Qərbi Azərbaycan torpaqlarında tarixən türklər yaşayıblar. Sadəcə, 1918-20-ci illərdə bölgədə baş*

verən siyasi-ictimai və sosial proseslər onların mövqelərinin güclənməsinə səbəb olub. O zaman çar Rusiyası özü üçün cənubi Qafqazda etibarlı dayaq yaratmağa, ermənilərin vasitəsilə prosesləri nəzarətdə saxlamağa çalışırdı. Ermənilər o vaxt da, indi də başa düşmərlər ki, bu torpaqlar türklərə məxsusdur. Amma mən əminəm ki, zaman, dövr gələcək, onlar ciddi səhvə yol verdiklərini, yanlışlıqlarını dərk edəcəklər. Onda isə gec olacaq. Hazırda ermənilərin dünyaya özlərininki kimi təbliğ etdikləri Qərbi Azərbaycanın tarixi maddi mənbələri türklərə məxsusdur. O yerlərdə bütün kəndləri, obaları gəzərkən, türk izlərini, nişanələrini görmüşəm.

Boris Qasparyanın verdiyi informasiyada daş alətlər, qızıl məmulatları və heyvan qalıqlarının tapılması barədə qeyd olsa da, insan qalıqları haqqında heç nə deyilmir. Mümkün deyil ki, qəbir üzə çıxarılsın, orada insana məxsus hansısa bir əşya görünsün, amma isan qalıqları olmasın. Bəli, bu, qətiyyətlə inandırıcı deyil. Erməni hiyləgərliyi, saxtakarlığı bu məqamda da özünü büruzə verir. Onlar Sisyanı aparıcıları arxeoloji qazıntılar zamanı əldə etdikləri insan qalıqları, eləcə də insan kəllələri barədə danışmağa, qədim türklərin fiziki tipi haqqında dəqiq məlumat verməyə özlərində cəsarət tapa bilmirlər. Çünki bu məsələnin düzgün elmi şəkildə araşdırılması üçün yeganə mənbə paleoantropoloji (insan sümük qalıqları) materialıdır ki, burada da faktlar onların istəkləri əleyhinədir. Yəni, qəbirlərdən əldə edilmiş kişi kəlləsi antropoloji əlamətlərinə görə, türklərin mənsub olduğu Kaspi antropoloji tipinə uyğun gəlir.

Kaspi antropoloji tipi qədimdə Qafqazda daha geniş arealda yayılıb. Görkəmli antropoloq V. Bunak Şi-

mali Qafqaz paleoantropoloji materiallarında Kaspi tipi ünsürlərini aşkara çıxarıb. Onun fikrinə, Kaspi tipi Qafqaza eneolit dövrünün ikinci yarısında Orta Asiyadan yayılıb. Bu tip müasir azərbaycanlıların tərkibində üstünlük təşkil edir. Paleoantropoloji materiallar göstərir ki, Kaspi tipi eneolit dövründə Naxçıvandan Şimali Qafqazın şərqinə qədər geniş ərazidə yayılıb.

Kaspi tipinin klassik forması Naxçıvan əhalisi tərkibində üstünlük təşkil edir. Ehtimala görə, bu etnosun formalaşma ərazisinin mərkəzi Naxçıvan olub.

"Armenpres" in yuxarıda sözügedən informasiyasında göstərilən "Ağudi kəndindəki abidənin 7 min il əvvəlki dövrə aid olması" fikrinə gəldikdə isə deyə bilərik ki, bu tarix eneolit-mis-daş dövrünə (miladdan əvvəl V minilliyə) təsadüf edir. Lakin qəbirdən əldə edilmiş insan qalıqları (kəlləsi) barədə isə danışılmır. Məsələ aydındır, çünki antropoloji əlamətlər, heç şübhəsiz, orada insan qalıqlarının Sisyan azərbaycanlılarının (türklərin) mənsub olduğu Kaspi antropoloji tipinə uyğun gəlir.

Professor Vəli Əliyev onu da qeyd etdi ki, Sisyan türklərin ulu nəsilərinin ilkin məskunlaşdığı ərazidir. Milli-mənəvi dəyərlərimizi özündə ifadə edən "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında da bu yerlərin adı çəkilir. Aparılmış arxeoloji qazıntılar da təsdiqləyir ki, Zəngəzur, o cümlədən Sisyan ərazisi arxeoloji materiallarla zəngindir. Naxçıvan kimi qədim diyarın, necə deyirlər, beş addımlığındakı bu torpaqlarda 100-80 min il bundan əvvəllərdən başlayaraq qədim mədəniyyət mövcud olub.

Sisyanı qədim mövsümi yurd yerləri, müxtəlif siklopik tikintilər, qəbirüstü abidələr, ibadətgahlar, qa-

yaüstü təsvirlər türk məskunlaşmasından xəbər verir. Başqa sözlə, tunc, ilk dəmir və antik dövr abidələrinin türklərə aidliyi elmi axtarışlarla, arxeoloji qazıntularla da təsdiqini tapır. Amma bir şeyə görə dərin təəssüf hissi keçirirəm ki, vaxtilə Sisyanı geniş planda arxeoloji, etnoqrafik, toponimik, folklor tədqiqatları aparılısaydı, milli mənəvi dəyərlərimizin tarixi kökləri hərtərəfli araşdırılısaydı, son dərəcə mühüm önəm daşıyan materiallar aşkarlanardı və bu gün ermənilərin danışmağa, ümumiyyətlə, heç bir haqqı olmazdı. Amma bir məsələni qeyd edim ki, erməni o qədər həyasızdır ki, hətta elmi faktları, dəlilləri belə qulaqardına, görməzliyə vurur və bir çox hallarda isə dəlil-sübutları öz mənafeələrinə saxtalaşdırmaqdan belə çəkinmir. Bu, erməni xıslətidir, genetik xəstəlikdir...

dekabr 2013-cü il

Yurd ağrısı

*...Nə zamansa bu daşlara
bir dil tapan tapılacaq,
Bu daşların, qayaların
keçmişini oyadacaq...*

Məmməd Araz

Mənim dünyaya göz açdığım kənd-Ağudi Zəngəzurun ən qədim, yaşı əsrlərin o tayına gedib çıxan bir oba, yurd idi. Yaylaq yerlərində itib-batmaqda olan qəbiristanlıqlar vardı. Kəndin mərkəzində alban abidəsi ucalırdı. O qəbiristanlıqlardakı başdaşların, o abidənin üzərindəki yazılar, rəmzlər bu yerlərin ulu türk dünyasının bir parçası olduğundan xəbər verirdi.

O yazılar, rəmzlərlə ermənilər daha çox maraqlanırdılar: gəlib baxırdılar, öz aralarında sakitcə xosunlaşıb gedirdilər. Gəlişlərində ümid, gedişlərində təəssüf hissi oxunurdu. Səbəbini yaxşı başa düşürdük: o daşların üzərindəki yazılar türkün keçmişindən soruşmaq verirdi, soyumuzun tarixin yaddaşına sığmayan zənginliyini nişan verirdi...

Kəndimizdən bir az aralı-ışıqlı dağın ətəyində “Kənd yeri” adlanan bir yurd yerinin xarabalıqları vardı. Yaxınlığındakı itib-batmaqda olan qəbiristanlığın tarixi isə uzaq qərinalərə gedib çıxırdı. Həmin qəbiristanlıqda bir məzarın sinə daşındakı yazını dədəmin naxçıvanlı tarixçi-arxeoloq dostu oxuyub demişdi: - Bilirsən, müəllim, burada nə yazılıb?! Yazılıb ki, mənim soydaşlarım, var-dövlət, sərvət hərəsi yox, torpaq, yurd-məkan əsiri olun!... Bu dağ-daşı, bu suyu-havanı sizə əmanət qoyub gedirəm...

***

Vaqif Bayramov

O yurd yerləri indi düşmən tapdağındadır. İndi Salvartı, Işıqlı yaylaqlarında yağılar at oynadırlar. Yəqin ki, didərginliyimizdən sonra ulu babamızın vəsiyyətinin həkk olunduğu “daş məktubu” da ermənilər it-bata salıblar.

Görəsən, günahımızı və günahsızlığımızı bizdən yaxşı bilən, əsirlikdə qovrulan o “daş məktub”un sahibi olan babamızın ruhu Vətəndə Vətən həsrətilə gün keçirən bizlər barədə nə düşünür?! Günahımız varsa, bizi bağışlayarmı?! Çətin sualdır, deyilmi?!

***

Dünyanın gül-çiçəyə bürünən çağıydı. Dağ-dərələr üzə gülürdü, ağaclar yaşıllaşmış, çiçəkləmişdi. Təbiətin bu gözəlliyi insanları sevindirmirdi. Üz-gözlərdən qayğı, kədər oxunurdu-didərginlik dalğası başlayırdı. İllərlə min bir əzab-əziyyətlə tikilib-qurulan evlər boşaldırdı... Ömrünün ahıl çağını yaşayan dədəmlə rayon mərkəzinə uzanan yolun kənarındakı daşın üstündə oturub maşın gözləyirdik. Ətrafa səpələnmiş mamırlı xırda daşlar sanki insan kimi dil açıb danışırdı: uzaq əsrlərdən bu günəcən burada yaşayırdıq, bundan sonra da burada qalacağıq, heç hara getməyəcəyik-bura Vətəndir... Gözləri bu xırda daşlara dikilən və nə fikirləşdiyini bilmədiyim dədəm əlindəki əsanı həmin yerə, həmin daşlara döyəcləyib qəflətən, gözləmədiyim halda hönkürdü: *“Oğul, bax, bu daşların hər biri bir tarixdir-kökümüzün, soyumuzun bu kəndə, bu yurda bağlılığının möhürüdür. Bu daşlar, çınqıllar uzaq əsrlərin arxasından bizə baxan gözlərdir-bu baxışlarda bizə məzəmmət var: “Hara gedirsiniz, ay etibarsızlar?! Valah, dədə-babalarınızın qəbirləri od tutub yanacaq... Vətən həsrətindən qovurğa kimi qovrulacaqsınız...”*”

...Səksən səkkizdən bəri didərgin doğmalarımın neçəsi o həsrətin ağırlığını, yükünü çəkə bilməyib haqq dünyasına qovuşdu, qalanlarsa, hansısa bir sehrin, tilsimin gücünə ümid bəsləyir-zülmət gecədən sonra nurlu sabahlar açılır...

***

...Zəngəzurun köhnə qəbiristanlıqlarında zaman keçdikcə sıraları seyrələn qoç heykəllərinə rast gəlmək olardı. Yaxşı xatırlayıram, belə heykəllərdən biri də gətirilib məktəbimizin həyətinə, çarhovuzun qırağında qoyulmuşdu. Etiraf edirəm ki, o vaxt biz şagirdlər bu abidəyə elə-belə, adi bir heyvan qabartması kimi baxırdıq. Heç müəllimlərimiz də bunun nə məqsədlə, nə zaman düzəldildiyindən danışmırdılar. Çox-çox sonralar tarix müəllimimiz, rəhmətlik Seyfəli müəllim bu barədə söz düşəndə dedi ki, sovet ideologiyası imkan vermirdi ki, həmin heykəlin hansı məna-məzmun daşdığından söhbət açaq... Seyfəli müəllimin fikrincə, xalqımızın mifoloji inamlarında qoç heykəlləri şəri qovmaq, şərlə mübarizə aparmaq, şərə üstün gəlmək anlamlarını verib.

Yazının bu yerində bir məqamı da xatırlatmaq istədim. Bir gün məktəbə gələndə çarhovuzun qırağındakı abidəni yerində görmədik. Öyrəndik ki, maarif şöbəsinin müdiri Eduard Mkrtiçyanın göstərişi ilə rayondakı tarix muzeyinə aparılıb...

Müəllimlərimizi deyə bilmərəm, amma biz şagirdlər bu yerdəyişməyə adi bir hal kimi baxdıq. Başqa cür də ola bilməzdi. Axı sovet ideologiyası ab-havasında, beynəlmilətçilik ruhunda böyüyürdük, tərbiyə, təhsil alırdıq. Təkcə bu ideologiya, bu ruh, sən demə, erməni düşüncəsinə, erməni əxlaqına təsir edə bilmirmiş.

Bax, beləcə ermənilər qədim tariximizi mənimsəyirdilər, saxtalaşdırırdılar, özünüküləşdirirdilər... Ermənilər özlərini bu yerlərin əzəli, qədim sakinləri kimi “təsdiqləmək” üçün hətta yaşı bilinməyən, izi-rizi itməkdə olan türk qəbiristanlıqlarına soxulub “araşdırma” aparmaq, müxtəlif mifoloji inamları daşıyan rəsmlər qabardılmış başdaşılarını, sinədaşlarını “oxunub, sonra yerinə qoyulacaq” adı ilə oğurlamaq kimi iyrenc əməllərdən belə çəkinmirdilər... Sonra həmin daş rəsmlər erməni mifoloji təfəkkürünün məhsulu kimi tarix muzeylərində yerləşdirilirdi.

***

1988-ci ildə soydaşlarımızın Qərbi Azərbaycandan deportasiyası başlandıqdan sonra ermənilər bu dəfə qəbiristanlıqlarımızı dağıtmağa başladılar. Özü də bu vəhşilik, bu vandalizm tarixdə görünməmiş miqyas aldı: qəbiristanlıqlar buldozərlə yerlə yeksan edildi. Ulularımızın uyuduqları bu dilsiz-ağızsız, səssiz-səmirsiz məkan elə günə salındı ki, sanki bu yerlərdə heç nə olmayıb. Halbuki qəbiristanlıqlar bütün zamanlarda, bütün dövrlərdə müqəddəs sayılıb, nizamına toxunulmayıb...

Zəngəzur qəbiristanlıqları təkə ulularımızın uyuduqları məbədğah deyildi. Həm də bir elin, bir obanın, mahalın soy-kökünün tarixi idi. Bu tarix sənduqələrdə, qoç və at heykəllərində (fiqurlarında), başdaşılarında və sinədaşlarındakı rəsmlərdə yaşayırdı. Bu tarix daşlar üzərindəki oymalarla, həkkətmələrlə babalarımızın islama qədərki və islamdan sonrakı mədəniyyətini, məişətini, adət-ənənələrini yaşadırdı...

***

Zəngəzur qəbiristanlıqlarındakı qəbir daşları üzərində qarşı-qarşıya durmuş Tibet öküzlərinin (yakların) təsvirinə rast gəlinirdi. Bu təsvirdə öküzlərin sağ tərə-

fində bir əlində balta, bir əlində xəncər tutmuş kişi vardı...

...Tarixi mənbələrdə Tibet öküzü bütün türk xalqları üçün müqəddəs sayılıb. Mifoloji inamlara görə, Tibet öküzünü ildə bir dəfə qurban kəsməklə, tayfa bəlalardan qorunardı, evlərə, xeyir, ruzi-bərəkət gələrdi...

...Babalarımız oda inanıblar, odu müqəddəs sayıblar. Atəşpərəstliyi böyük ideologiya səviyyəsinə yüksəldən ulu Zərdüşt “Hər dəfə oda sitayiş edəndə, yaxşı şeylər haqqında fikirləşmək istəyirəm” deyib, üzünü Günəşə tutaraq “Ey böyük Günəş, aydınladacaq bir şeyin olmasa, bəxtin nə olardı?!” söyləyib...

Qədim bir inama görə, Oğuz da oddan yaranıb-ata Qaraxan (qaranlıq səma), ana Umay (bədirələnmiş Ay) olub...

Zəngəzurun köhnə qəbiristanlıqlarında qəbir daşları üzərində təsadüf olunan Günəş təsvirləri (oymaları) da ulularımızın oda (Günəşə) bağlılığını, oda-atəşə tapınmağını göstərən tutarlı dəlildir.

Yeri gəlmişkən... Qədim inamlarda Od-Günəş həm də həyatın əbədiyyətini, yaşarlılığını bildirir. Buna vaxtilə qəbir daşlarında Günəş şüasının həkk olunması misal ola bilər. Mifik təsəvvürlərdə Günəş şüası Dünyanın daimiliyinin, kainatın sonsuzluğunun rəmzidir. Bununla yanaşı, bu rəmz həm də dünyadan köçən insanın pis ruhlardan qorunduğuna işarədir.

Bir sıra qəbir daşlarında maralın, öküzün, qoçun üzərinə qonmuş və qanadları açılmış vəziyyətdə olan qartal rəsmləri də tarixin minilliklərlə ölçülən bir zamanından xəbər verirdi. Etnoqraf alimlərin fikrincə, belə rəmzlərə türk xalqları tərəfindən islamdan çox-çox əvvəl sitayiş edilib.

***

Zəngəzurun qaya-daş, abidə rəsmləri həm də əcdadlarımızın həyat tərzinin, mədəniyyətinin min illər bundan əvvəl hansı səviyyədə olmasından xəbər verirdi. Ov səhnəsi, yallı getmək və s. rəsmlər-dilsiz sənət əsərləri bu torpağın aborigenlərini-Oğuz türklərini dünyanın ən qədim mədəni xalqları sırasında göstərirdi...

***

Həyatimizdən baxanda Salvartı dağı bütün əzəməti ilə görünürdü. Yayın ürəkləri qarsalayan günlərində dağa qalxıb zirvədəki, ətəklərdəki qardan ovuclayıb sərinləmək keçirdi ürəyimizdən. Uşaq aqlımızla ora necə getmək üçün yollar arayıb-axtarardıq. Əsas çətinliyimizə Salvartı ilə kəndimizin arasından axan dəli-dolu Bazarçayını adlamaq idi...

Bizim sinəsində gəzmək, qarından ovuclayıb yemək həsrətilə yaşadığımız o dağın qoynunda azəri türklərinin neçə-neçə yurd yerlərinin xarabalıqları qaralırdı-Yayçı, İrmiş, Bəhlullu, Alışar, Dulus, Alullu, Pulkənd, Şükar, Qalacıq... 1918-ci ildə Andranik Ozanyanın quldur dəstəsi həmin kəndlərin sakinlərini vəhşicəsinə qırmış, ocaqlarını söndürmüşdü.

Erməni vəhşiliyinin dəhşətlərindən ömrünün sonuna kimi ürəkağrısı ilə danışan Cəfərxan babam deyərdi ki, qaralan yurd daşlarından azca aralı ta qarlı ətəklərdək ərazi İsmayıl bəyin örüş yeri olub. İsmayıl bəy hələ sağlığında ikən usta çağıraraq böyük bir saldaşın üzərində oyma yolu ilə vəsiyyətini yazdırır: *"...Mal-dövlətdən gözüm doydu. Torpağa, yurda sevgim tükənmədi. Torpaq, yurd əmanətinə kiminsə xəyanət etməsini bağışlamayın..."*.

...İsmayıl bəy, əmanətinə nankor ermənilər xəyanət etdi. Soydaşların bu xəyanəti heç zaman bağışlamayacaq. Qisas qiyamətə qalmaz...

***

...Evimizin başı üstündən iri, nəhəng qaya parçaları asılıb qalmışdı. Bəli, bəli, nəhəng qaya parçaları. Bir himə bəndiydi ki, o daş-qaya uçub, kökündən qopub "haray qoparsın"-evimizin üstünə gəlsin... Bir yaz axşamında, günəşin qüruba enən çağında neçə gün yağan yağışın sel-suyu həmin o daş-qayanı yerindən eləmiş, "nərə" qopara-qopara gəlib evimizi basmışdı... Qızılqaya deyilən qayalıqlı yamacdakı evimizdən-gözümüzü açdığımız, öyrəşdiyimiz yurd yerindən, ocaqdan köçməyə məcbur olduq. Xırdalana köçən xalamgilin boş evinə yığışdıq...

Bu evə də doğmalaşdıq. Ta 88-ə qədər orada yaşadığımız. O zamandan bu yana, ötən 25 ildə od-ocaqla, yurdla bağlı nə yuxu görürəmsə, bütün olub-olmuşlar ilk yuvam, beşiyim saydığım Qızılqayanın döşündəki nəhəng qaya parçasının dağıtdığı evimizdə baş verir... Bütün yuxularımın "paytaxtı" o kasıb evimizdir.

...O evin, o qara damın divarlarında ilan gəzirdi- bunu heç birimiz görməsək də izləri açıq-aydın nəzərə çarpırdı, nənəm isə bu hadisənin şahidi olduğunu, gözlərilə gördüyünü bildirirdi. Deyirdi ki, bu ilanlar heç kəsə dəyib-toxunmaz-babalarımızın ruhundan qorxurlar...

O qara damın xeyir-bərəkəti əskilməzdi-babalarımızın ruhu evin üstünə qanad sərmışdi...

aprel 2010 – fevral 2014

Qəriblərin ölümü necə də əzablı olurmuş, aman Allah!..

Bu dərdi kim çəkər?!.

...10 avqust 2013-cü il. Həmin gün səhər tezdən yola çıxıb Bakıdan Azərbaycan Biləsuvarına, oradan da sərhədi keçib İranın eyniadlı məntəqəsinə çatırıq... Bu yerləri ilk dəfədir ki, görürəm. Yol kənarlarındakı evləri, bağ-bağçada işləyən adamları, yayın qızmar istisindən yaşıl örtüyü bozaran təpələri, dağları seyr edirəm... Elə buradaca deyim ki, hara gedirəmsə, harda oluramsa, o məkanla doğulduğum yurd-yuva, uşaqlığım, gəncliyim keçən dağ-dərə, çöl-düz arasında oxşarlıq axtarıram... Cənubi Azərbaycanın Arazboyu yaşayış məntəqələrində, havasında, suyunda, daşında-torpağında bu oxşarlığı isə heç cür tapa bilmirəm... Bir vaxtlar, daha dəqiq desəm, 70-ci illərdə tələbə olarkən Sisyardan Bakıya qatarla gəlib-gedəndə bax, indi keçdiyim bu yola, Arazsahili sağ-sola dəli bir həsrətlə tamaşa edərdim. İndi əksinədir, İran səmtindən o tərəfə yana-yana baxıram. Arazboyu ermənilərin xarabalığa çevirdikləri Azərbaycan kəndlərində evlərin kalafaları qaralır. Bağ-bağçalar isə yamyaşıldır. Çox güman ki, düşmən mət-meyvəsinə görə ağacları qurumağa, qırılmağa qoymayıb... Bax, o yandırılmış, dağıdılmış kəndlər tanış gəlir mənə. Bəli, bəli, o kəndlərdir... Cəbrayılın Qumlax kəndi, Zəngilanın Havalı kəndi... Tələbəlik dostum Nazim Dünyamalıyev Xudafərinlə üzbəüz dayanan Havalı kəndindəndi. Hərdən Bakı-İrəvan qatarında onunla yol yoldaşı olmuşam... İndi fikirləşirəm ki, görəsən Nazim günlərin, ayların üzüdülmüş ayrılığının ayırdığı kəndlərinin bu acılı-ağrılı mənzərəsinə-kalafalara, xarabalıqlara Arazın bu beş addımlığından baxıbmi?! Görsə, onun kimi

dərdə davamsız, kövrək adam çoxdan bu dünyanın üzünə tüpürüb həyatdan köçərdi...

70-80-ci illərdə qatarla Naxçıvana gedəndə ən həyəcanlı anlar Cəbrayılın İranla sərhədində yaşanırdı. Burada Xudafərin və Sınıq körpülərə ən soyuqqanlı adamlar belə laqeydliklə baxa bilmirdilər. Azərbaycanın 20 faiz ərazisi, eləcə də Arazboyu torpaqlarımız işğal altına düşəndən sonra isə Naxçıvana yol İran ərazisindən açıldı. Bu dəfə də gediş-gəliş Arazın cənub sahili ilə başladı. İndi o körpülərlə yanaşı, o körpülərin beş-on addımlığındakı kəndlərə də ağrısız, həyəcansız baxmaq olmur. Ermənilərin dağıtdığı, xaraba qoyduqları həmin kəndlərə Arazın İran sahilindən baxanda dövrün, zamanın haqsızlığı adamı yandırır-yaxır. Vətənin iki yerə parçalanması, doğmaların bir-birindən zorla, amansızlıqla uzaqlaşdırılması azmış kimi, ev-eşiklərinin, yurduvularının da dağıdılmasına nə ad vermək olar?! Bu ədalətsizliyə Allah necə baxır, görəsən?!.

Yoxsa özümüz baxıb unutmayaq, deyə bizə dözümlü verib?! Nə deyim?!.

İndi o xaraba evlərə baxanda Tapdıq kişini xatırlayıram... O Tapdıq kişini ki, dədəsi Sisyanın Ağudi kəndindən 1915-18-də ermənilər tərəfindən didərgin salınanlardandı. Gedib Cəbrayılın yurd-yuva qurmuşdu. Özü də qaçqınlıqdan 10 il sonra bu rayonda dünyaya göz açmışdı.

Tapdıq kişi neçə ilin o üzündə dədəsinin Sisyandan. Ağudidən, erməni xəyanətindən söylədiklərini xatırlardı. Gəzdiyi, gördüyü yerlərin bir-bir adını çəkər, keçirdiyi günlərin xiffətindən gözləri yaşarırdı. Yurd, ocaq sevgisini bayatı, ağı diliylə sanki işığa, suya danışardı. Deyərdi: - ...Nədisə, nə sirdisə, baş açə bilmirəm, səhəri oyaq gözlə açıram. Yuxum ərsə çəkilir. Fikrimin, zeh-

nimin qanadlarında o yerləri qarış-qarış gəzməkdən yorulmuram... Eh, bu yaşımnda bəlkə də sönmüş ocağın külüylə oynamaqdır bu... Nə bilim...

Uşaqlığı, gəncliyini yaşadığı sirli-sehrli dünyasından-kəndindən tamarzı ayrıldı Tapdıq kişi. Qəfil qaçqınlıqdan neçə gün əvvəl dağ-yamac boyu doyunca gəzəndə beyninə qəfil, gözlənilməz bir fikir gəlirdi: Buradan getsəm, görəsən, bir də nə vaxtsa, bu yerə qayıda biləcəyəm?!. Bura mənim, yurdu, torpağım deyil məgər?!. Haçan ürəyim istəsə, o vaxt!.. Görünür sabah-birisigün nə olacağı ürəyimə damıbmış... Ürəyimə damanlar başıma gəlirdi, bala... Beləcə kənddən o çıxan çıxdım. Bir daha geri dönmək qismətim olmadı. Gəzib dolaşdığım yerlərdən doymadım, tamarzı ayrıldım, bala!..

***

Qəribə hisslər keçirirəm. Elə bilirəm ki, bax, elə bu anlarda, bu dəqiqələrdə məşinin pəncərəsindən içəriyə həsrət, ayrılıq havası dolur. Bu hava yayın bu cırhacı istisində məni üşüdür, içimdən ağırlı sızıltı keçir. Boğuluram. Yol yoldaşlarımdan biri qəflətən hamının eşidəcəyi halda hıçqırır, dəlicəsinə əllərini başına çırpır: "Bizim yaşamağa haqqımız yoxdur,- deyir..."

...Çılpaq, boz dağların ətəyindəki evlərin kalafalarına baxa-baxa ahıl vaxtında didərginlik taleyi yaşayan Tapdıq kişinin acı taleyi gözlərim önündən çəkilmir. Sumqayıtda, Tağıyev qəsəbəsində məskunlaşan, elə burada-köhnə, uçulub-dağılan zavodun həyatında də ölümünü qarşılayan bu qocanın son nəfəsində dediyi "ölməzdim, məni öldürən o dağların dərdi oldu"- sözlərini xatırlayıram. Tapdıq kişinin - "Orada insanlar da dağlar kimi qürurluydu, adamların canlarında dağ saflığı vardı. Buradakılar laqeyddilər, sazaq dəyəni kimi də yanlarını

yerə qoyurlar... Məni öldürən bu ab-hava, bir də insanların soyuqluğu oldu..."-deyimi də qulaqlarımdan getmir.

Bu dağların bir ucu gedib bizim Salvartı silsiləsinə qovuşur.

Bizim dağların da indi bozaran, çılpaqlaşan vaxtıdır-iyul, avqust aylarında həmişə belə olur. Yəqin ki, bu dağlarda da bizim dağlardakı kimi yazda-"lala vaxtında" gül-gülü, bülbül-bülbülü çağırır.

Bu dağlarda da, bizim dağlarda da bir vaxtlar Zəngəzur elləri yaşayıb, alban (türk) igidləri ov ovlayıb, quş quşlayıb...

...Bu da İran Culfası. Gecə saat 4-dür. Sərhəd-keçid məntəqəsindəki yoxlamadan sonra Naxçıvan Culfasına adlayırıq və maşından düşüb Arazın üzərindəki dəmir körpüylə çayı keçirik. Mənimlə birgə oğlum Fərid, anası gecənin zülmət qaranlığında Arazın səmindən diksinirik... İnanın, bu, elə-belə səs deyildi, o anlar mənə elə gəldi ki, o səs, qorxunc, vahiməli o haray yurdsuzların ah-naləsiydi, qışqırtısıydı, bu, azca o yanda-Xudafərinin həndəvərində bayquşlar ulayan xarabalıqlar üzərində dolaşan, gecələr sərgəndər qalan ruhların hayqırtısıydı...

***

...Əshabi-Kəf. Bu müqəddəs yer barədə hələ uşaqlıqdan eşitmişdim. Mənim də uzun illər boyu arzum orada olmaq, həmin möcüzəli məkanı görmək idi...

Deyirlər ki, Allahın bu sirli-sehrli məkanına qədəm basan insan təmiz, pak ürək sahibdirsə, ocaqdakı pillələrlə sona qədər çətinlik çəkmədən, yorulmadan qalxacaq. Yox, əgər...

Bu yerdə insan mənən təmizlənir, saflaşır, ömrün həm uzun, həm də qısa olduğunu dərk edir.

Bu məkanda insan yaxşılığın itmədiyini, yamanlığın unudulmadığını qənaətinə inanır.

İnanır ki, aydın səhərlərin axşamları, zülmət gecələrin ümidli sabahları olur.

İnanır ki, haqsızın haqlı üzərində qələbəsi, zülmün, zillətin, əzabın sonu gec-tez çatır...

...Pillələrlə qalxıb başı ərşə dəyən qayaların sinəsindəki mağaralara sığınan, işgəncələrdən qurtulan, yüz illərlə "daş evlərdə" ölüm yuxusuna gedən çobanların ruhundan kömək diləyirəm-göyün yeddi qatından aşağı-torpağa enmək üçün. Fikrin, xəyalın səpələnərsə, beynində, düşüncəndə qoruduğun niyyətə, istəyə yad xal düşərsə, geriyə, həmin pillələrin birincisinə çətin enə bilərsən... Bu hissi, həyəcanı oranı, o müqəddəs ocağı ziyarət edənlər yəqin ki, yaşayıblar...

...Hansı şəhərə gedirəmsə, hansı mahalda olursam, Vətən, doğma torpaq gözlərim önündə canlanır. Pillələri aramla düşə-düşə bu səfərdən az öncə elə bu Əshabi-Kəf dağının o üzünə, erməni əsirliyindəki Qırxlar pirinə gizlicə, sərhədçilərin gözündən yayınaraq gedib çıxan, Sisyanın, Murxuz kəndinin dağ-dərələrini ziyarət edən iki nəfəri xatırlayıram və onları neçə ildən sonra yurda qədəm basdıqlarına görə bəxtəvərlər bəxtəvəri sanıram.

...Sisyan da nə qədər belə ocaqlar, belə ziyarətgahlar vardı.

Vardı...

***

Əshabi-Kəhf ziyarətini başa çatdırıb təzəcə yola çıxmışdıq ki, sürücü qəfildən dedi ki, burda, yolun solunda bir bulaq var, ora da mütləq baxın... Maşını 100-150 metr çökəklikdə saxlayır. Suyu yerin təkindən çıxan bulağı göstərib deyir ki, bu yer də o ziyarətgahın

bir parçasıdır, müəyyən fasilələrlə bulağın gözündə uğultu eşidilir, sonra su qaynayır, coşub-daşır, bir neçə dəqiqə beləcə davam edir və yenidən çökür, su kəsilir... Bax, gözləyin, bir azdan dediklərim baş verəcək.

Qırmızıya çalan suyun uğultu ilə, köpüklənə-köpüklənə axması, az keçmədən kəsilməsi, bu prosesin müəyyən fasilələrlə davam etməsi, doğrudan da möcüzəydi.

Bizim rayonda, Urud kəndində də belə bir su mənbəyi vardı və uzaq-yaxından bura gələr, şəfa tapardılar...

***

...İndi Nursa, xalamı, onun yoldaşını ziyarətə gedirik. Təxminən bir saatdan sonra kəndə çatacağıq. Hələlik maşınımız Şahbuzun rayon mərkəzini keçir. Pəncərədən Batabat yaylağının ətkləri görünür və bir vaxtlar o ətkələrdən enib-qalxdığım xoşbəxt günlərimi xəyalən yaşayıram və bu hisslərin əsarətində alışıb-yanıram, tüstüm təpəmdən çıxır.

...Baxıram Batabatın ətkələrinə, o ətəyin düz ortasından Sisyanaya yol uzanır... O yol indi dil açıb danışa bilsə, nələr deyərdi, İlahi?! O yolun hər qarışına qışın qar-çovğununda donan bəndələrin ah-naləsi, iniltisi, hıçqırığı hopub...O yolun toz-torpağına ocaqları kor qalan yurdsuzların göz yaşı axıb...

...O yol yaddaşımı oyadır.

...O payız o biri payızlara bənzəmədi. O payız yurda, el-obaya qan-qadayla, dərd-bələyla gəldi. O payız adamlar bəxtlərinə, talelərinə qarğıdılar, yeri-göyü xəlq eləyəndən imdad dilədilər, Allaha üz tutub "tələ sahibi" nə yağını yağılıqdan çəkəndirmək ümidiylə yalvardılar... Amma gün günə calandıqca ümid ölürdü... Ümidi ölənlər Salvartı, Işıqlı dağlarına pənah aparır-

dılar. Oradan da o üzə-Azərbaycan torpağına keçirdilər...

...O illərdə Vətənin yolları qorxuluydu. Düşmən də, təbiət də insanlara qənim kəsilməmişdi. Sisyandan Laçına üz tutanlar da, Qubadlı səmtə boylanırlar da, bax, indi bərəsində danışdığım Batabat aşırımına bel bağlayanlar da fələyin amansızlığıyla üzləşirdilər. Hər daşın, kolun arxasında gizlənən, pusquda duran erməni, bir də ki Işıqlı, Salvartı dağlarının sazağı, qarı-çovğununu yurdu itinib yurd dərdini şələləyib qaçanlara aman vermir. Hər gecənin səhərində, hər səhərin axşamında adamlar "saçlarını yolurdular", daha "ağ atlı oğlanı" yox, ölmü gözləyirdilər:

*Nə gözlər bu axşam, bu gecə, sabah,
İnsan dərd əlindən saçını yolub.
Bu əsrin sonunda Allah, ay Allah,
Vətənin yolu da qorxulu olub...*

Hidayət

***

...25 noyabr 1988-ci il. O gün Sisyanın Şəki kəndində yaşayan azərbaycanlılar müsibətlə qarşılaşdılar-azğınlaşmış ermənilər evlərə hücum çəkəndilər. Qaraxan kişini dəmir linglə başından vurub ölümcül hala saldılar, işgəncə verdilər. Sevindiyin evini yandırdılar. Yorğan-döşəyini, xalça-palazını, avadanlığını talan etdilər... Qanıqlar kənd camaatına: -Səhərədək Şəkini tərk etməsəniz, meyidlərinizi də yandıracağıq,- dedilər.

Sübhün ala toranında iki kişi, beş qadın kənddən çıxıb Ərikli dağına üz tutur. Oradan Batabat yolu ilə Naxçıvana gedəcəkdilər... Şaxta qılınc kimi kəsir. Bir tərəfdən də göydən ələnən qar. Göz-gözü görmür, beş-on addım atmaq, irəliləmək olmur. Ərikli aşırımında

Gülzar arvadın yeriməyə daha tabı qalmır. Qızı Gularə, gəlini Əminə qarının yanında qalırlar. O birilər isə sürünə-sürünə qarın basdığı yolu-rizi birtəhər keçib Batabat kəndinə çatır, camaatdan Gülzar nənəni gətirmək üçün kömək diləyirlər. Geri-Batabat aşırımına qayıdan bir dəstə burada dəhşətli xəbərdən sarsılır - Gularə ilə Əminə Gülzar arvadı itiriblər. Axtarırlar, amma... bu axtarış nəticəsiz sona çatır... Beləcə, Batabat aşırımı bir ananı öz qoynunda gizlədir. Qar-çovğunda, boranda itkin düşən nənənin meyidi 1989-cu ilin yazında “dağların lala vaxtında” tapılır...

...Bax, indi maşının pəncərəsindən görünən o Batabat aşırımından Gülzar nənənin qulaqlarında cingildəyən harayı, ah-naləsi içimi pörşələyir... Oradan eşidilən qardaş harayı, bacı naləsi gözlərimə zülmət pərdəsi çəkir...

...O Batabat aşırımını on bir il yağır eləyən dədəmin əzablı günlərini xatırlayıram-hansı üzdən, hansı səbəbdənsə, dünyanın onun qismətinə düşən haqq-ədalət payı tapdalanmışdı və “41-45 müharibəsində əsir düşməsi” bəhanəsiylə kənddən “hörmətlə” sürgün olunmuşdu-uzun illər Şahbuz rayonunun Şada, Culfanın Əbrəqunus kəndlərində müəllimlik etmişdi...

O vədələr dədəmin dərd yükünün ağırlığını dərk etmək yaşında deyildim. 41-45-də əsir düşməsi, doğma yurdda dərs deməyə qadağa qoyulması, “Bətən xaini” damğasını gəzdirməsi fərqi (dəhşətini) belə anlamırdım. Qayğısız uşaq dünyamı yaşayırdım.

...Görəsən, yenə də Batabatın o üz, bu üz aşırımını yazağzı gül-çiçək içində boğulurmu?!. Payızda mamırlı daşlar üstə qonan köçəri quşlar yenə də niskilli nəğmələr oxuyurlarmı?!. Çox güman ki, indi daşından, qayasından, torpağından hüznü bir səssizlik yağan o

aşırımda yol-cığırı kol-kos basıb, bənd-bərəni tülkülər, çaqqallar başına götürüb. İndi orada qışdır, Gülzar nənənin nəfəsini kəsən qarlı-şaxtalı qış. Ora daha yaz, yay, payız gəlmir...

***

...Necə də qayğısız, xoşbəxt illər idi. Təndirin qalanması üçün çırpı yığıb gətirməyimiz, anamın çörək yapması, elə bu məqamlarda dədəmin bax, bu görünən Batabatdan keçib bir-iki günlüyə kəndə gələrkən bacılarımın qarşısına qaçmağımız elə bil dünən idi...O illər, doğrudan da xoşbəxt idik, bəxtəvər günlər, aylar yaşayırdıq...Maşının pəncərəsindən görünən Şahbuz dağları, Biçənək çölləri, Batabat aşırımı... bunları-ötənləri xatırladır və qəribədir ki, o olmuşlar bir-bir yada düşdükcə, inanın, mənəm sabaha yaşamaq həvəsim də sozalıq, həyat, ömür düşüncələrim də mənasızlaşır...

...Xəyallar içində ilk dəfə təxminən 40 il bundan əvvəl gördüyüm Nursa çatırıq. Səliqə-sahmansız hasarlar, bəzi həyat qapıları önündə dayanan və gözləri yol çəkən qocalar yadıma bu kənddə doğulan, sonradan “kürreyi-ərzin şairi olan” Məmməd Arazın sözlərini salır:

*...Oğullu-uşaqlı yetim anamın
Yoluq çəpərini kim toxuyacaq?
O çiyi sənəkli fağır Sonanın
Həsrət gözlərini kim oxuyacaq?*

*...Oxumuş cavanlar, bir deyin axı:
Kim üçün yaşayır bu dərdə, bu dağ.
Baban yüz il əvvəl çəkdiyi arxın
Uçan dəhnəsini kim oxuyacaq?*

“Atamın kitabı” (1974-cü il) poeməsindən olan bu misraların ifadə etdiyi acı mənzərə qələmə alındığı

vaxtdan keçən 39 il ərzində olduğu kimi qalıb, heç nə dəyişməyib - “nə oğullu-uşaqılı yetim ananın yoluq çəpəri toxunub, nə çiyni sənəkli fağır Sonanın həsrət gözləri, nə də yüz il əvvəl çəkilən arxın uçan dəhnəsi oxunub”. Oxunmayıb, çox şübhəsiz ki, oxunmasına heç maraq da göstərilməyib. Beləcə, şairin “bir kəndin şəhər olması” arzusu elə arzu olaraq qalıb... Mənim kəndim də belə bir tale yaşadı... Oxuyanlar baş götürüb kənddən gedirdilər. Gedirdilər və qayıtmırdılar. Beləcə, ilbəil kənd boşalırdı, boşaldıqca da yetimləşirdi, kimsəsizləşirdi... Bir də onda ayıldıq ki, kənddə barmaqla sayılası cavan qalıb. Sonrası da erməni fitnə-fəsadı...

Haşiyyə. İlk addımlarımızı torpaq üzərində atırıq. Onun sərvətləri hesabına yaşayır, gün-güzəran qururuq...

Xeyirxahın da, qəddarın da son mənzili torpaqdır-kimliyindən asılı olmayaraq hamıya qucağında yer verir...

Elindən-obasından uzaq düşən vətənsizlər bir çimdik Vətən torpağını tytya kimi saxlayıb öləndə qəbirlərinə tökülməsinə vəsiyyət edirlər:

*...Öz evindən, obasından uzaq düşənlər
Son nəfəsdə, qərrib ömrün son qürub çağı
Bircə udum havadanmı, sudanmı əvvəl
Arzulayıb bircə ovuc Vətən torpağı...*

Etibar Etibarlı

Yüz yaşının içində belə “toxum səpib, yer əkib...arx çəkib” bağbanlıq eləyən qocanın dilindən onun şair oğlu Məmməd Araz da belə yazıb:

*Onu sevməyənlər-
Südüni sevməz!
Onu sevməyənlər haram tikədir.
Torpağa əyilən-şaha əyilməz,
Şahın əydiyini torpaq dikəldib!*

Laqeydlik, biganəlik azarı “Torpağa əyilən-şaha əyilməz, Şahın əydiyini torpaq dikəldib!” ulu həqiqətini zaman-zaman bizə unutturub.

Yüz ilə yaxın ömür sürən, həyatın hər ağrı-acısını dadan, ömrünün son günlərini isə yataq xəstəsi olan qocanın dediklərini də heç vaxt yaddan çıxara bilmirəm: “...-Bala, qismətimə yazılan vaxt-vədə tamam olur. Bu qədər yaşamaq da çoxdur... Məni uzunömürlü edən torpaq oldu.Torpaq insanı dost-düşmən qapısına aparmır, kimlərəsə əl açmağa qoymur. Torpağı sevən, taleyini torpağa bağlayan bir kimsə özündə əyilmir, ruzusu bol, canı sağ olur...”.

***

...Dağılmaqda olan hasardan boylanıram, həyətdə oturub dərin düşüncəyə dalan xalamı götürürəm. Yaxınlaşıb salam verirəm. “Gözlərim görmür, kimsən, ay oğul, tanımadım”-deyir. Mənəm, ay xala, Vaqifəm... Ayağa qalxır, hönkürtüylə məni qucaqlayır, bağına basır. Xalamın səsinə, hıçqırığına içəridən həyat yoldaşı Bayram əmi çıxır, dünya işığından məhrum olduğundan divardan tuta-tuta bizə yaxınlaşır... Gəlişimizə əməlli-başlı təəccüblənirlər. Onları qınamıram, uzun illər (Sumqayıtda xeyirdə-şərdə görüşlərimizi nəzərə almıram) doğmalarını ziyarət etməyəsən, sonra birdən-birə bu fikrə düşəsən, əlbəttə, hər kəsə təəccüblü görünür.

Özümə haqq qazandırmıram, amma hər halda səmimi sözümdür, orta və ali məktəb illəri, sonra da yaşamaq uğrunda çalışıb-çarpışırsan, bir də gözünü açıb görürsən ki, illər bir göz qırpımında ötüb keçib. Bütün bunlara baxmayaraq, indi gözləri tutulan xalamın, ondan da ağır vəziyyətdə olan həyat yoldaşı Bayram əminin qarşılarında günahımı boynuma alıram. Heç nəyə baxmadan, heç bir çətinliyi nəzərə almadan onlara ən

azından iki ildə-üç ildə bir baş çəkməli, xətirələrini xoş etməliydim. Nə isə... Allah günahımdan keçsin...

Yaddaşdan. Allahverdi kişi zəif eşidirdi, bəzən isə heç eşitmirdi də. Allah bir tərəfdən bu fiziki qüsuru ona verəndə, o biri yandan da ondan güclü fəhmliliyi, iti hissiyatı əsirgəməmişdi. Qarşısındakını eşidə bilmədiyi halda, onun üz-gözündən qəlbindəkini, ürəyindəkini oxuya bilirdi...

Qaçqınlıqdan sonra Sumqayıtda məskunlaşan, mənə doğmalıq, yaxınlığı olan bu insandan-Allahverdi kişidən bir dəfə soruşdum ki, ay əmi, biz hardan gəlib gör hara çıxmışıq?!. Qayıtdı ki, hara gəlib çıxdığımızı indi sənə deyə bilməyəcəyəm. Sən məndən əvvəl ölsən–bunu zarafatla dedi–sualın bağlı qalacaq, mənsə səndən əvvəl bu dünyanı tərk etsəm... İnanıram ki, dəfnimdə sən də olasan... Torpağa tapşırıldıqdan sonra hamı dağılışanda ətrafa diqqətlə nəzər salarsan. Bax, o anlarda hara gəldiyimizi bilərsən...

...Allahverdi kişinin dəfnindən sonra tək-tənha məzarına baxdığım anlarda düşüncələrimi indi də yaxşı xatırlayıram, neçə ildi ki, unuda bilmirəm...

...Hardan gəldiyimiz, hara gəldiyimiz, hara getdiyimiz barədə sualların cavablarını Allahverdi kişi ölümü ilə vermişdi...

***

Yenidən Məmməd Arazın dünyaya tanıtdığı Nurs söhbətinə qayıdıram. Buradan, bu kənddən Ağudiyə nə qədər yaxındır, aman Allah! Amma mənə elə gəlir ki, buranın havası o hava deyil. Ağudinin havası tam fərqliydi.

Buradan Ağudi nə qədər uzaqdır, aman Allah! Sanki bir-iki saatlıq bir məsafə yox, əlçatmaz uzaqlıqdadır Ağudi.

Yadıma bir əhvalat düşür. Bayaq haqqında danışdığım Allahverdi kişi Sumqayıtda köçkünlük həyatı yaşadığı günlərin birində düşünür ki, Nursa getsə, oranın havasını udsə, suyundan içsə, bəlkə yangısı sönə... Və gedir də... Gedib Nurs dağlarına qalxır. Buradan gözünü uzaqlara-Ağudiyə tərəf zilləyir. Görə bilmir o yurdu. Gördüyü təkə o yurdun başının üstünü alan dumançən olur. Yurd həsrətindən yanır, qovrulur... Bakıya qayıdır, neçə müddətdən sonra qovrula-qovrula da dünyasını dəyişir.

...Allahverdi kişi qəribliyin ilk vaxtlarında gücünü bayatıya vermişdi. Sanki bayatıyla nəfəs alırdı, bayatıyla təskinlik, toxtaqlıq tapırdı... Ölüm mələyi başının üstünü kəsdirən anlarda isə fikirləşirdi:

*...Nə gəzməyə qərib ölkə,
nə geyməyə kətan yaxşı.
Bircə varsa, beş arşın bez,
bu da ola kəfən-yaxşı.*

...Qulaqlarına səs gəlirdi:

*Ağlama, hönkürmə belə,
göz-bəbəyinə qan gələr.
Bəlkə elə düşünürsən
harayına yunan gələr?!*

*...Qürbətdə doğman-yanan yox,
qürbətdə rənglər-ağ, qara.
Ağ-yuxuların rəngidi,
Qara-çarəsiz bir yara.*

Allahverdi kişi neçə illərdi ki, ölümü içində əzizləyirdi, ölümünə tələsirdi.

*Yaradana tuturdu üz,
yalvarırdı gecə-gündüz,
yormuşdu onu dərə-düz,
ölümünü gözləyirdi.*

*...Yollara baxmırdı daha,
Allah axtarmırdı daha,
gözdən qan axmırdı daha,
ölümünü gözləyirdi.*

Axır ki, canı qurtardı bu dünyanın zülmündən Allahverdi kişinin... Ölüm mələyi onun başı üstünü kəsdirənədək içində bir inam işığı da varıydı - "nə vaxtsa, yurda dönəcək" - inamı. Bu işıq bir vaxtlar qəlbini, könlünü nurlandırır. Bu işıq Allahverdi kişini yaşadır, xoş sabahlara aparırdı.

...Bu işığın sönməsiylə qəlbini, könlünü zülmət bürüdü, iç dünyası qaranlığa qərq oldu. Sonu çatdı-ömrü tamamlandı. Yurd həsrəti onunla birgə dəfn edildi.

*...Şaxtalı qış gecəsində
çırağıydı, söndü əmi..
Vətən həsrəti, xiffəti
gözlərində dondu əmi.*

*...İstəyirdi yazı görsün,
sığal çəksin dan yelinə.
Ruhu qanad açıb uçsun
öz yurduna, öz elinə...*

Allahverdi kişi öldü...

*...Dünyada tənha, tək əmi,
dərd – kədərə söykək əmi,
dalğın, həssas, kövrək əmi,
ölümün mübarək, mübarək,
ölümün mübarək, mübarək.*

*...Bu dünyada gün görmədin,
o dünyanla yarıyasın.
Ömrün qovğalarda keçdi,
dərdi çəkdin yarıyacan.
Ölümün mübarək, əmi,
ölümün mübarək, əmi.*

***

*...O qəribin qəbiri,
dərd boyda, dərd biçimdə.
Ay Allah, necə çəkim
mən bu dərdi içimdə.*

*...O da qərib qəbridi-
dərddən mamur bağlayıb.
Baxırsanmı o şəklə ?..
son şəkildir, ağlayıb...*

*...Qəribi gülən vaxtı
görən olubmu bari.
Qəribi ölən vaxtı
görən olubmu bari...*

.....
Aman Allah, qərİblərin ölümü necə də əzablı olurmuş!..

25-28 avqust 2013-cü il

Ağudinin sonuncu köhnə kişisi – Əvəz Mahmud Lələdağ

...Əvəz Mahmud Lələdağ - mənə dərs deyib - orta məktəb illərindən yaddaşımda zabitəli, hökmlü pedaqoq kimi qalıb. Amma Vətən, yurd itkisi söz-söhbətinə kədər ələyib, dərd-qəm qatıb. Keçirdiyi ağır-acılar, əzablar üz-gözündən açıq-aydın görünür. Ürəyində, qəlbində yaşatdığı nisgili, həsrəti misra-misra ağ vərəqlərə köçürdü:

*Başı qarlı uca dağlar,
Dağlar, sizdə nəyim qaldı?!
İlk eşqimin yadigarı,
Yan tütəyim, neyim qaldı.*

*Ovutmayın bir də məni,
Kim sağaldar dərd əməni.
Gərdiş saldı dərdə məni,
Hansı dərdi deyim qaldı.*

*Yaylağında buz bulağım,
Oylağında cavan çağım,
Bülbül ötən güllü bağım,
Top dağıtmaz öyüm qaldı.*

*Ellər oldu bölük-bölük,
İnsaf edin, ağırdı yük
Nə cibimdə yaman günlük,
Nə dizimdə heyim qaldı...*

...Əvəz Mahmud Lələdağın sözünün əvvəli də Vətənlə bağlıdır, sonu da. Bu itkidən qovrulur, yanır: "...O

yerləri həsrətlə xatırlayıram, yağı caynağında qalan yurdlarımıza qayıdacağımıza inanıram... Bilirəm ki, babalarımızın qərib-qərib doluşan narahat ruhları, axşam-sabah qız-gəlin qəhqəhəsilə xumarlanan bulaqlar, "uç ay toylu-bayramlı", allı-güllü yaylaqlar, qəribsəyən dağ cığırları, sinəsi boyu şırımlanan el yolu, viran qalan bağça-bağ yolu, əsir düşən, təhqir olunan məzar daşları dağa-daşa haray salıb fəryad edir, ah-nalə qoparıb bizdən imdad diləyir:

*...Bölgələr təsəllim olubdu indi,
Gərdişin dərdini yazanım hamı?
Qoruya bilmədik o doğma kəndi,
Babəkim, Koroğlum, Qazanım hanı?*

***

*Ruhun bağçamıza gəlir hər axşam,
Qaldı yurd-yuvanız yada, ay Lələ.
Demişdim ki, torpağına qarışam
Qismətim olmadı o da, ay Lələ...".*

...Günlər, aylar keçir, çox şey unudulur, yaddan çıxır. Bircə dünyanın ən ağır itkisi olan Vətən, torpaq itkisi unudulmur, yaddan çıxmır. Bu itki qaysaq, köz bağlamayan yara kimi şairi hər an, hər dəqiqə yandırır-yaxır: "Uşaqlığı, gəncliyi keçən yerləri insan necə unuda bilər?! Bu gün yağılardan at oynatdığı hər daşı, hər qayasını bir tarix olan o torpağı yaddaşdan silmək mümkündürmü?! Hər gecə yuxuma gəlir kəndimiz. Görürəm ki, dizimi qatlayıb Cəlil bulağının bumbuz suyundan içirəm, kərəntimi sazlayıb biçənəyə çıxıram, axşam biçindən qayıdıb Dikdaşın üstündə yenə tay-tuşlarımla dərdləşirəm, olub-keçənlərdən, gələcək işlərimizdən danışırım. Və bir də ürəyimə gələnləri misra-misra vərəqlərə köçürürəm..."

***

...1972-ci il sentyabrın 1-də eşitdik ki, alman dili müəllimimiz Əvəz Mahmudov Sumqayıt şəhərinə köçdüyündən daha bizim Ağudi kənd orta məktəbində bu fənn tədris olunmayacaq.

Əvəz müəllim kəndi niyə tərک etmişdi?.. Nə baş vermişdi ki, birdən-birə doğma yurddan baş götürüb getmişdi?.. Ağudinin təbiətinə, dağına, dərəsinə, yollarına, aşırımlarına dərindən-dərin könül bağlayan mənim müəlliminin könlünə, qəlbinə kim dəymişdi?..

Bu sualların cavabı o vaxt 6-cı sinifdə oxuyan biz şagirdlər üçün bir sır idi. Bu müəmma ilə bağlı yaşlılar bəlkə də nəşə bilirdilər. Ancaq böyüklərdən “müəllim Sumqayıta niyə getdi?” soruşmaq da ağıla gəlmirdi. Ağıla gəlsə belə buna cəsarətimiz çatmazdı...

Əvəz Mahmudovun el-obadan ayrılması elə biz şagirdlərdən fərqli olaraq camaata o qədər də qərribə, təəcüblü görünmürdü-bunu sezmək, hiss etmək o qədər də çətin deyildi. Axı əvvəl də, sonra da neçə-neçə ziyalı doğma kəndi tərک etmişdi, uzaq şəhərlərdə məskunlaşmışdı. Bu “köçün” səbəbini Bakıda oxuyub kəndə döndükdən, burada iki il işlədikdən, axırda son umud, pənah yeri kimi ali təhsil aldığı şəhərə döndükdən sonra başa düşdüm. Anladım, dərk etdim ki, insanları zaman-zaman od-ocaqdan didərgin salan, dağına-daşına, çölünə-çəmənlinə, bulağına həsrət qoyan erməni fitnə-fəsadı, erməni məkri imiş...

Əvəz müəllimin o illərdə Sumqayıta köçməsi onun erməni haqsızlığına, ədalətsizliyinə qarşı daxili üsyanı, etirazıydı. Kəmfürsətliyə, xəyanətkarlığa, ikiüzlülüyə nifrətinin ifadəsiydi.

...Əvəz müəllim Sumqayıtda yaşasa da, necə deyərlər, bir ayağı Ağudidəydi. Şəhərin tünlüyündən, boğu-

culuğundan bezəndə kəndə baş çəkirdi. O, yurdun bulaqları, çayı, dağı-dərəsiylə nəfəs alırdı. Çöl-çəməninin səssizliyində keçirdiyi saatlar ömrünün xəşbəxt, bəxtəvər çağlarıydı. Belə vədələrdə kövrəlirdi-uşaqlığında, gəncliyində yaşadığı əzablı, məşəqqətli günləri bir-bir göz önünə gətirirdi.

İşıqlı dağının ətəyilə sürünən duman, Kilsəli yaylağında şəhli gül-çiçəyin ətri qəlbindən süzülən neçə-neçə şeirin cövhərinə, mayasına çevrilirdi...

***

...Sükutun da sirri-sehri olduğunu deyənlərlə mən də şərikəm. Səssizliyin özündə belə hər kəsin eşidə bilmədiyini bir səs olduğu fikrillə mən də razıyam... Əvəz Mahmud İşıqlının sükutunun, səssizliyinin içində duyğulanırdı-neçə illər sonra bu səssizliyin, sükutun həsrətiylə qovrulacağını sanki o günlərdə, ömrünün o xoş saatlarında hiss edirdi, sövq-təbiü duyurdu...Və çox-çox illər ötəcək, həsrətdən qovurğa kimi qovrulub yurd-yuva, od-ocaq üçün lələdağ olacaqdı, Lələdağ təxəllüsüylə yazacaqdı:

*İşıqlıdağ, qurban olun daşına,
Qayalıqda bircə salın olaydım.
Şux gözəllər dolananda başına,
Gül-çiçəkli, yastı yalın olaydım.*

*...Hanı mənim yel qanadlı yel atım?
Qırğı kimi yalmanına əl atım.
Gəl-gəl deyir hay-haraylı elatım,
Çəkir dərgahına o dağlar məni.*

*...Ağdü mənim ağ günümün ağası,
Köhnə arxla gəlib bir də axa su.
Bir açıla Salvartımın yaxası,
Gedəm çıxam Lalayurdun qaşına...*

***

...Əvəz Mahmud Lələdağ söhbət edəndə də, şeir deyəndə də, telefonla danışanda da səsində, nəfəsində qəriblik duyulur. Bu qəriblik, kövrəklik mənə həmişə ötənləri, itənləri xatırladır... Bu səs, bu nəfəs Aşiq Alının, Dədə Ələsgərin ruhunu yaşadır. Bu səsə bir Allah bəndəsinin sevgisinin vaxtsız-vədəsiz qırılan ömrünün hay-harayı, balasını son mənzilə yola salan bir şəhid anasının ah-naləsi, xaraba qalan yurdun göyüzündə dolanan ruhlarının fəryadı çöküb, qarışıb...

***

...Əvəz Mahmud Lələdağın şeirlərini oxuyuram və həsrət yangısında qovruluram.

...Əvəz Mahmud Lələdağın şeirlərini oxuyuram və doğulduğum kənd-Ağudi, boya-başa çatdığım el-oba, vurduğum, mehrimi saldıgım Işıqlı dağı, bulaqdır, uşaqlığımda, gəncliyimdə əriş-argac etdiyim yol-rizlər, istisində qızındığım od-ocaqlar, doğmalarımın uyuduğu qəbiristanlıq... bir daha gözlərim önündə canlanır... Və bunlar indi mənim üçün yoxdur. Bunları indi nağıl kimi, rəya kimi xatırlayıram. Xatırlayıram və xəyalən ötən əsrin 70-80-ci illərini yaşayıram. Mağmın, fağır körkəmdə kəndimizi görürəm. Ağudi küçə-küçə, ev-ev. İnsan-insan kino lentinə dönür... 1988-i xəyalıma gətirirəm. Xaraba qalmış evlərin-kalafalıqların arasında gəzirəm. Dağlara baxıram, o əzəmət, o vüqar yoxdu dağlarda. Beli əyilmiş, gücü tükənmiş qocaya oxşadıram. Ləyaqəti, mənliyi tapdalanmış, həyatdan, yaşamaqdan bezmiş, sındırılmış, əzilmiş bir Allah bəndəsinə bənədirəm dağları.

...Allah, Allah, məktəb nə günə düşüb, sinif otaqları müəllimlər kabinetini- "oda" dağıdılıb.

...Bəs yaşıdlarım hanı, heç kim gözə dəymir-Nuru, Lütvelə, adaşım Vaqif, İlqar, İsmayıl, Mayıl...hara baş götürüb qaçıblar...

...Yazda çiçəkləyəndə ətri-qoxusu kənd-kəsəyi bürüyən gilənar ağaclarından əsər-ələmət yoxdur -hamısı quruyub.

...Yal-yamacda kabus dolaşır-bir ins-cins gözə dəymir, o vaxtlardakı kimi quşlar səs-səsə vermir. ...Kəndin içi bomboşdur...

***

...Əvəz Mahmud Lələdağın şeirlərini oxuyuram, uşaqlığı, 40-45 il bundan əvvəl olmuşları sanki təzədən "dirilir...". Kəndimizdəki məscidi ermənilər 1918-də dağıtmışdılar, kalafalığı göz dağı idi... Sovetin vaxtında da onu bərpa etmək təbii ki, müşkül olmuşdu. Məhərrəmlik mərasimi kənddən azca aralıda-Bazarçayın yaxınlığında, Qala Yerin aşağı tərəfində keçirilirdi... Məhərrəmlikdə nənəmin məni bura gətirdiyini indi də yaxşı xatırlayıram...O vaxtlar alnımın çərtildiyini, yaranın üstünə peyin tozu səpildiyini unuda bilmirəm. Vay-şivən qoparanların, ağı deyənlərin səsi indi də qulaqlarımdadır... Biz uşaqları Heydər kişinin kürəyinə zəncir vurmağı nə qədər vahimələndirirdisə, şərbət paylama mərasimi o qədər sevindirirdi.

...Mən ibtidai sinifləri Ağudinin "yuxarı məhlə"indəki məktəbdə oxumuşam. Sonra "Sərgəndar təpəsi" deyilən yerdən azca aralı ikinci bir məktəb tikildi və təhsilimi orda davam etdirdim... Bax, Əvəz Mahmud Lələdağ həmin o məktəbdə mənə dərs deyib...Tələbəlik illərini başa vurub Astara rayonunda bir müddət müəllim işləyib təzədən kəndə qayıdanda o ikinci məktəbin lap yaxınlığında yenisinin-ikimərtəbəli, müasir üslubda birinin də tikildiyinin şahidi oldum...Birinci məktəb

xarabalığa çevrilmişdi, yerində kalafası qaralırdı, ikincisində “kənd soveti” və kitabxana yerləşirdi... Etiraf edirəm ki, ibtidai sinifləri oxuduğum o doğma məktəbin, onun həyatının, meydançasının və bir də Əvəz müəllimin mənim uşaqlıq dünyamda ayrıca yeri var...

***

...Uşaqlığında, gəncliyində çəkdiyi ağrı-acılar, məşəqqətlər, kənddən baş götürüb bir ümid işığının ardınca getməyi, sonda o ümid işığından qismətinə düşən payın heç nəyə gərək olmadığını anlayıb təzədən Ağudiyə qayıdaraq o gözə görünməz KİŞİNİN yaratdığı sirli-sehrli dağları arxa-pənah sanmağı, dərđini dağlara danışmağı-keşməkeşli ömür yolu Əvəz Mahmud Lələdağın şeirlərindən apaydın oxunur:

*Gəlmişəm lələni ziyarət edəm,
Nərgizdən bir dəstə üzəm, a dağlar.
Ayna bulaqların suyundan içəm,
Yaşıl yaylaqlarda gəzəm, a dağlar.*

*...Heyf! Cavanlığı verdim küləyə,
Hanı nənəm, toy ununu ələyə.
Qara zurna "Mirzeyi"ni mələyə,
Sındıram, a dağlar, süzəm, a dağlar.*

*Canım, ciyərimdir Vətən torpağı,
Seçilmir aranı, seçilmir dağı.
Çıxam Yargələnə hər axşam çağı,
Əvəzi bu yolda üzəm, a dağlar.*

***

Rey Bredberinin müsahibələrinin birində dediyi sözləri xatırlayıram: “Məni kitabxanalar böyüdü. Mən kolleclərə və universitetlərə inanmıram. Mən kitabxa-

nalara inanıram, çünki tələbələrin çoxunun oxumağa pulu yoxdur. Böyük depressiya dövründə mən məktəbi qurtaranda bizim heç pulumuz yox idi. Mən kollecə oxumağa gedə bilmədim, ona görə də mən 10 il ərzində gündə üç dəfə kitabxanaya gəldim. 27 yaşında mən universitet əvəzinə kitabxanayı bitirdim...”

Bunları yazıram və yaddaşımda məktəb kitabxanası, kəndin mərkəzi kitabxanası canlanır. Necə də hərisliklə, acgözlüklə o kitabxanalardakı kitabları oxuyardıq.

Həm kənddən baş götürüb qaçanda o kitabxanalar heç yada da düşmədi...

Hə, onu deyəcəkdim, biz həm o kitablarla, həm də Əvəz müəllimin, bizə doğma olan o biri müəllimlərin dərsləriylə, öyüd-nəsihətləriylə böyüdük. həyata, dünyaya ayaq açdıq...

***

Hər dəfə Əvəz Mahmud Lələdağın şeirlərini oxuyanda mənim təsəvvürümdə Yer üzünün işğalda qalan **PAYTAXTI** olan kəndimiz–Ağudi gəlib durur gözlərimin önündə. Bax, o zaman indi əlimiz çatmayan, ünümüz yetməyən o məkanın, o torpağın, o yurdun təmizliyini, saflığını, müqəddəsliyini erməninin murdarladığını xəyalıma gətirəndə min dəfə ölüb–dirilirəm. Əslinə qalsa, heç yaşamaq istəmirəm...

***

İndi mən-55-in astanasında olan bir “şagird” ötnələri-itənləri xatırlayanda oturub özüm-özümlə, dünənimlə danışırım. Əvəz Mahmud Lələdağın şeirlərini oxumaqla təsəlli tapıram. Səbəbini də yaxşı başa düşürəm, axı insan yaşlaşanda daha çox yaddaşa, xatirələrə güc verir. Müəlliminin şeirləri mənim nəzərimdə yaddaşdır, xatirədir–Ağudinin tarixi, Ağudinin özüdür, kəndim kimi saf, təmiz, səmimi hisslərə bələlib.

***

...Görəsən, ömrümüzün kəndlə, doğma yurd-yuvarla bağlı o illərində həyat bizim üçün niyə o qədər şirin, o qədər əziz idi?! Bəlkə uşaqlığımız, gəncliyimiz dərd-sərsiz, qayğısız keçib?! Yox, o vaxtlar əziyyətlərlə, çətinliklərlə dolu günlərdən heç də sınırmırdıq, əyilmirdik. Səbəbi... sonralar ata-anama, bacılarımıza qoynunda yer verməyən, ağır sınaqlarda arxa durmayan o torpaq, kəklikotu, qantəpər qoxuyan sərin yellər o vədələr bizə qol-qanad verirdi, yaşamağa, gələcəyə qanadlanmağa ruh verirdi. Bulaqların suyundakı saflıq, duruluq qəlbimizə, könlümüzdə hopurdu...

***

...Vaxtilə bir yazı yazmışdım. O yazını Əvəz Mahmud Lələdağın "Ömürdən qalan izlər" kitabında vermiş bir foto - şəkildən təsirlənib qələmə almışdım. Bu fotoya neçə kərə diqqətlə baxsam da, onun lentə alındığı zamanın hansı ilə aidliyini müəyyən edə bilməmişdim. O fotonun mənim yaşımından əvvələ, ya uşaqlığım dövrünə təsadüf etdiyini də aydınlaşdırmaqda çətinlik çəkmişdim. Hər halda tam əminəm ki, bircə anın ovqatını, görüntüsünü özündə yaşadan o foto - şəkil mənim aqlım kəsən illərdə lentə alınmayıb. Şübhəsiz ki, o foto-şəkillə həmin qeydləri apardığım 2011-ci ili uzun bir zaman məsafəsi ayırırdı...

...O fotonu bu gün də ona görə dəyərləndirirəm ki, həmin şəkllə baxanda gözlərim önündə kəndimizin obrazı canlanır-yol, yolətrafi evlər, adamlar... İllər, onillər əvvəl in nostalgisini yaşayıram.

...O foto ilə həm də kədərli bir hadisə tarixə həkk edilib... Dəfn mərasimidir. Allah rəhmətinə gedən kim-səni (çox sonralar o rəhmətliyin kim olduğunu mənə dedilər) kənd camaatı son mənzilə yola salır. Kəndin

icindən keçən magistral yolun Əlmərdən bulağı səmindən insan axını yaxınlıqdakı qəbiristanlığa üz tutub.

...Fotoya diqqətlə baxıram. Çiyinlərdəki tabutun ətrafında olan adamları simalarından tanıyıram.

Çoxu didərginliyə dözməyib, dünyasını dəyişib...

...Bu, Nurullah kişidir... Sumqayıtda dünyadan köçüb.

...O İsmayıl kişidi-didərginlikdən sonra haqq dünyasına qovuşub.

...O Qəbil kişidi--Sumqayıtda torpağa tapşırılıb.

...Bu...

...Bu...

...Bu...

Şəkildəkilərin hamısı Ağudi həsrətini, nisgilini çəkəçəkə rəhmətə gedib.

...O şəkildəki adamların üçü-beşi qalır, ya yox...

...Ağudin bəxtəvər vaxtlarında kənddə ildə dörd-beş nəfər Allah dərgahına qovuşardı. İyirmi illik didərginlik dövründə Ağudidən Sumqayıta pənah aparanağların əksəri dərd - kədər ağrısına tab gətirməyib vaxt-vaxtsız bu dünyayla vidalaşdı.

...O fotonun lentə alındığı zamanda Ağudi özünün adı kənd ömrünü yaşayır.

...Ağudi o gün kədər-yas içindədir. Bir övladının dəfn mərasimindədir elliklə. Sabahsa Ağudidə bir körpə dünyaya gələcəkdə, bir həyətdə toy çalınacaqdı.

...Xeyirlə-şər qardaşdır.

...Ağudi o zamanlar belə xeyirli-şərli günlər yaşayırdı.

***

...Ağudidə adamlar uzun ömürlüydü. Xəstəliklər indiki kimi belə geniş yayılmamışdı. Mən başa düşürəm ki, bunun əsas səbəbi dağların, yamaqların, çəmənlərin min cür nemətləriymiş, bulaqların saf, dişgöynədən suyuymuş. Yaylaqlarda, qayalıqlarda əvəlik, qıpbığan,

yemlik, quzuqulağı, mərəvcə, çiriş, baldırğan, çadır, göbələy, əməkəməci, qazayağı, qanqal, kəklikotu, nanə, çobanyastığı, qantəpər... mın-bir dərdin dərmanıymış...

***

...Ermənilər təkcə bizim torpağımızı əlimizdən almadılar, həm də arzu-xəyallarımızı, istəklərimizi işğal etdilər. Belə də bizim yaşamağımız ömür sürmək olmadı. Hərdən özüm-özümle danışanda, dönüb arxaya baxanda, keçmiş günlərimi xatırlayanda Aleksandr Blokun belə bir bu misrası yadıma düşür: "Mən yaşamadım, yadların içində azıb qaldım".

***

...Ağudinin neçə-neçə ağır taxtalı, köhnə kişiləri olub və onlar torpaq itkisinə, yurd həsrətinə dözmə-yərək didərginlikdə bağrıları çatlayıb-Sumqayıt qəbiristanlığında dəfn ediləblər. O sıradan bircə qalan odur-od-ocaq, yurd-yuva dərini içində çəkib cızdağı çıxaxıxa yaşayan **ƏVƏZ MAHMUD LƏLƏDAĞ –MƏNİM KƏNDİMİN SONUNCU KÖHNƏ KİŞİSİ...**

*26 aprel 2013-cü il
("Bütöv Azərbaycan") qəzeti,*

"Dağlar, ruhları sərgərdan doğmalarımın məzarından muğayət olun..."

...İbadulla müəllimin poemasını onun öz-özülə, ürəylə dərdləşməsi kimi qəbul elədim.

...İnsan var ki dərdi ömrünün sonunadək ona rahatlıq vermir, bu dərd həmişə təptəzə olur, diri olur, çünki ruhu, fikri, düşüncəsi dərini daim oyaq saxlayır. İnsanlar bu fərqlə görə bir-birindən seçilir.

İbadulla qardaşımın poeması (mən bu mətni "Vətən tarixi" də adlandırardım) yurd, el-oba həsrətinin və bu həsrətin kədər dolu hisslərlə, duyğularla hörülməsinin, tikilməsinin göstəricisidir.

***

...Vətən gözümüzü dünyaya açdığımız ev, o evin bünövrəsindəki torpaq, o evin başı üstündəki səma, o evin əhatəsindəki dağlar, dərələr, bulaqlardı...

Bir göz qırpmında (o acı, əzablı vaxtlar indi də ürəyimdə sağalmaz bir yara kimi qövr eləyir) o evi, o torpağı, o dağı, dərəni, bulağı... itirdik (bəlkə də o məkandan, yurddan qovulduq, yazmaq daha düzgün olardı). Dədə-baba ocaqları xaraba qaldı, doğma qəbirlər tapdalandı, yurd-yuvalarından didərgin salınanların sinələrinə çalın-çarpaz dağ çəkildi... İndi suyunu içdiyimiz, çörəyini yedikimiz, havasını udduğumuz Vətənin hər daş-qayasını acı-acı xatırlamaqla, yer-yurd, çay, bulaq... adlarının haradan qaynaqlandığını, kimlərin bu yerlərdə od-ocaq qaladığını, bu ocağın böyür-başında kimlərin isindiyini xəyallarımızda canlandırır təsəlli tapırıq... Yağılar kəndə yiyələmə qədər orada Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi işləyən, indi o başıbəlalı yurddan çox-çox uzaqda-Sumqayıtda yaşayan, lakin

yurdun dərđini ürəyində daşıyan İbadulla İsmayilovun o dərđin havasında da yazdığı “İşıqlı dağı” poemasının müəyyən hissəsini oxucu öhdəsinə buraxıram. Müəllif hər misrası kədər, qəm-qüssə ilə yoğrulan bu poetik mətndə həm də Sisyanın, Ağudinin Oğuz yurdunun bir parçası olmasını elmdən, tarixdən qaynaqlanan dəlil-sübutla ortaya qoyur. Buyurun, oxuyun...

...-İşıqlı dağ, öz sirrini aç mənə,
Zirvəndəki nə ocaqdı, nə pirdi?
Zəvvarların necə çıxsın zirvənə,
Söylə, görüm nə hikmətdi, nə sirdi?

-Əziz balam, sözlərimə qulaq as,
Tariximin yaddaşına daş atdın.
Keçmişini bilən millət uduzamaz,
Qoca dağı silkələyib oyatdın.

Soruşursan, zirvəndəki pir nədi?
Şah İsmayıl əcdadından qalandı.
Şıx pirdi-Şeyx pirdi, xəznədi,
Şeyx Səfidən, Şeyx Heydərdən nişandı.

Bir zamanlar bu yurdlara gəlirlər,
Daşlarımda mürşidlərin izi var.
Şeyxlərilə bir obada qalıblar,
Həmin kəndə ad qoyulub-İşıqlar.

-İşıqlı dağ, Ağdü nədi, Vağdü nə?
Urud hardan götürübdü adını?
Apar məni bu adların kökünə,
Ayırd elə doğmasını, yadını.

-Diqqətlə bax, bu adların kökündə
Eyni soyun, bir tayfanın adı var.
Bu adların hər üçünün təkində
“Ud” dayanır, hamısının “ud”u var.

Ağdü adlı sözün əsli “Ağ ud”dur,
“Ağ” ucalıq, yüksəklikdən nişandır.
“Ud” bir soyun, türk soyunun adıdır,
“İ” cəmlikdir, topluluqdan qalandır.

Qucağında bir bulaq var-Ağ bulaq,
Ucalarda olduğunu özün gör.
Ağ yazıya, Ağ düzə də ol qonaq,
“Ağ” sözündə ucalığın yüzün gör.

Vağudinin ilki, kökü “Vağ ud”dur,
“Vağ” yetişib aşan, daşan deməkdir.
Vağanımaq bu mənaya sübutdur,
Vağ udları belə anmaq gərəkdir.

Bir nəzər sal qədim, ulu Uruda,
“Ur” seçilmiş, uralanmış sözüdür.
Uruddakı qədimliyin nuru da
Tariximin, dünənimin izidir.

Ağud, Vağud, Urud adlı bu kəndlər
Min illərin arxadaşı, sirdaşı.
Çal-çağırılı, toy-büsatlı bu kəndlər
Yarışıqda bir-birinin qardaşı...

“İ” sonluqlu bir oba da Şəkidi,
Öz adını ulu saqdan alıbdı.
“Şəki” sözü Saq adının cəmidı,
Saqlar yurdu türkə türkdən qalıbdı.

*Bir Şəki də gülüş payı Şəkidi,
Bu qoşalıq ilkinliyi yaşadır.
Qucağında "Oxud" adlı bir kəndi,
Ağud-Oxud bir-biriylə qoşadır.*

*Dədəm Qorqud boylarında ərlər var:
Aruz, Uruz igidliklə ucalmış.
"Ar", "ər"- igid, "ur"-seçilmiş, bu adlar
"Uz" uzundan, ucalıqdan uc almış.*

*Bazarçayın sahilində Uz kəndi,
Çay boyunca uzanmış bir obadı.
Həm "az getdi", həm "uz getdi" söz bəndi
Nağıllarda uzunluğun ilk adı.*

*Darabası keçmişlərdən xəbər al,
Şamun yaddaş kitabına güzgü tut.
Qədim tarix dərəsinə işıq sal,
Qələmimin göz yaşını sən qurut.*

*Sufilərdən yadigarı Sofulu,
Nəmidən, Nəsimidən qalandı.
Qızılçıgım-kiçik qızıl, söz ulu
Dədəm Qorqud boylarından gələndi.*

*Qızılçıgın bir başqa da mənası:
Qırmızıdır-çox sözlərdə qorunub.
Qızıl bayraq, qızıl payız-əsas
Gözəlliyin boyasından arınub.*

*Bu yurdların qapısıdı Darabas,
"Böyük qapı" anlanını daşıyır.
Borçalıda bir oba var-o Darvaz
Öz adıyla min illərdir yaşıyır.*

*...Bir boyunbağı tək asılıb bu kənd,
Dağlar qollarını boynuna salıb.
Dərənin qoynuna sıxılıb bu kənd,
Onunçün adı da Darabas qalıb.*

*Şam-tayfadır, tariximdə adı var,
Şah İsmayıl zamanında yaşamış.
"Şamlu" demiş elim ona-şamlular
İsmayla arxa-kömək dayanmış...*

*-İşıqlı dağ, tariximə ələ nur,
Sən tarixə, qaranlığa ol qənim.
Bir tilsimdi Oğuz yurdu Zəngəzur,
Aç tilsimi, aç, bələdçim ol mənim.*

*-Bir kökdəndir, "Zəngi"dəndir Zəngəzur,
Zəngi çayı, Zəngibasar, Zəngilan.
Bir tayfanın türklüyünü qoruyur,
Bu adlardır "Zəngi"lərdən uc alan.*

*Bir yozum da "Zəng" sözüylə bağlıdır,
"Zəng" zıncq səsi, "zur" İsrafil surudur.
Bu obalar çal-çağırılı, haylıdır,
Düşmənlərin boğazını qurudur.*

*-İşıqlı dağ, bir işıq sal Sisyanə,
Tut əlimdən, bir baş vuraq keçmişə.
İşığından şafəq düşsün hər yana,
Bu ad məni düşündürüb həmişə.*

*...Sisyan adı "Sisakan"dan uc almış,
"Si" böyükdür, "saq" tayfadır, "an" cəmdir.
"Böyük saqlar" sözlərindən yaranmış,
Bu yurd türkə qədimlərdən Vətəndir.*

*Qarabağın bir adı da “Ərsaq”dır,
“Ər” igiddir, “saq” tayfanın öz adı.
“Qarabağın” kökündəki soy “baq”dır,
İgid saqlar, böyük baqlar qoşadı.*

*“Qara” böyük anlamını daşıyır,
Qara dəniz, Qara Çoban, Qara göl.
“Qara” adlı insanlar da yaşayır,
Yaxşı düşün: “Qara yazı”-böyük çöl.*

*Bir zamanlar türk elləri Sisyanə
“Qara kilsə”, “Böyük kilsə” deyiblər.
Övlədləri səpələnib hər yana,
Ancaq yurdu doğma Vətən sayıblar.*

*-İşıqlı dağ, Zəngəzurdə Gorus var,
Gorus adı, söylə, necə yaranıb?
Bəs Qacaran, Qafan adlı o yurdlar
Öz köküylə hansı xalqa dayanıb?*

*“Gorus” gur su, təmizlikdən yaranıb,
Qafandakı “qap” tayfadır, “an” cəmdir.
Qacaran da yenə türkə dayanıb,
Qacarlardan, türk soyundan gələndir...*

***

Bu poemadakı faktların, dəlillərin bir qismi elmi məxəzlərə söykədirsə, digərləri-bunu da yüz faiz əminliklə deyirəm-qan yaddaşı ilə bağlıdır. Elmi kitabları, məxəzləri bir tərəfə qoyuram, müəllifin özünün mülahizələri (əslində gerçəklikləri) qan yaddaşından qopan qəlpələr, dərd yaddaşından süzülən yaralı həqiqətlərdir...

Bu sözləri elə-belə, gəlişigözəl demirəm. Kənddəki həyatımızdan baxanda Bazarçaydan azca aşağı, Salvartı dağının ətəyindəki pir apaydın görünürdü. Bu pirə Anabat deyirdik. Adın hardan, nədən qaynaqlandığını dərk eləmərdik. Sözü düz, o zamankı sovet cəmiyyətində məqsədli şəkildə yaddaşdırma (yaddaşsızlaşdırma) aparıldığından heç bu barədə düşünmək qabiliyyətində deyildik. Çox-çox sonralar-yurd-yuva dağıdılandan, xaraba qalandan sonra illərin yuxusundan, özümün rüyalarından ayılıb başa düşdüm, dərk etdim ki, bütün yer-yurd adları, necə deyirlər, göydəndüşmə deyil. Hər birinin arxasında o yer-yurdun tarixi, taleyi, qədərli bağli müəmmalar gizlənilir. İbadulla müəllim İşıqlı dağına xitabən həmin o Anabat dediyimiz piri - ocağın keçmişini xatırladır. Bu xatırlatmada içəridən, qəlbənd-könüldən gələn, uca göylərdən vəhy kimi enən, ruhumuza əziz, məhrəm olan bir düşünəcə, fikir var. Elə buna görə də bu fikrin həqiqiliyini, gerçəkliyini sübut etmək üçün heç bir məxəzə, mənbəyə qətiyyənlə ehtiyac yoxdur:

*İşıqlı dağ, Anabatın sirri nə,
Bir ocaqmı, bir müqəddəs pirdimi?
Aç pərdəni, bu yerlərin sirrinə
Ağah olum, qoy tanıyım yurdumu.*

*Anabatda bir ananın məzarı,
“Ana beyit” sözlərindən törəmiş.
Onun yaşı min illərdən yuxarı,
“Ana xaqan” izlərindən törəmiş.*

*Aytmatov Çingiz-o qırğız türkü
“Ana beyit” əfsanəsin yaşatmış.
Manqurdlara zərba vurdu söz mülkü,
“Gün var əsrə bərabər”i yaratmış.*

İbadulla İsmayılov 88-dən bu yana yurd yerinə dönmək, sönmüş ocağı yandırmaq, qurumuş bulaqların gözünü təmizləmək istəyilə yaşayır.

88-dən bu yana kəndə getmək, oradakı hər daşa, qayaya üz sürtmək, gülün-çiçəyin ətrini sinəsinə doyunca çəkmək həsrətilə sabahlara ümidlə boylanır. Amma arzuladığı, gecələr yuxularında gördüyü o obaya, o yurda dönə bilmir. Düşməni o kəndi elə xaraba qoyub, yollarını elə bağlayıb ki... İbadulla müəllim o yurd ağrı-acısını, kədərini ağ kağızlara köçürəndə sanki təsəlli tapır. Hər sözü, hər misrası dərdlə, kədərlə yoğrulub. Onun yurd dərdinə, kədərinə şərik olanda o dərdin, kədərin burulğanına düşürsən, boğulursan, nəfəsin tıncıxır, içində, daxilində bu haqsızlığa, ədalətsizliyə üsyan edirsən. Başqa əlindən nə gəlir ki...

İ. İsmayılov bu dünyada ürək qızdırdığı tək-tək adamlardandı. İxtisasca Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi olan bu yurd həsrətlini həm də həmişə özümə söz söykəci sanmışam. Ağudiyə gedən yollar üzümü zə bağlanandan hamımız kimi o da bir an belə rahatlıq tapmayıb. O zamandan dərdə qovrulmaq, alışıb-yanmaq boynuna biçilib. Vaxtsız-vədəsiz ana, qardaş, daha sonra isə yurd-torpaq itkisi ilə üzləşən, dünyanın ən ağır dərd-kədər yükünü gəzdirən və bu yük altında əzilə-əzilə sabahları ümidlə dirigözlü açan bu Allah bəndəsinin şeirlərini oxuyanda canımdan bir sızıltı keçib. Düşünmüşəm və bu qənaətə gəlmişəm ki, uğursuz sevgi də, doğma adamların vaxsız-vədəsiz itkisi də, dost xəyanəti də gec-tez vaxtın, zamanın gücünə təslim olur, unudulur, yaralar qaysaq bağlayır. Sağalmayan, qaysaq bağlamayan və həmişə də insanı yandırır-yaxan, içini-içalatını qarşalayan bir yara var ki, o da Vətənsizlik yarasıdır, qürbətdə Vətən yangısı ilə yaşamaqdır.

İbadulla müəllim Sumqayıtda müəllim işləyir. Arasıra rastlaşanda söhbətimiz əsasən yurd havasına köklənir. Bu zaman onun üz-gözündəki ağrı-acıları "oxuya-oxuya" indi səs çatmayan, ün yetməyən İşıqlı dağından, axar-baxarlı yaylaqlardan, bulaqlardan... danışdıqlarını, o yerlərin hər daşını, hər qarışını öz adıyla, ünvanıyla çağırmasını, izah etməsini maraqla dinləyirəm. İşıqlı dağına poema yazdığını da sözsüz eşitmişdim... Sonuncu görüşümüzdə İbadulla müəllimə neçə müddət əvvəl adını çəkdiyi bədii mətni oxumaq istəyimi bildirdim... Hələ əlyazma şəklində olan poema ilk baxışdan məni ovsunladı...

...“İşıqlı dağı” poeması mənim üçün ona görə qiymətli ki, doğulub boya-başa çatdığım o torpağın hər qarışı sonsuz məhəbbətlə (başqa cür də mümkün deyil) xatırlanır, yer-yurd adlarının məna-məzmunu elmi-tarixi kitablardan xüsusi səriştə ilə, bacarıqla bəhrələ-nərək müəllifin ağrı-acılı, qüssəli hissləri hopmuş poetik bir dillə diqqətə çatdırılır. Həzin, qəmli misralar gözlərim önünə Ağudinin, İşıqlı dağının keçmişini gətirir, əsrarəngiz təbiətini canlandırır.

***

O yerlər indi həm var, həm də yoxdur. Var-orada düşməni gəzir, düşməni otun, çiçəyin ətrilə nəfəs alır. Yoxdur-biz ora gedə bilmirik, oranın havasını uda, suyunu içə bilmirik.

O yerlər indi xəyallarımızda, yuxularımızda yaşayır.

O yerlər-İşıqlı, Salvartı dağları, o dağların ətəklərindəki yaylaqlar, biçənəklər, dərələr, bulaqlar yazdıqlarımızda yaşayır.

O yerlərin adlarının, ünvanlarının arxasında zaman-zaman verilən şərhələrlə, izahlarla yanaşı, hələ də açıl-

mayan, üzərini şübhə, güman dumanı bürüyən həqiqətlər gizlənilib.

Vaxtilə “Heydərbabaya salam” poemasının “Ön söz”ündə tanımış alim Mehdi Rövşənzəmir deyirdi: “... Heydərbaba dağı bir gün yerlə-yeksan ola bilər, yer üzündən silinə bilər. Ancaq nə qədər ki, Azərbaycan xalqının həssas qəlbi döyünür, Şəhriyarın da şeiri nəsil-dən-nəslə ötürüləcək və yaddaşlarda qalacaq”. Bu fikri bir qədər dəyişdirib yazıram: “Ermənilər Işıqlının, Salvartının adlarını dəyişmələrinə baxmayaraq, bu dağlar zaman-zaman xatirələrdə, qəlblərdə elə türklərin Işıqlı, Salvartı dağları, yaylaqları kimi yaşayacaq. İbadulla İsmayılovun “Işıqlı dağı” poeması ilə Işıqlı, Salvartı dağlarının, yaylaqların doğmalığı, məhrəmliyi, o yerlərin hüznü, qəribliyi, tənhalığı da bu elegiyani oxuyanların qan yaddaşı, ruhu ilə nəsil-dən-nəslə ötürüləcək...”.

***

...İbadulla, qardaşım, poemanı oxuyuram, o yerlərlə bağlı yaddaşımda ötnələr təzələnir... Işıqlı dağın ətəklərində, Ağudinin kövsənində, təpələrdə yaz-yay, payız vaxtları səhər sübhədən gün əylənə, axşamın toranı düşənədək qoyun-quzu otardıq... O yerlərdə ən xoşbəxt, bəxtəvər çağlarımı yaşamışam. O yerlərdə o zamanlar əlimdən düşməyən Məmməd Arazın kitabındakı məşhur şeirini ucadan oxumağım və səsimin daş-qayada əks-səda verməsindən necə ləzzət almağım indi mənə yuxu kimi gəlir:

*Vətən mənə oğul desə nə dərdim,
Mamur olub qayasında bitərdim,
Bu torpaqsız harda, nə vaxt nə dərdim,
Xəzanımdır, xəzanımdır, xəzanım.*

Qardaşım, təəssüf, min təəssüf ki, nə Vətən bizə oğul deyə bildi, nə də biz o Vətənin qayasında mamur olub bitdik. O torpaqsız qazancımız dəyərsiz-qiymətsiz oldu, neçə-neçə istəyimizi, arzu-niyyətimizi isə xəzan soldurdu. Dünyada bundan ağır dərd varımı, kimsə bu ağır dərd yükünü çəkə bilərmidi?! O torpağa bir daha ayağımız dəyməsə də, illərdə ki, o torpağın ağrısını başımızda gəzdiririk, o ağrı ilə baş-başa qalmışıq, o ağrı ilə nəfəs-nəfəsə yaşayıyıq.

“Işıqlı dağı”na dəyər verməyimin bir səbəbini də deyim. Zamanın amansız hökmü 88-dən bu yana bizim Ağudinin yaşlı sakinlərini, o yerlərin qədimliyini, türklüyünü sinəsində gəzdirən kişilərini bir-bir sıradan çıxardı, ruzgar onları-nə qədər də acı olsa, deməliyəm-unutdurdu. Sonrakı nəsil-indikilər isə Sisyanın, Ağudinin, o biri kəndlərin, Işıqlı, Salvartı dağlarının keçmişini, hardan hara gəlməyimizi bu mətnlə (“Işıqlı dağı” poeması) öyrənə bilərlər (Kaş belə olaydı... Bu da bir təsəlli, özü də inama söykənən təsəlli...).

Bəzən insan çarəsizlik ümmanında boğulanda, əli hər yerdən üzüləndə, dara düşəndə eşitdiyi ümidli bir söz, uzaqdan gözüne dəyən iynə ucu boyda bir işıq onun imdadına çatır, onu yaşadır. Bu mənada vətənsizlik dərdinin çəkilməz çarəsizliyində Sisyanın, Ağudinin yer-yurd adlarının xatırlanması, yada salınması, bu adların mənə-məzmununun açıqlanmasına cəhd göstərilməsi və deyərdim ki, buna uğurla nail olunması qürbət havasında yaşayan soydaşlarımızın (yurdsuzların) qolundan tutur, içində, könlündə, qəlbində inam, ümid işığı yandırır.

Bu poema həm də bir cəhətinə görə mənə təəccüb-ləndirdi. Burada sözlər, misralar, beytlər, bəndlər bir-birinə incəliklə uyğunlaşıb, ustalıqla bağlanıb. Bunun

səbəbi, fikrimcə, belədir: Duyğu-düşüncəsi kədərlə yoğrulmuş, həsrət od-alovunda pörşələnən bir kimsənin sözlərinin kərpic-kərpic hörülməsi, sonda mübaliğəsiz deyirəm, dərd qalası tikməsi və ömrünü bu qalada başa vurması təəccüblü deyil...Uzaq illərdən üzübəri yorulmadan yol gələn, naxışları, izləri silinməyən, dərdlə ləbələb bayatılarımızın hər birinin bir mükəmməl əsər olması faktı bu fikrin təsdiqi deyilmi?!.

***

...Əmimin uzun ayrılıqlardan sonra yurd-yuvasına qovuşduğu 1969-cu ilin o yay gününü bütün rəngləriylə xatırlayıram...

...Əmimin illərlə gözləri yollara dikilən anasının nənəmin boynuna sarılan qollarından, isti nəfəsindən aralanmamış dediyi sözlər də yaxşı yadımdadır: "Sübhədən Işıqlı dağını, ordakı piri ziyarətə gedəcəm, illərlə könlümdə-qəlbimdə gəzdirdiyim istəyimə qovuşacam..."

...O yurdda ziyarətgahlar çoxuydu. Amma əmimin Işıqlı dağının qorxunc qayalıqlarla əhatələnmiş zirvəsindəki piri uzun yol yorğunluğu canından çıxmamış ziyarət etməsini o vaxt başa düşməsəm də, indi yaxşı anlayıram. Anlayıram ki, dağlar həmişə dərdlilərin dərd ortağı olub. Dərdlilər dərd-kədərini dağla bölüşüb. Dərdlilər dara düşəndə əllərini dağlara sarı uzadıb imdad, kömək diləyiblər. Dərdlilər yurd-yuvasından baş götürüb sonu görünməyən uzaq bir yola çıxanda üzbə-üzdəki dağlara üz tutub vidalaşıblar: "Dağlar, salamat qal, çən, salamat qal...". Dərdlilər dərdədən qaçanda dağların soyuq nəfəsindən nəfəs alıb deyiblər: "Dağlar, bu obadakı ruhları sərgərdan doğmalarımın məzarlarından muğayət olun. Sizdən etibarlı kimimiz qalıb axı?!".

...Əmim Işıqlını ziyarət etdi, neçə gündən sonra təzədən Özbəkistan səhralarına üz tutdu. Orada onu di-dərginlikdə doğulan və oranı özlərinə Vətən bilən balaları gözləyirdilər...

...İbadulla müəllim bunları hardan eşidib, deyə bilmərəm, amma mənim uşaq yaddaşımda ilişib qalan, daşlaşan o mənzərəni əks etdirən misraları oxuyanda üzünə qürub edən günəşin son parıltıları düşən dərdli Işıqlı dağı gözlərim önünə gəldi. Özümü o dağa sığınan Ağudidə hiss etdim... Sanki kəndin bıçaq kimi doğrayan sazağına, şaxtasına, soyuğuna düşüb donmuşdum... Əmimin boynuna sarılan qolların sahibinin isti nəfəsinin həsrətini yaşadım.

İndi o misraları siz də oxuyun:

*Ay qoca dağ, məhəbbətin sonsuzdu,
Özündən də uca imiş bu sevgi.
Qəriblikdə gözlərimə qan sızdı,
Səndən ayri həyat ömür deyil ki...*

*Yadımdadır, neçə-neçə il qabaq,
Bir övladın qəriblikdən gəlmişdi.
Uşaq kimi o, zirvənə qalxaraq
Həsrətini ürəyindən silmişdi.*

*Zirvələrdən boylanmışdı hər yana,
Gəncliyini xatırlayıb anmışdı.
Sevincini səpələyib cahana,
Ağuşunu son cənnəti sanmışdı.*

*Qucaqlayıb qayaların boynunu,
Hər daşını oxşamışdı, öpmüşdü.
Qarış-qarış dolanmışdı qoynunu,
Ürəyindən bir bayatı qopmuşdu:*

*Əzizim, burda qalam,
Tikilib burda qalam.
Qürbət yorub ömrümü,
Kaş öləm, burda qalam.*

*Gözlərində oyanmışdı uşaqlıq,
Ağbulağın sularından içmişdi.
Göz gəzdirib zirvələrə bir anlıq,
Rahat-rahat bu dünyadan köçmüşdü.*

*İşıqlı dağ, nə dərinmiş bu hikmət,
Çəkib qərib övladını gətirmiş.
Ölümdən də ağır imiş bu qürbət,
Qərib olan ömrü yurdda bitirmiş...*

İbadulla, qardaşım, neçə illərdi ki, səni, məni ölü sü-
kutunda uyuyan yal-yamaclar, əsirlik əzabında qovru-
lan Ağudi, dərdimizə ağı deyən Bazarçay, yadların, ya-
ğılarnın namərdliyindən indi cəngəlliyə çevrilən “Çay-
lar”... gözləyir... Gedə bilmirik... Belə getsə, gedə də
bilməyəcəyik, o günü də görməyəcəyik. Ümid qalır ru-
humuza, ruhumuzun o yerlərə qanadlanmağına...

P.S.

...L. Tolstoyun sözləridir: ”Hər şey ölüb gedəcək.
var-dövlət tükənib, yox olacaq, bu dünyada təkə bədii
söz qalacaq”. “İşıqlı dağı” xatirə-poemasının da belə bir
tale yaşayacağı inamındayam.

20 avqust 2013-cü il

Bu köç hara köçür belə...

*Yol göründü qürbət elə,
Başa nə gəlir, bilinməz...
Bir türk mahnısından*

*Səni atıb çıxıb gəldik,
günü qara gələn Vətən.
Dərd boynuna yıxıb gəldik,
günü qara gələn Vətən.*

*Qan rəngində dağın-daşın,
gözündə qurumur yaşın,
necoldu dostun-sirdaşın,
günü qara gələn Vətən.*

*Yaman gündə gün-güzərin,
qulaqlarımda ah-zərin,
baxtın döndü-yarımadın,
günü qara gələn Vətən.*

*Orda göylər guruldayır,
orda bayquşlar ulayır,
orda dərd meydan sulayır-
günü qara gələn Vətən.*

*Orda qəbirlər qazılırmı,
orda baxt-tale yazılırmı,
çiçək açılırmı, yaz olmur-
Günü qara gələn Vətən.*

*...Haray saldım... səs havada,
yurda səs çatmur, nə fayda?..
kömək yox... Allah harada?..
günü qara gələn Vətən.*

***

...Onlar kəndlə, doğma yurd-yuvayla vidalaşırdılar.

Onlar nigaran köçürdülər, Işıqlı, Salvartı yaylaqlarından, Bazarçaydan, bulaqlardan... ayrılırdılar.

***

88-in fevralından o ilin ta oktyabr-noyabrınacan, dekabrınacan heç kim nə baş verdiyini anlaya bilmirdi. Od-ocağın sönməsini, torpaqdan didərgin düşməsini heç kim ağına belə gətirmirdi.

Onlar qərribə hisslərin əsarətindəydilər, yazın gəlişindən, yayın qayğılarından xəbərsiz kimi görünürdülər. Harada yaşadıklarının sanki fərqi deyildilər.

Onlara elə gəlirdi ki, Bazarçayın səsi getdikcə zəifləyir, bulaqların gözü yavaş-yavaş tutulur, tor görünür.

Ona görə də düzlərdə naxırlar, yamaclarda sürülər azalmışdı.

O uzun qış gecələrində hanaçıların gülüşləri qeybə çəkilmişdi.

Əkinçinin əkinə, biçinçinin biçinə həvəsi sönmüşdü.

Nanənin qoxusu, yarpızın ətri azalmışdı.

Dərdlilərin dərdlərini çəkməyə daha gücləri çatmırdı, dərdlərinin ağırlığına tab gətirə bilmirdilər, tezliklə yurdu itirəcəkləri əzabı onlara dinclik vermirdi.

Ana-bacıların qolları uzanalı qalmışdı, oğul-qardaşa həsrətliyənlərin gözləri yol çəkirdi.

Onların gözü yollarda qalmışdı...

Gecələr hamı yol yuxusu görürdü. Yollarda isə qaraltı görünürdü...

Yollar gedənlərin yolunu gözləyirdi...

Heç kim gəlmirdi...

***

Kəndin üstünə kədər-dərd, hüzn çökmüşdü. Bir azdan o kədər-dərd buluda, dumana qarışıb yağışa çevriləcəkdə, kəndin damlarına, həyətlərinə, küçələrinə yağacaqdı. Bu yağış onları isladacaqdı, cumculuq eləyəcəkdə. Bu kədər-dərd yağışından baş götürüb qaçacaqdılar onlar. Hara qaçacaqdılar, bunu heç düşünmürdülər də, bircə canlarını dərdədən qurtarsınlar. Amma bilmirdilər ki, harda olsalar belə bu dərd onları qarabaqara izləyəcək, əl çəkməyəcək yaxalarından...

***

...Neçə aydan sonra onlar baş götürüb qaçacaqdılar. Amma bunu kənddə heç kəs belə ağına gətirmirdi, belə bir şeyin olacağını heç kim düşünmürdü. Təkcə Maral qarın nəşə olacağını sövq-təbii duyurdu. Əslində qarını şübhəyə, qorxuya salan, təlaş keçirməyə məcbur edən bir məsələ vardı: səhər-axşam nوبات sürüsü heç nədən hürkürdü, bağ-bağçada yuva quran quşların yuvasını kimlərsə dağıdıb yerə tökürdü, quşlar yavaş-yavaş kənddən perikirdi, adamlar bir-birinə salam verməyi yadırgayırdılar...

...Həyətlərdəki itlərin çoxu zəncirlərindən qırılıb küçələrdə sülənirdilər. İtlərin qulaqları kəsilmədiyindən bir ins-cinslə işləri də olmazdı, hər şeydən qorxuqlarından quyruqlarını bulayırdılar. Kəndin dağılacağından sanki o itlər duyuc düşmüşdülər. Gündüzlər adamların yanından keçəndən sonra dayanır, gecələri bir-birləriylə yarışa girirlərmiş kimi ulaşırdılar.

***

...Onlar ömürlərindən ötməkdə olan gecələrindən birini yaşayırdılar.

O gecə qocalar dolaşq-qarışq yuxular görürdülər.

Bir azdan səhər açılacaqdı...

Səhərin qərıblıq çökən havasında kəndə ağırlı-acılı bir xəbər gələcəkdi...

...Səhər açılmışdı.

Bəd xəbər yüyürək olar, deyiblər.

Kənddə xəbərdən hamının xəbəri vardı—"yağılının əlindən salamat qurtarmaq üçün tezcə yurd -yuvanı tərk etmək, baş götürüb bu obadan uzaqlaşmaq lazımdır".

...Bir azdan onlar sonu görünməyən yola düşəcəkdilər...

***

*Gecənin bu vədəsində
bu səs, bu ağlaşma nədi?
Ürəklər dağlanır... bəlkə
ruhların naləsidi.*

*...Köç səhər yola çıxacaq
yollar çən, duman içində.
Adamlar da çaşıb qalıb
Hanı ah-aman içində.*

...Səhərin ala-toranında onlar yola düşəcəkdilər.

...Gecədən hamı oyaqdı, heç kimin gözünə yuxu getmir.

...Dünyanın hər üzünü görənlər qocalar bir-birinin üzünə baxırlar, danışırırlar. Arabir qulaqlarına səs gəlir. Qonşu evlərin birindən ağı-bayatı eşidilir.

—Belə ağı qabaqlar Güllü arvad deyərdi. Gör neçə ildi ki, o Allah rəhmətinə gedib... Yox, bu nalə o evlərdən də o tərəfdən—Ağyazı qəbiristanlığından gəlir-val-lah, billah, ruhlardı, dərdimizi oxşayırlar. Onlar da təki-Vətən olacağımızı bilirlər...

...Doğrudan da ağı-bayatı qəbiristanlıqda deyilirdi. Gecənin zülmətində çox evdə eşidilən bu naləni Maral arvad çəkirdi... Sabah o köçlə birlikdə kənddən ayrılacağı səbəbindən dünyadan vaxtsiz köçmüş oğlunun məzarını ziyarətə getmiş, saatlarla oradan ayrılı bilməmişdi...

***

...Məhəbbət Hüseynoğlu yurd-yuva ayrılığına dözə bilmirdi. Haray çəkib harayını dağa-daşa, çölə-çəmənə, bulağa, çaya çatdırırdı. Xəstə Qasımdan yanıqlı-yanıqlı oxuyurdu:

*Obalarınız səf-səf olub yüklənir,
Başı ala qarlı dağlar, qal indi.
Biz içmədik abi-kövsər suyundan,
Soyuq sular, tək bulaqlar, qal indi.*

***

... Mehman kişi odsuz-alovsuz yanırdı. Yunus İmrənin sözlərilə sanki Ağudiylə vidalaşırdı:

*Biz bu eldən gedər olduq,
Qalanlara salam olsun!..*

Qalanlar kim idi ki?!

Bəlkə Mehman kişi "qalanlar" deyəndə qapısından qıfıl asıb vidalaşdığı evini, bulaqları, dağları... nəzərdə tuturdu?!

Bəlkə Ağudinin məzarlıqlarında uyuyanların ruhlarını, bəlkə zəncirdən açıb buraxdığı itini, yurdun kor qalmağını hiss etdiyindən miyoltusu ürək ağrıdan pişiyini düşünürdü?!

...Bəlkə...

...Bəlkə...

***

...1988-in oktyabr ayı idi.

Onlar yol gedirdi.

Yol uzun, yolçular yorğunuydu.

...Onlar qəribliyə, qərib diyara yön tutmuşdu. Cavanlar təsəvvürlərinə belə gətirməsələr də, yaşlılar ağırlı-acılı, bəlalı günlərin onları gözlədiklərini yaxşı bilir-dilər.

***

...Köç köçürdü...

*...Bu köç hara köçür belə,
sonu görünür bu köçün.
...Çoxdandı sönüb bu ocaq,
həniri yox odun-közün.*

*Bu köç hara köçür belə,
hanı bu köçün sarvant?!
Bu kəndin köç düşən gündən
dərd-kədərdi dörd bir yanı.*

*Bu köçün yazısın yazan,
bu köçə rəhmi gəlmədi.
Bu köçə qoşulanların
bir kərə üzü gülmədi.*

*Köçən köçün içində var
Neçə-neçə fağır, mağnun.
Hamısı baxtdan güleyli,
hamısı fikirli, dalğın.*

*Köçün düşdüüyü mənzildə
hara üz tutacaq onlar?!.
Əriklinin aşrımında
qarda, şaxtada donanlar...*

*Hara üz tutacaq onlar,
hara umud bağlanacaq,
Harda gorgah seçiləcək,
harda ocaq qalanacaq?..*

*...Elə hey gedir bu karvan,
yol uzanır, son görünür...*

***

...Bu Köç özüylə köçdəkilərin xəyallarını da aparırdı.

...Daha xəyallar gerçəkləşməyəcəkdi Ağudidə.

Daha payız toyları çalınmayacaqdı.

Daha uzun qış gecələrində qohum-qonşular bir yerə yığış olub-keçmişlərdən danışmayacaqdılar.

Daha Novruz tonqalları qalanmayacaqdı, ilaxır çərşənbəsi keçirilməyəcəkdi, ərgən qızlar, oğlanlar ürəklərində niyyət eləyib qarı pusmayacaqdılar...

Daha "İşıqlımın üstü" qələbəlik olmayacaqdı...

***

...İllər keçəcək, onlar didərginlikdə yurd-yuva həsrətiylə qovrulacaqdılar. Yayın cırhacırında Yeddinovu, Əlmərdan bulaqlarının suyundan içib içlərini sərinlətmək xəyalıyla dəli-divanə olacaqdılar... Gecə-gündüz yurdu, torpağı, o yurdun-torpağın qara gələn baxt-taleyini ağlayacaqdılar... O yurdun sönən, qan çilənən ocaqlarını, ışıqlı dağının ətəyindəki elatsız qalan yaylaqları, dağıdılan qəbirləri, perik düşən ruhları, Alməməd kişinin suyu sovulan dəyirmanını, gözü tutulan bulaqları, naxışı pozulan yal-yamacları ağlayacaqdılar.

***

...88-dən üzübəri köç düşən yerdə neçə-neçə qərib, didərgin daşa dönüb...

...O daşın, o qərib məzarlarının yanından ötənlər o daşa, o qərib məzarlarına heç gözücu da olsa, belə baxmırlar..

*...O köçün
ürəkləri
didən, dağıdan
ahları, harayları
yazıldı neçə-neçə
sinədaşına, başdaşına.
Yadlar, ögeylər
lal ötürlər
qəbirlərin yanınnan,
lal ötürlər
qəriblərin yanınnan.
...İnanmırlar
göz yaşına...*

avqust 2012-ci il

***Bu kədəri
kim yaşayıb
sonacan?!.
.***

Əyyub Abasovun “Zəngəzur” romanı haqqında qeydlər...

Institutu bitirib təyinatla Astara rayonunda 3 il işlədikdən sonra Sisyan qayıtmaq, doğma Ağudidə müəllim işləmək qərarına gəldim. Bu fikirlə də 1985-ci ilin sentyabr ərəfəsində rayon təhsil şöbəsinin Arakelyan fəmilialı müdirinin qəbulunda oldum. Sənədlərimə diqqətlə baxdıqdan sonra məni başdan ayağa təəccüblə süzüb dedi: - Peşiman olmusan? Olarsan də...

Arakelyan bir anlıq sözüünə ara verib soruşdu ki, ədəbiyyatçısan, yəqin bilərsən, sizin bir yazıçı olub, Əyyub Abasov, “Zəngəzur” adında kitab yazıb, ondan xəbər var? -Yox,- dedim. Doğrudan da bu romanın adını eşitsəm də oxumamışdım. Arakelyan qayıtdı ki, o Əyyub bizim Şəki kəndindədir, namərd çıxıb, erməni yamanlayıb, Andranik kimi bir cəngavəri (quldur, qan içən görəsən nə vaxtdan cəngavər olub?-V. B.) insan qanına susayan cəllad kimi göstərib (bəlkə doğru deyil?! -V. B.). Düz edib? Suala özü cavab verdi: - Yox, yox, Andranik də torpağın, millətin azadlığı uğrunda savaşıb... Heç bilirsən sizin türklər Türkiyədə bizimkilərin başına hansı oyunlar açıblar?! Andranik ordan canını götürüb bura qaçıb...

Kənd kitabxanasında “Zəngəzur” yox idi. Kitabxanaçı belə adda kitabın varlığından – yoxluğundan da xəbərsizdi.

Ağudi kəndində müəllim işlədiyim iki ildə də. sonrakı dövrdə də bu söhbəti unutmamışdım. İllər keçəndən sonra “Zəngəzur”u oxuyanda Arakelyanın içini-çölünü yandıran, göynədən “dərdinin” nə olduğunu başa düşdüm, “Zəngəzur” həqiqətlərindən niyə qovrulduğunu

anladım. Arakelyanın Andranikin nəticəsi kimi cəllad xislətli olmasına heç bir şübhəm qalmadı. Andranikin insanlıqdan kənar əməllərini gözlərim qarşısında canlandırdım və o kitabın sovet qadağasına niyə tuş gəlməsinə, kitabxanalardan niyə yığışdırılmasını, təkrar çapının nə səbəbdən qadağan edilməsini dərk etdim.

Kiçik haşiyə. Kəndimizdə zəngin kitabxana varıydı. Fikirləşirəm, görəsən, bəlkə də tək-cə Əyyub Abasovun “Zəngəzur” romanı olmayan o bilik məbədinin taleyi kənd boşalandan sonra necə oldu?!. Yəqin ki, düşmən onu da od vurub xaincəsinə yandırdı, tar-mar etdi, dağıtdı...

Ə. Abasov romanda uşaqlıq dünyasına dərin iz salan erməni vəhşiliyini-tarixi həqiqəti bədii həqiqətə çevirmişdir. Əsərdə həyat müşahidələri son dərəcə zəngindir. Təbiət təsvirlərinin özünəməxsusluğu adamı heyretə salır. Sisyan türklərinin yaşayış tərzi, onların zəhmət sevgisi, xarakterlərindəki etibar, sədaqət kimi keyfiyyətlərin çətin anlarda üzə çıxması özünü qabarıq şəkildə büruzə verir.

Türkün qanını içməyə həmişə hazır olan ermənilərin qəddarlığı 1828-ci ildə Türkmənçay müqaviləsi imzalanandan, İrəndən ermənilərin Azərbaycan ərazisinə köçürülməsindən sonra öz pik nöqtəsinə çatıb. Sovet hakimiyyəti erməni vəhşiliyini bizə unudursa da (kimsə bu fikirlə razılaşmaya bilər), ermənilərin içindən kin-küdurəti təmizləyə bilmədi. O dövərdə sovet ideoloji sistemi hər iki xalq arasında “dostluq tellərinin qırılmazlığına” həsr olunan bədii nümunələrin çapına xüsusi önəm verirdi...

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri M. Ş. Vəzəh, M. F. Axundov, N. Vəzirov, C. Məmməd-quluzadə, N. Nərimanov, Ü. Hacıbəyov, C. Cabbarlı və

digərlərinin əsərlərində ilk baxışda bəlkə də hiss olunmayan, lakin bir qədər dərinə gedəndə erməni obrazının alt qatındakı məkr, hiylə, qorxaqlıq, saxta yazıqlıq kimi mənfi cəhətlər də öz əksini tapıb. Bununla belə, ədəbiyyatımızda həm də elə nümunələr var ki, orda bütövlükdə müsbət erməni obrazına rast gəlmək mümkündür. Məsələn, M. S. Ordubadi "Dumanlı Təbriz" romanında Arşaq Surenyan surətilə xalqlar dostluğunu, erməni sədaqətini önə çəkib. Əlbəttə, bu, heç də o demək deyil ki, "Qanlı illər" kimi möhtəşəm bir sənət nümunəsini yaradan, bu əsərdə erməni faşizminin qanlı cinayətlərini real boyalarla göstərən Ordubadi bu xalqın iç üzünə bələd deyildi. Bələdiydi, dediyimiz kimi, "Qanlı illər"də bunu sübuta yetirib. Sadəcə "Dumanlı Təbriz"də sovet imperiyasının tələbindən yayına bilməyib və etiraf edək ki, o vaxt bir çox hallarda bu, heç mümkün də deyildi.

"Zəngəzur"da da erməni - Azərbaycan "dostluğuna" geniş yer verilib, hətta desək ki, roman bu mövzuya həsr edilib, bəlkə də səhv etmərik. Amma yazıçı bu yolla, özünəməxsus fərdi üslubundan yararlanmaqla "Zəngəzur"un çapına, sovet senzurasından keçməsinə nail olub, erməni-Azərbaycan "qardaşlığını" Andranik, Karo, Njde kimi qaniçən cəlladlar sarsıtmağa çalışsalar da, guya sovet hakimiyyəti "uçurumu" aradan qaldırıb. Bəli, əsərin zahiri görüntüsü, mənzərəsi belədir. Əslində isə "Zəngəzur"da hadisələrin bu yöndə cərəyanını Ö. Abasov bilərəkdən belə qurub. Yəni "xalqlar dostluğu" fonunda yuxarıda adları sadalanan vəhşilərin simasında erməninin qəddarlığı, satqınlığı və ikiüzlülüynü, eləcə də onların çorək kəsdiyi, qardaş dediyi birisini arxadan vurmaq kimi namərdliklərini ustalıqla canlandırır.

Romanın birinci hissəsinin 1953-1956-cı illərdə yazıldığını nəzərə alsaq və dövrün siyasi ab-havasını göz-lərimiz önündə canlandırsaq, yazıçının böyük cəsarət və qətiyyət sahibi olması oxucuda heç bir şübhə yeri qoymur. Başqa sözlə, 1905-1918-ci illər hadisələrinin təsvir edilməsi, ermənilər tərəfindən azərbaycanlıların yurd-yuvalarının xaraba qoyulması, bütün bunların-vəhşiliyin, vandalizmin oxucu diqqətinə bədii şəkildə çatdırılması ilə Əyyub Abasov milli vətəndaşlıq borcunu ləyaqətlə yerinə yetirib.

***

Romanı oxuduqca Əyyub Abasovun erməni xislətindəki hiyləgərliyi, xəyanətkarlığı, qəddarlığı, rəzaləti bədii boyalarla bəzən açıq, bəzən də üstüörtülü şəkildə, həm də məharətlə təsvir etməsinin şahidi oluruq.

Yazıçı tarixi hadisələrin fonunda sadə ermənilərin azərbaycanlıların sadələvhlüyündən, xeyirxahlığından, qonaqpərvərliyindən yararlanmalarını bədii lövhələrlə canlandıraraq, xalqımızın ürək genişliyini, mənəvi zənginliyini nəzərə çarpdırıb.

Əyyub Abasov Azərbaycanın tarixi ərazisi Zəngəzurda türklərə qarşı kütləvi soyqırımın təşkilatçısının və icraçısının Andranik Ozanyan olduğunu yaxşı bildirdi. Şübhəsiz ki, yazıçı bu insan qatilinin, terrorçunun 1918-ci il iyunun 14-də Bakı komissarlarının sədri S. Şaumyana ünvanladığı teleqramından da xəbərdardır: "Hazırda Naxçıvan qəzasındayam. Başçılıq etdiyim dəstə ilə özümü Rusiya Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi hesab edirəm. Türkiyə qoşunlarının Naxçıvan ərazisinə daxil olmasına mane olmağa çalışacağam. Cavab və sərəncamınızı gözləyirəm. General-mayor Andranik".

Fikir verin, Andranik teleqramdakı üç-dörd cümlə ilə bütün planını, məqsəd və vəzifəsini açıqlayıb. “Özünü Rusiyanın ayrılmaz tərkib hissəsi hesab edən”, başqa sözlə, rusların himayəsinə arxalandığını, onlardan güc aldığını dilə gətirən bu cani türk qoşunlarının Naxçıvana daxil olmasına mane olacağına əminliklə vəd verir və sərəncam gözləyir-qırğına, talana başlamaq sərəncamını... O cərəncam verilir və Zəngəzurda, Sisyanada Andranik nələr törətmir?!.

Bu da azəri türklərinin bolşevik cildinə girmiş insanlıq simasını itirmiş digər qatilinin S.Şaumyanın Andranikə cavabı:

“Culfa, xalq qəhrəmanı Andranikə.

Sizin teleqramınızı aldım. Teleqramın tam mətnini Moskvağa, mərkəzi hökumətə çatdırdım. Sizin simanızda öz tərəfimizdən əsl xalq qəhrəmanını salamlayıram”.

Şaumyanın-sovet hökumətinin təmsilçisinin, üzde qırğının əleyhdarı, gizlində isə türk qanına susayan yalquzaq xislətli ermənin iç üzü, xisləti, riyakarlığı!..

Maskalanmış Şaumyanın Andraniki “xalq qəhrəmanı” adlandırmasının səbəbi “Zəngəzurda”dakı aşağıdakı parçanı oxumaqla açılır: *“...İkimərtəbəli evin qabağında böyük bir izdiham vardı. Öz aralarında kədərli-kədərli danışan, cır-cındalı adamlar nə isə bir xəbər gözləyirdilər. Bir xeyli keçəndən sonra 58-60 yaşlarında, orta boylu, enli kürəkli, başı-bığı çallaşmış, rus generalı paltarında bir adam içəridən balkona çıxdı. Onu görən kimi hamı:*

- Andranik paşa! Andranik paşa!—deyə, əl çaldı.

Andranik əlini qaldırıb onların sakit olmalarına işarə etdi. Hamı sakit olub, gözünü ona dikdi.

Andranik dedi:

- Qaxdaqanlar (Qaxdaqan, ermənicə qaçqın deməkdir-Əyyub Abasov)! Elindən, kəndindən ayrı düşmüş ermənilər! Mən sizin dərdinizi bilirəm. Yaşamağa eviniz, əkməyə torpağınız, yeməyə çörəyiniz yoxdur. Siz onları Ərdəhanda, Qarsda, Sarıqamışda qoydunuz. Burda isə sizin dərdinizə ağlayan, qeydinizə qalan yoxdur. İndi məndən kömək istəməyə gəlmisiniz. Mən əlimdən gələni eləyəcəyəm. Mən sizi bu hala salan türklərdən Türkiyədə intiqam ala bilmədimisə, Qafqazda, bax, bu Zəngəzurda alacağam. Gözləyin, o günü gözləyin! İndi evinizə gedin!

“Bəs haçan? Biz axı dolana bilmirik!” - deyən səslər ucaldı.

Andranik onların suallarına, dediklərinə fikir verməyib, içəri girdi...”.

Türkün qanını içməyə hazır olan nakişinin sözlərinə fikir verirsinizmi?! “Mən sizi bu hala salan türklərdən Türkiyədə intiqam ala bilmədimisə, Qafqazda, bax, bu Zəngəzurda alacağam. Gözləyin, o günü gözləyin!”.

...O gün uzaqda deyildi, Andranik Şəki, Ağudi, Qızılcıq, Vağudi...kəndlərini odlara qalayacaqdı, türklərə qarşı rəzalətini ortaya qoyacaqdı...

Buyurun, “Zəngəzur” romanında riyakar Şaumyanın “xalq qəhrəmanı” adlandırdığı Andranikin vəhşiliyinin təsviri verilən bir səhnəyə-onun “türklərdən Türkiyədə ala bilmədiyi intiqamı Zəngəzurda aldığına” diqqət yetirin: *“Andranik Uzunyanın əsgərləri kəndə aşağı tərəfdən daxil oldular. Yamacın ətəyində bir neçə ev alışıb-yandı. Cəmərd təkid eləyirdi ki, adamlar nəyi bacarırlarsa götürüb dağlara çəkilsinlər. Haray-həşir, arvadların hönkürtüsü, uşaqların ağlaşması kəndi başına almışdı. Sanki qayalar da Zəngəzur torpağında bas verən müsibətə laqeyd qala bilmirdi. Atlar, yuk-*

lənmiş ulaqlar, qorxudan boyürən öküzlər, inəklər-hər şey bir-birinə qarışmışdı. Kənddə qalan yalnız dərd-sərdən ağıl çəşmiş və öz həyatını evdən ayrı təsəvvür etməyə qocalar idi...”.

Buyurun, Əyyub Abasovun “xalq qəhrəmanı”nın əclaflığı hesabına yurd-yuvasından didərgin salınan, ac-yalavac səfil kimi çöllərə səpələnən, mağmin vəziyyətə düşən binəsiblərin acı taleyi barədə qeydlərilə tanış olun: “...1919-cu ilin yazıdır. Malımı, pulunu özü ilə aparmağa müvəffəq olmuş dövlətliklər istisna olmaqla, Zəngəzur qaçqınlarının güzəranı getdikcə pisləşirdi. Minlərlə insan səfalət içində idi. Onların əkməyə torpaqları, yeməyə çörəkləri, geyməyə paltarları yox idi. Boğazlarına keçmiş fəlakət zəncirini qırıb atmağa heç bir yol və imkan tapa bilmirdilər. On aydan artıq idi ki, Zəngəzur qaçqınları fəlakət içində çırpınırdılar. Hamı yandırılmış, viran edilmiş kəndlərinin, yurd-yuvalarının həsrətində idi. Lakin daşnakların hökmranlıq etdikləri bir torpağa qayıtmaq mümkün deyildi...”.

Aşağıdakı parçada da “xalq qəhrəmanı”nın siması qaçqın, yurd-yuva həsrətlinin xəyalında belə canlandırılmışdır: “...İndi bizim yerlərdə yazdır, çöl, bayır göyərrib, ağaclar yarpaqlayıb, çayın, bulaqların qıraqlarında yarpızlar baş qaldırıb. Eh, görəsən, mənim ev-eşiyim hansı zalıma qismət oldu? Görəsən, qızılgüllərimi qırıb tələf etmədilər ki? Biz kəndə qayıtsaq, ermənilər hər kəsin evini, torpağını özünə verəcəklərmi?.. (Bu göynərtilər, sızıltılar bizə tanışdır. 88-dən bəri qoyub gəldiyimiz yurdlarımızı indi biz də belə ürək ağrısıyla xatırlayırıq. Bizdən əvvəlkilərin çəkdiklərini biz də çəkdik. Qərribə taledir, deyilmi?!.-V. B.) Andranik kökümüzün üstündə od qaladı. Allah bəsin evini

başına uçursun, axı biz ermənilərə nə eləmişdik? Niyə məxluqu yerindən, yurdundan elədilər?!”.

***

“Zəngəzur”da qələmə alınan hadisələr qondarma, qurama deyil, realdır. Bu realıq, səmimiyyət hər cümlədə, hər abzasda açıq-aydın nəzərə çarpır. Bu da müəllifin müşahidələri-o ağır, məşum illəri yaşaması, hələ uşaqkən erməni müsibətlərini gözlərilə görməsi, doğmalarını itirməsilə bağlıdır.

Roman XX əsrin əvvəlində Zəngəzur sakinlərinin daxili dünyası, həyat tərzini haqqında da dolğun təsəvvür yaradır. Əsərdə Nəbi, həyat yoldaşı Güləndam, qızı Növrəstə, oğlu Yusif-bu bir ailənin təmsalında saflıq, təmizlik, mənəviyyət zənginliyi, Hacı Atakişi və erməni Baqratın simasında isə var-dövlət hərisliyi, tamahkarlıq, yoxsul, kasıb insanlara qarşı haqsızlıq, ədalətsizlik, özlərindən güclülərin-vəzifəliklərin qarşısında simasızlıq, ikiüzlülük, yaltaqlıq real həyat müşahidələri ilə nəzərə çarpdırılır.

...1915-1918-ci illərdə erməni təqibləri, talanları, sıxışdırılmaları ilə üzləşərək yurd-yuvalarından didərgin düşən azərbaycanlılar sonradan geri-ata-baba yurdlarına qayıtsalar da, bir xoş gün-güzəranları olmayıb. Yaz-yay min bir əzab-əziyyətlə əkib-becərsələr də daim ehtiyac, səfalət içində vurnuxublar. Ermənilərin zülmünə, hətta bəzi hallarda öz soydaşlarımız da qoşulublar. “Zəngəzur”da bununla bağlı təsirli səhnələr var.

Haşiyə. Kənddə yaşayasan, amma mal-heyvan saxlamayasan. Bunu təsəvvürə gətirmək belə mümkün deyil. Axı kəndlinin ruzusu əkin-biçindən, toyuq-cücədən, mal-qaradan çıxır. Bunlar yoxdursa, hansı dolanışıqdan söhbət gedə bilər?..

...Ağlım kəsəndən Ağudidə belə bir qayda vardı: kim kolxozda (sovxozda) işləyirdisə, ona ot tədarük etmək üçün otlaq yeri ayrılırdı. Kim işləmirdisə, özündən küsməliydi, ağartısız qalacaqdı.

...Müəllim işləyən də yayda məktəb bağlananda gedib kolxoz işində çalışırdı ki, ona biçin yeri ayrılınsın.

...Dədəm yaşlaşmışdı. Beş-altı qoyunu, bir inəyi güc-bəla ilə saxlayırdı. Kəndin ətrafındakı qayalıqların arasından bir təhər, özü də gizlicə qış üçün ot toplayırdı. Bayaq dediyim kimi, kolxozda (sovxozda) işləməyənlərə bunu da çox görürdülər. Filankəs görsə ki, (erməni yox ha, özümüzünkü) kimsə ot biçir, abırını atəyinə bükərdi. Dəfələrlə belə xoşagəlməz hadisənin şahidi olmuşdum. Ona görə də bu işi öz boynuma götürmüşdüm. Yayın sonuna yaxın gün əyləndə Ağudinin Bazarçayı səmtinə gedər, xəlvətə iri daşların arasından oraqla ot biçib bir yerə yığar, şər qarışanda isə şələləyib gətirərdim. Ağyazı qəbiristanlığında qəbirlərin birinin yanında şələni yerə qoyar, dincini alardım... Az sonra yoluma davam edərdim. Neçə gecənin sübhü bax, belə açılırdı...

Əyyub Abasovun təsvir etdiyi 1915-1918-ci illərdə də, sonrakı dövrdə də vəziyyət dəyişməyib, bax, yuxarıda deyildiyi kimi olub...

Erməni həmişə çətinə düşəndə azərbaycanlıya pənah gətirib, kürək söykəyib. Elə ki, ağır vəziyyətdən xilas olub, xilaskarını tanımayıb, yaxşılığı itirib. Budur, erməni xisləti, erməni xarakteri... Erməni Surenin rus strajniklərinin zülmündən qaçıb Şahmərdanın evinə sığınması, pənah gətirməsi, nəhayət, həbsdən xilas olması ilə yazıçı azərbaycanlının-türkün ürəyiaçıqlığını, daxili saflığını, təmizliyini göstərmişdir. Erməni türkə

belə qucaq açarmı, özünü bu cür ölümə atarmı? Təbii ki, yox...

“Zəngəzur”da yazıçı erməni mənəviyyatını, əxlaqını, işğalçılıq siyasətini Karonun, keşiş Mesropun, Andranikin... sözlərilə oxucuya çatdırır.

Əvvəlcə Karonun fikirlərinə diqqət yetirək:

...Bizim davamız hələlik türklərlə yox, bolşeviklərlədir. Məqsədimiz isə böyük Ermənistan yaratmaqdır. Dənizdən dənizə uzanan bir Ermənistan!..

...Erməni millətinin taleyi, gələcəyi həll olunduğu, müstəqil bir dövlət kimi özünü dünyaya tanıtmaq istədiyini bir dövrdə, heç bir erməni oğlunun öz yaxasını kənara çəkməyə ixtiyarı yoxdur!

Keşiş Mesrop:

...Pristav ağa buyurdu ki, Qafqaz xalqlarının dillərini öyrənir. Bu, yaxşıdır. Amma qabaqca erməni dilini öyrənsə, daha yaxşı olar. Çünki erməni dili, erməni tarixi daha qədimdir... Bəli, bəli, pristav ağa, mən isbat eləyəyəm ki, erməni milləti çox qədim tarixə malikdir. Mənim dediyim budur ki, erməni dilində məktəb açılınsın.

...Mənim millətim hamı millətlərdən alidir. Heç bir millətin tarixi ermənilərinki kimi qədim deyil. Hər daşı qaldırsan, altından bir erməni tarixi çıxar...

Andranik:

...Müsəlman kəndlərinin biri də salamat qalmamalıdır.

...Türkü öldürmək cinayət deyil, qəhrəmanlıqdır.

... Erməni milləti yaşamaq istəyirsə, arxasını böyük və qüvvətli dövlətlərə söykəməlidir. O da Britaniya dövlətidir!

... O sözləri burda deməkdənsə, gedin Ermənistanı işğal etmək istəyən türk ordusunun qarşısını alın!

Əsərdə diqqətçəkən bir epizoda da fikir verin. *Ermənistan milli hökumətinin nümayəndəsi Karo və keşiş Mesrop Gorusda Andranikin yanına gəlirlər. Onların aralarında gedən söhbət zamanı Karo bildirir ki, biz hökumətimiz adından sizinlə danışmağa gəlmişik, cənab general!*

Andranik gülümsünərək:

- O hansı hökumətdir?—dedi.

- Ermənistan milli hökuməti.

- Bəlkə siz Tiflis hökuməti demək istəyirsiniz? O ki, oynucaqdır, hökumət deyil!

- Məncə, hərbi adamlar siyasətdə daha gözüaçıq olmalıdırlar. İndi Tiflis hökuməti yoxdur. Zaqafqaziya üç hökumət var: menşevik, müsəvat və erməni hökumətləri. Siz erməni olduğunuz üçün Ermənistan hökumətinə tabe olmalısınız. Haralı olduğunuzu, nə fəaliyyət göstərdiyinizi və hardan gəlib bura çıxdığınızı öyrənmişik. Sizin də, bizim də məqsədimiz bir olmalıdır. Mən onu demək istəyirəm ki, siz başınıza topladığınız hərbi dəstəni erməni milli qoşununa qatmalısınız. Özünüzsə, bir zabit kimi, erməni ordusunda xidmət etməlisiniz. Siz...

Andranik onun sözünü kəsərək:

- Mən sadə zabit deyiləm, cənab, generalam! — dedi.

- Məsələ adda deyil, sizə paşa da deyirlər. Halbuki, bu türk hərbi adı da erməni olduğunuz üçün sizə yaraşmur. Nə isə, bizim Zəngəzurda topladığımız qoşun hissəsinin iqamətgahı bu Gorus olacaqdır. Elə eləmək lazımdır ki, soldatlar arasında toqquşma olmasın. Mən sizin barənizdə Yerevana məlumat verəcəyəm. Bəlkə, özünü də ora gedib, hökumət üzvlərilə

görüşməli oldunuz. Erməni hökuməti hər bir erməniyəni hesaba alır, qeydinə qalır. Sizin kimi bir generalın...

Andranik yenə onun sözünü kəsib istehza ilə gülə-gülə dedi:

- Mən sizin hökumət olduğunuza, hər bir erməniyənin qeydinə qaldığınıza inannıram. — Andranik bir qədər səsinə qaldırdı: - Bu evin qabağındakı izdihamu gördünüzmü? Onlar yersiz, torpaqsız, ac erməni qaçqınlarıdır. Nə üçün sizin "erməni hökuməti" onlara sahib durmur? Yer vermir, çörək vermir!

Keşiş, Karonun üzünə baxıb başını tərpətdi. Karo bir qədər pərt halda cavab verdi:

- Siz, cənab general, bir prokuror kimi bizi ittiham edirsiniz!..

- Bu mənim öz millətini sevdiyimdəndir. Öz millətini! Uzun illər boyu onun yolunda canımdan keçmişəm. Türklər qərbi Ermənistan şəhərlərini, kəndlərini dağıdanda az qala göz yaş tökmüşəm...

Romanda Karonun Milli Şura sədrinə yazdığı məktubu oxuyanda isə 1918-ci ildə erməninin hansı oyun oynadığı açıq-aydın görünür:

"Yerevan.

Cənab Milli Şura sədrinə.

Bu məktubunla sizin nəzərinizə iki mühüm məsələni çatdırmaq istəyirəm. Birincisi: bolşeviklərin, hər yerdə olduğu kimi, burda da əleyhimizə getmələrinə, açıqdan-açığa bizə qarşı mübarizə etmələrinə baxmayaraq, soldat yığmaqda davam edirəm. Kəndlilər milli qoşun hissələrinin əhəmiyyətini başa düşmədikləridən, daha doğrusu, kommunistlərin təbliğatlarına uyduqlarından hərbi xidmətdən boyun qaçırlar. Zor işlətməyə, onlara hədə-qorxu gəlməyə məcbur oluram. Topladığım və toplayacağım soldatların silahını, geyi-

mini və yeməyini haradan alacağım haqqında sizdən sərəncam gözləyirəm. İkincisi: bu yaxınlarda Gorusa Andranik Ozanyan adlı bir general gəlmişdir. Özünü Zəngəzurun hakimi adlandıran bu adamın, deyilənlərə görə, iki minə yaxın piyada və süvari soldatı, bir qədər tüfəngi və üç topu vardır. Mən onunla görüşüb danışdım. Ermənistan hökumətinə tabe olmaq istəmir. Heç bir firqəyə mənsub olmayan bu generalın bolşeviklərlə də arası yoxdur. Cənab sədrin bu general haqqında geniş təsəvvürü olmaq üçün məlumatı bir qədər ətraflı yazmağa özümə borc bilirəm.

Andranik Türkiyədə anadan olmuşdur. Türkiyə ordusunda zabit rütbəsində xidmət etmişdir. Eyni zamanda, ingilislərin xəfiyyəsi kimi türklərin əleyhinə gizli təbliğat aparmağa başlamışdır. Türklər onu həbs etmişlər, lakin həbsdən qaçıb gizlənmişdir. Cahan müharibəsi başlandıqdan sonra fəaliyyətini daha artıraraq, özünü bir millətçi kimi qələmə vermişdir. Başına bir dəstə erməni toplayıb, türklərə qarşı çıxışlar etmiş, iğtişələr törətmişdir. 1915-ci ildə bu adam öz dəstəsilə çar ordusunun tərəfinə keçmiş və türklərə qarşı vuruşmuşdur. Generallıq rütbəsini də bu zaman almışdır. Çar orduları Qafqaz cəbhəsindən geri çəkildiyi zaman, Andranik də geri çəkilmişdir. Rusiya fəhlə-kəndli inqilabına mənfi əlaqə bəslədiyindən, daha doğrusu, qorxduğundan, Rusiyaya getməyib, özünü İrana çevirmişdir. İrana getməkdə bir məqsədi də ingilislərlə birləşmək olmuşdur. Lakin türklər Xoy və Salmas tərəfində onun yolunu kəsdiyindən, istiqamətini dəyişdirmiş, Arazdan keçib Naxçıvana gəlməyə məcbur olmuşdur. Nehrəm kəndində soldatlar üçün ərzaq, atlar üçün yem tələb etmişdir. Soldatlarını onun tələbini yerinə yetirməyən əhalinin üstünə qal-

dırılmışdır. Hər iki tərəfdən ölənlər və yaralanan olmuşdur. Türklərin Şahaxtuya gəldiyini və tezliklə Naxçıvana çatacaqlarını bilib, dəstəsini Nehrəmdən geri çəkmişdir. Culfadan, Aza və Dəstə kəndlərindən keçib, Mehriyə, oradan da Gorusa gəlmişdir. Neçə vaxtdır ki, Gorusu özünə iqamətgah edib, nüfuzunu ətraf kəndlərə yaymağa başlamışdır. Bir diktator kimi kəndlərdən ərzaq, ot, saman, arpa yığır; onsuz da, yoxsul yaşayan əhalini soyur. Kəndlilər buna etiraz edirlər. Andranikin Gorusa gəldiyini eşidib, bilən qərbi Ermənistan qaçqınları onun yanına gedib torpaq və çörək istəmişlər. Andranik onların arzusunu yerinə yetirəcəyini vəd etmişdir. İngilislərə və amerikalılara arxalanan, onların köməyinə ümid bəsləyən Andranik ermənilərə millətçilik və başqa xalqlara qarşı intiqam hissi aşılamaqda bizim məqsəd və ideyamıza yaxındır. Lakin Ermənistan hökumətinə tabe olmamaqda bizim üçün zərərli, bəlkə də təhlükəlidir.

Onunla necə rəftar edəcəyim haqqında cənab sədrdən sərəncam gözləyirəm.

Hörmətlə,

Karo Hamparsumyan,

Əngələvid.

20 iyun 1918-ci il”

***

Yeri gəlmişkən, bir məqama da toxunmağı zəruri sayıram. “Zəngəzur” nəşr ediləndən sonra ermənilərin bu əsərə, onun müəllifi Əyyub Abasova qarşı hücumu başlayıb. Bu, aydın məsələdir. Çünki sovet dövründə ermənilər türkü aşağılaya, ərazi iddiası irəli sürə, şər-böhtan kampaniyası apara, tarixi həqiqətləri saxtalaşdırırdırsa bilirdilər və imkan tapan kimi məkrli planlarını həyata keçirirdilər. Bizə isə doğrunu belə demək qadağan

olunmuşdu. Səsini çıxaran, etirazını bildirənsə cəzalandırılırdı. Bu məsələdə ayrı-seçkilik hamıya bəlli idi... Mənə o zaman romana qarşı erməni hücumuna azərbaycanlı ziyalıların da qoşulması, danos yazmaları təəccüblü görünür. İndi bu barədə fikirləşirəm, ağılıma gələn səbəb ancaq qısqançlıq, paxıllıq olur. Təəssüf ki, bizdə öz əlimizlə özümüzü “baltalamaq” kimi bir mərazin olmasını da etiraf etməliyik...

Unudulmaz şairimiz Məmməd Araz da azərbaycanlıların deportasiyası haqqında xatirələrində bu məsələyə toxunub:

- Bu kökləri daha dərinəndən araşdırıb üzə çıxarmaq lazımdır, eyni zamanda 18-20-ci illərlə bağlı materialları... Bu illərin hadisələrini Əli Vəliyev, Süleyman Rəhimov, Əyyub Abbasov daha dəqiq işıqlandırdılar. Əyyub Abbasovun “Zəngəzur” əsərində məlumatlar çoxdur. Bu əsər əvvəl rusca çap olundu, sonra azərbaycanca. Erməni dilindən başqa, çox dillərdə çap edildi. Bu əsərə görə o yazığın başına bizimkilər nələr gətirmədilər. Hər halda yazılı abidədir, qalır. Bizim nənələrimiz bizə öyrədiblər ki, adam öldürməyin, ermənilər isə öyrədiblər ki, türkləri qırın. Mənim Zöhrə nənəm neçə əsir düşmüş erməninə buraxdırıb ki, mənim ocağımda adam öldürməyin...

...Necə ki ermənilər mürgülü xalq deyil, amma “Zəngəzur” əsərinə görə böyüklerimiz yazıçıya nə qədər əngəl törətdilər...

Bakı Sənaye-Pedaqoji Texnikumunun dil-ədəbiyyat müəllimi Fəzilə Məmmədli: -Yazıçı Əyyub Abbasovla bağlı yazı hazırlayarkən Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının sədri olmuş Süleyman Rəhimovun arxivindən bir məktub tapıb oxumuşdum. “Zəngəzur” romanı ilə bağlı S. Rəhimova şikayət edilib ki, Ə. Abbasov öz kitabında

xalqlar dostluğuna zərbə vurur, erməni xalqını pisləyir, əski inqilabçıları tərifləyir...

Necə deyərlər, əlavə şərhə ehtiyac yoxdur.

P.S.

Sisyan rayonunun Şəki kəndində 1905-ci ildə anadan olan, 1957-ci ilin dekabrında isə 52 yaşında vəfat edən Əyyub Abbasov müxtəlif yaradıcılıq qurumlarında, o cümlədən 1933-34-cü illərdə “Kommunist” qəzeti redaksiyasında işləyib.

Mənim bu istedadlı yazıçının çalışdığı “Kommunist” qəzeti redaksiyasının adını xüsusi xatırlatmağım təsadüfi deyil. İndi işlədiyim “Xalq qəzeti” (keçmiş “Kommunist” qəzeti) redaksiyasının divarları arasında, otaqlarında xalq yazıçısı Əli Vəliyevlə Əyyub Abbasovun-bu qəzetdə imzalarının məsuliyyətini hər zaman hiss edən, əməllərilə doğrulduqları yurda başucalığı gətirən bu insanların ruhunu həmişə hiss etmiş, adları ilə qürur duymuşam...

mart, 2014- cü il

**“...Bir də gəlişimə zəmanət olsa,
Gəlməzdim mən belə dünyaya,
tövbə!”**

Məmməd Arazın şeirlərini nə vaxt oxuyuramsa, zamanın kirkirəsində xıncımlanan günlərimin hay-harayı eşidirəm...

Məmməd Arazın şeirlərində Məmməd Arazın ruhunu istər sağlığında, istərsə də əbədiyyətə qovuşandan sonra başımın üstündə görmüşəm. İlahi, müqəddəs bir ruh kimi, çətinə, dara düşən insana yol göstərən bir ruh kimi, arxasız arxa duran bir ruh kimi...

Məmməd Araz şeirləri insanlar arasında seçilən, fərqlənən bir İNSANın əzabı, ağrı-acısıdır. O ağrı-əzabı nə hər kimsə yaşaya, nə də daşıya bilir.

Məmməd Arazın şeirləri zamanın, cəmiyyətin heç zaman pozulmayan, silinməyən yaddaşdır.

Məmməd Arazın şeirləri “düşüncədə, əxlaqda və qeyrətdə belə yaddaşın şerdə ifadəsidir (Yaşar Qarayev).

***

Məmməd Araz odun, dağın, çayın, daşın, çiçəyin dilini bilən, onların dilində onlarla kainatın, insanın, insanlığın dərini bölüşən müdrik idi.

Məmməd Araz sağlam vaxtlarında da, dilində söz əlində qələm əsən zamanlarında da haqsızlığa hayqırırdı, haqqın nahaqqın qarşısında sınmasına dözmürdü. etirazını bildirirdi, üsyan edirdi.

Məmməd Araz yurdsuzlara, isti od-ocaqları qəfil ruzgardan sönən binəsiyələrə dərddəş idi, sirdəş idi. Bəzən isə elə suallarla rastlaşırdı ki, susmaqdan başqa əlacı qalmırdı. **“Sən bülbüllə bağ şərki, Mən du-**

manla dağ şərki. ...Əl çatana dilim çatmaz, Yurd-yuvasız neyləyək bəs?..” deyirdi...

***

Məmməd Araz Allahın ən say-seçmə bəndələrindən idi. Çünki ona çoxunun həsrətində olduğu ağıl, zəka, dərin düşüncə, bir sözlə, istedad verilmişdi və bunun gücünə milyonların sevgisini, məhəbbətini qazanmışdı. Bu qazanc fəndgirlərin, fürsətgirlərin yuxusunu ərsə çəkmişdi. 37-ci il olsaydı, bəlkə də cavidlərin, hadilərin, müşfiqlərin ardınca onu da gedər-gəlməzə göndərirdilər. Başqa ab-hava idi, göndərə bilmədilər, əvəzində şairə əsəb, sarsıntı, sağalmaz xəstəlik “bəxş etdilər”.

Məmməd Arazın yaradıcılığı, lap elə hansısa bir misrası, beyti oxucuda qərribə ovqat yaradır. Şeir dünyası başdan-başa ağrı-acıyla, kədərlə, etirazla ləbələb olsa da, bu, oxucunu sinsitmir, həyata, yaşamağa sevgisini azaltmır, düşünməyə, müşküldən çıxış yolu axtarmağa sövq edir. Peyğəmbər xislətli insanların söz-söhbətlərində belə tilsimin, belə sirt-sehrin olması heç kəsə gizli deyil. Məhz bu cəhətə görə də mənimçün Məmməd Araz Füzulidən sonra o cür müdriklərin sırasında əbədiyaşarlığa imza atıb...

Məmməd Araz həssas insan idi. Ünvanına deyilən haqsız bir söz, eşitdiyi kəntöy bir kəlmə, hansısa arxalının ağına yox, arxasına güvənib vəzifə dairəsini arxac sayması qəlbini yaralayır, bu yara onu incidirdi, sıxırdı, darıxdırırdı. Deyirdi:

...Mənə bir dərd olur, doğru bir sözü

Yalan daşlarının batırmağı da.

Biçili, ütülü bir şərəfsizin

Şərəf kürsüsündə oturmağı da.

“Biçili, ütülü bir şərəfsiz” ağzını açıb kəlmə kəsənə, söz deyənə qədər hər şey ölçülü-biçili, ütülü, örtülü

olur. Elə ki danışdı, selbəsinə daş qoyub atdı, məramı, məqsədi üzə çıxır, aşkarlanır.

“Biçili, ütülü bir şərəfsizin şərəf kürsüsündə oturmağı” isə dünyanın ən dəhşətli qəzası olur. Nə yaxşı, nə yaxşı ki, bu zaman Dünya, Yer, Kainat məhvərindən qopub çıxmır...

“Biçili, ütülü şərəfsizlər” bu gün, dünən doğulmayıblar. Onların yaşı min, milyon illərlə ölçülür, hesablanır. “Qurd xislətli” səhl sumbatlar, keçəl həmzələr, hacı kamyablar həmişə marıqda durublar, marıqda yatıblar. O qədər çox olublar, o qədər çoxalıblar ki, gözümüz öyrəşib, nəzərimizdən uzaq düşəndə təəccüblənmişik, heyrətlənmişik. Elə bu heyrətin gücündəndi ki, şair yazırdı:

*... Yaşar min illərlə bu qurd xisləti,
Ütüyə, ülgüyə, qəlibə gəlməz!
Ancaq, qəribədir, qurd xasiyyəti
Bəzi adamlara qəribə gəlməz!*

“Biçili, ütülü bir şərəfsizin şərəf kürsüsündə oturmağı” şərəfsizin öz ağılının, zəkasının, elminin hesabına olsaydı, bu dərdi də çəkməyə nə vardı ki?! Belə şərəfsiz başqa bir ağıllı şərəfsizin kölgəsində kölgələnir, “bir ağılın budağından sallanıb” aqam mənə “kor”-deyib, gəlib-gedəni “vur”-deyib hayqırır. Belələri barədə Məmməd Arazın fikri:

*... Bu gileydən qəlbim yaman xallandır
Çox ünvanda qaçaq tərif, yallandır.
Bir ağılın budağından sallanıb,
Neçə-neçə ağıl dayaz yaşayır.*

Məmməd Araz o “ağıl dayazları” həm də “qoltuq acı” adlandırır və sınıq qoltuq ağacını qoltuq aclarından üstün sayır:

***Daş kaha yaxşıdır bir ucuq damdan,
Duyar eyhamımı bir qoltuq acı:
Deyirəm qoltuğa girən adamdan
Yaxşıdır bir sınıq qoltuq ağacı.***

Şair dünyanın bu ziddiyyətini-yaxşılarla yamanların, mərdlərlə namərdlərin yanaşı doğulmalarını, yaşamalarını, üz-üzə gəlmələrini təsadüfi saymır, qanunauyğun bilir. Həyatın mənasını xeyirlə şərin mübarizəsində, aydınlıqla qaranlığın qarşılaşmasında görür. **“Namərdinən mərd yanaşı göyərən”** torpaqda “nadan sürüsünün” gəzişməsinə, cövlan etməsinə qəribə baxmır:

***Bu torpaq əsrlər qaranlığında
Qəfil nur dağları dikəldib, axı!
Bu torpaq qədimlər toranlığında
Nadan sürüsü də kökəldib, axı!***

Bu torpaq zəhərlənsə də, bu torpağa zəhər-zəhrimar qatılsa da, nahaq qanlar axıdılrsa da, bu torpaqdan səhl sumbatlar, keçəl həmzələr, hacı kamyablar boy atıb baş-başa versələr də bu yer-yurd müqəddəsliyini, təmizliyini, paklığını itirməyib.

Bu torpaqda salanı rüşvət deyildir, deyə almayıb arın-arxayın gəzənlər də, xoş günlərini qərib ölkələrdə keçirib öləndə Vətəndə basdırılanlar da bağışlanıb, əvəf olunub. Bu torpaq “əli cibindələrə” də, “qızıl baxtlara” da qucaq açıb, havadar olub.

Bu torpaq Füzuli, Nəsimi, Müşfiq, Cavid... M. Araz kimi dühalardan güc alsada, həm də onlardan qisas alıb. Qəribə deyilmi?! Heç cür başa düşmək, anlamaq olmur çərxi-fələyin bu oyununu. **“Bu oyunda kim uddu, kim uduzdu”** sualı qarşısında aciz qalan, **“Vətənin bir “sağol”una bəsimdi deyən, hər səhər təltif**

yerinə qapısında əsən küləyə” şükür edən Məmməd Araz bu torpaqdan-“qara bezdən” də doymur:

*Mən illər dəmiyəm, illər-dənimdi,
İllərə qəniməm, illər qənimdi.
Azəri torpağı son kəfənimdi,
Doymaram bu qara bezimdən mənim.*

Və yaxud:

*Vətən mənə oğul desə nə dərdim,
Mamur olub qayasında bitərdim.
Bu torpaqsız harda, nə vaxt, nə dərdim-
Xəzanımdır, xəzanımdır, xəzanım.*

***

M. Arazda elə misralar, elə beytlər var ki, üzərinə müəmma, sırr pərdəsi çəkilib, dönə-dönə oxuyursan, o sətirlərin içindən hansı mənaların, həqiqətlərin boy verdiyini görə bilmirsən. Bəlkə də bu gizlinlərin açılması bugününüz üçün deyil, bəlkə də yüz ildən, min ildən sonrakı oxucuya həmin həqiqətlər bütün çılpalıqı, aydınlığı ilə çatacaq. Mənə elə gəlir ki, böyük söz ustaları, yazarları daha çox gələcək üçün yaradıblar, günlərində yox, gələcəklərdə onların başa düşüləcəkləri qənaətində olublar:

*...Bu torpağa səpilməyə dən kimi acam,
Bu torpağın dan yerində dəfn olunaydım.*

Fikirləşirəm, şair “bu torpağa səpilməyə dən kimi acam”la nə deyir, hansı məram-məqsədini, hansı niyyətini oxucuya çatdırır?! Düşündükcə düşünürəm... Bəlkə... Bəlkə... İnsan da barlı-bəhrəli bitki kimidir, ayıngününü yaşayır, ömrünün tamamında dənini torpağa

səpir və o dən cücərir və bundan sonra onun yeni həyatı başlayır... Uzun-uzadı, sonu görünməyən yolda isə bir anlıq dincələndə xatirələrə dalır, olub-olmuşları yada salır. Şairi o əzablı, məşəqqətli yol, həm də bax, o xatirələr, yaddaş yaşantıları yorur. ” **Ha yol getdim, son görmədim, xatirələr yordu məni**”-deyir. Bu yorğunluq, halsızlıq ona ömür nə qədər şirin olsa da belə, “torpağa dən kimi səpilməyi” arzuladır-torpaqdan yenidən M. Araz dağının görünməsi, boy verməsi üçün...

...M. Araz “torpağın dan yerində dəfn olunmasını” arzulayır, bəlkə də vəsiyyət edir, yazsam daha doğru olardı. “Torpağın dan yeri” haradadır? Yenə düşündükcə düşünürəm... Bəlkə... Bəlkə... Mənim nəzərimdə təbiət ən gözəl anlarını, dəqiqələrini gecənin gündüzə təslim olduğu dan üzündə, dan yerində yaşayır. Dan üzünə insanın Ulu Yaradanla təmas çağıdır, insanın Ulu Yaradana səsi, sədası bu vaxtlarda çatır, yetir. Dan üzündə bir paklıq, təmizlik olur. Məmməd Araz dəfnini bax, belə munis bir yerdə istəyir və mən belə bir haqlı istəyi başa düşürəm: Təmiz, pak, namuslu bir ömür yiyəsi təmiz, pak bir yerdə, torpaqda-“ dan yerində” (dan üzündə) əbədiyyətə qovuşmağı vəsiyyət edir...

Görəsən, şair “dan yeri” deyəndə həm də haranı nəzərdə tuturmuş?... **Çox güman ki, “ömrü boyu qayalara, dağlara söykənən”**, qayalardan, dağlardan güc, ilham alan Məmməd Araz o qayaların, dağların ətəklərinə sığınan **Nursda-“dan yeri”ndə** “dən kimi səpilməsinə” arzulayıb...

***

Bu gün “duyğusuz ürəkdə bayquş ulaması”, “dünyanı qumara qoyan nadanlar” arasında “başı ayağından

yalın olanlar”ın meydan sulamaları, at oynatmaları heç kimə təəccüblü görünmür...

“Başı ayağından yalın olanlar”ın şöhrət zirvəsinə dırmaşmaları, fitnə-fəldən güc almaları, güclənmələri. alıb-aldatmaları da heç kimə qəribə gəlmir...

Heç kim şübhə də etmir ki:

*Gedir yal davası, sümük davası,
Gedir vurhavadurda çəpik davası,
Gedir milyonçunun qəpik davası,
Çürük fikirlərin çürük davası...
Dünya düzəlmir ki, düzəlmir, baba!*

*Hələ bu dünyanın qeyli-qalı çox,
Bilməm zəhəri çox, yoxsa balı çox.
Çox verdim özümə bu sualı çox.
Ərzin nadanından ağsaqqalı çox!
Bəs niyə bu dünya düzəlmir, baba?*

Düzəlməyəcək, baba, hez zaman düzəlməyəcək...
“**Düz elə düzdə qalacaq**”. Amma düzü (mərdi, ərəni) qova-qova namərd eləyə də bilməyəcəklər. Bəli, bəli, düzü (mərdi, ərəni) qovmaqla, sıxışdırmaqla, düşməni əhatəsinə salmaqla, əl-qolunu bağlamaqla namərd eləmək mümkün deyil. Sadəcə mərdin səsin kəsmək olar ölənə qədər, “əsirlikdən” qurtulana kimi... Mərdin mərdliyini isə dəfn etmək müşküldür...

Mərd mərd toxumdan cücərir, boy atır, pöhrələnir. Bəzən də namərdlər yaşıllığın kölgəli yaşa gəlib çatmasına da imkan vermirlər. Ya suyu dəhnədən kəsməklə tingi qurudurlar, ya da baltalayıb yerli-dibli yoxa çıxarırlar.

rırlar. Belə də **“iti bazarında atından baha” “dünyanın nəyindən küsəsən?!”**.

Vallah, “iti bazarında atından baha” dünyada kimdənsə ummağa, yaxşılıq gözləməyə də adam çəkinir. Göz gördüyündən o qədər qorxur ki, o yaxşılığın təmənnaya büküləcəyinə özünü inandırmağa çalışırsan. Çünki təmənnə ilə verilən dən torpağa səpilsə də, cücərmir. Təmənnalı yaxşılıqla tikilən ev bir himə bənd olur, zəif bir təsirdən, zəlzələdən çat verir, dağılır. Təmənnalı yaxşılıqla qalanan ocağın közündə hənirti, isti olmur. Təmənnalı sevgi qaranlıqlar aydınlaşanda sona çatır, bitir...

Təmənnalı yaxşılıq-

*...zəhər qatılmış
çörək kimidir.
Ya da bir kasıbın,
Bir nailləcin
Könülsüz satdığı inək kimidir.
Ya gürşad aparar,
Ya həllənc vurar,
Ya da döşü yanar-
Südü quruyar...*

Və təmənnalı yaxşılığın qarşılığında bir çox hallarda yarımaq, yaltaqlanmaq dayanır. Bundan dəhşətli, bundan qorxunc heç nə təsəvvür edə bilmirəm. Dünyanın bütün fitnə-fəsadlarınınin bəlkə də əvvəli yarımaqdan, yaltaqlanmaqdan başlayıb, təmənnalı yaxşılıqla sona çatır.

Allahın Yer üzündəki ən sevimli bəndələrindən biri- Məmməd Araz yazır:

*Yastı-yastı yapalaqlar yaradı,
Girdə-girdə topalaqlar yaradı.
Yarımadın heç nədən, yarımadın...
Nə yaxşı... çömçə tutan alləri
Yalamadın... nə yaxşı,
Yarımadın, nə yaxşı!*

***

“Yəhər qanmaz, tərəkə sığmaz dolu gödən”lər, “başı ayağından yalın olanlar”, “tozanaq atlılar” öz mənafeləri üçün hər şeyə hazırıldı-istədiklərinə nail olmaq üçün, istədikləri mərtəbəyə qalxmaq üçün dostu, sirdaşı, qardaşı belə bir keçi qiymətinə satırlar. Onlar uduzduqlarından qisas almaq barədə gecə-gündüz yollar arayırlar. Fil gücündə, şir gücündə olanları parçalamğa cəhd göstərilər. Kin-küdurətləri içlərini yandırır. Allah, Allah, sən bizi belələrimdən qoru. Həm də:

*Sən bizi kiçiklər kinindən qoru,
Fil tutur, şir tutur hörümçək toru...*

“Kiçiklər”in kinindən də qorxulu onların yalanlarıdır. Onlar “ağ yalanlarını” yeri gələndə çox ucuz-bir “qara qəpiyə” satırlar:

*Yalan satmağımdan əl çəkmir yalan,
Düzə dirsək vurur, düz baxa-baxa.
Su olur yandıran, su tapmur yanan,
Göz də oğurlanır, göz baxa-baxa.*

Belələrilə mübarizə aparmağa bir ömür bəs etmir. Belələrinə-“... yamanları dəfn etmək asan” olsa da, “yamanlığı dəfn eləmək çətindən çətin”dir. Çünki “dar da qazsan, gen də qazsan, dərin də qazsan, şeytan sığan qəbrə sığmaz şeytan xisləti!”.

Bütün bunlardan sonra Məmməd Arazın bu sözlərilə də razılaşmamaq olmur:

*Qələmim dünyaya əmanət olsa,
Gözümün işığı bir gözə töhfə.
Bir də gəlişimə zəmanət olsa,
Gəlməzdim mən belə dünyaya, tövbə!*

P. S.

... Əlim qələm tutandan ta bugünədək “it səsinə söz deyib, sözü itə tökənlərin”, “çayır tək artan söz yığını” yiyələrinin yiyələri hesabına irəli çəkilmələrinin, təltif-ənam mükafatlandırılmalarının, başda oturdulmalarının, fəndgir söz (mətbuat) yaltaqlarının çıxardıqları minbir pəstahların şahidi olduqca Məmməd Arazın bu sözlərini də xatırlamışam:

*Meydan qalır... meydan acı şeytan da qalır,
Qara yalıt yedəkləyib çapmağa hazır.
Meydan yoxsa... başı açıq, ayağı yalın,
Yer süpürür, cilov tutur, üzəngi basır.*

P. S.

*Dünya sənin,
dünya mənim,
...dünya heç kimin...*

Fevral, 2013-cü il

“Dünya yazana qalır...”

Kəndimizin mərkəzində yerləşən klub, kitabxana, kənd soveti binaları yaman gündəydi. Yel vurub yengələr oynayan o tikililərlə qabaq-qənşər camaat arasında “ışığı(x)li” adlandırılan transformator qoyulmuşdu. Gün əyləndən ta qaş qaralanacan “İşixlı”nın ətrafı-transformatorun dövrəsi qocalı-cavanlı adamlarla dolu olardı. Burada baş alıb gedən söhbətlərdə yaşlılar, təbii ki, keçmiş, ötənləri daha çox xatırlayırdılar: 1905-1918-ci illərin erməni-müsəlman davasını, didərginliyi, qaçaqların hünərini, qaçqınlıqdan sonra yurda qayıtmayanların aqibətini tez-tez yada salardılar. Şamil Fərzəliyevin də valideynlərinin o dövrdə Zəngəzurdan- Sisyan rayonunun Ağudi kəndindən Ucara getmələri, özünün Bakıda təhsil alıb tanınmış ziyalı, vəzifəli şəxs olması barədə də ilk dəfə bax orada-“İşixlı”nın dövrəsində gedən danışılarda eşitmişdim və ondan sonra bu insanın kənddə qohum-əqrəbasının kimlər olduğunu bilmişdim. O vaxtdan “Fərzəliyevlər” deyilən nəslin nümayəndələrinin Şamil müəllimin adı çəkiləndə qürur duyduqlarının, onunla fəxr etdiklərinin də dəfələrlə şahidi olmuşdum.

Şamil Fərzəliyevin doğmalarının dağ yerindən aran bölgəsinə üz tutmaları, burada məskunlaşmaları heç də xoş təsadüfün, bəxtəvərliyin nəticəsi deyildi. Ermənilərin iyirminci əsrin əvvəllərində törətdikləri vəhşiliklərdən canlarını qurtarıb aran-dağ hara gəldi səpələnən ailələrdən biri də onun valideynləriydi.

...Bu yazını hazırlayanda Şamil müəllimin vəfatından sonra işıq üzü görün “Səndən sonra” kitabına, ayrı-ayrı nəşrlərdə dərc edilən xatirə yazılarına nəzər saldım. Şamil Fərzəliyevin o kitabda, qəzetlərdə verilən fotolarına diqqət yetirəndə mənə elə gəldi ki, bu insan

yaşadığı qısa ömürdə (52 yaş nədir ki?...) dünyanın, Allahın həm də ən yalqız, tək bəndəsi olub və həyatın, zamanın əzablarını, ağrı-acılarını yumruq boyda ürəyinə sığışdırıb və bu sıxıntı, tənhalıq sifətinin cizgilərində gizləniş. O fotolara baxanda həm də düşündüm ki, bəlkə də bu, dədə-babasının (lap elə özünün də!) indi əl-çatmaz, ünyetməz bir uzaqlıqda qalan Vətəninin-o ulu məkanın, o qançəkər torpağın həsrətindən doğan dərdiymiş, kədəriymiş... Və o fotolara baxanda Şamil Fərzəliyev həm də düşüncəmdə, xəyalımda dünyanın hər üzünü görün 80-100 yaşlı qosqoca dədə kimi canlandı...

...Şamil Fərzəliyev haqqında dərc edilən məqalələr arasında yerləşdirilən iki foto da mənə son dərəcə maraqlı göründü. Altında “1975-ci il, Kəlbəcər” qeydi olan foto dağ atəyindəki yaşıl çəmənlikdə çiyin-çiyinə verib gözlərini məchulluğa dikən iki şəxsiyyətin - Əli Vəliyevlə Şamil Fərzəliyevin bəxtəvər çağlarının bir anını yaşadır. O fotoya (şəkilə) baxanda onların arasında həm də qəribə bir tale oxşarlığı, bağlılığı gördüm: hər ikisi bir kənddəndir, hər ikisi yurd həsrətlişidir, hər ikisi simsardır, qohumdur, hər ikisinin sifətində həyatın ağırları cığır açıb, hər ikisi zəhmət ilə, saflığıyla tanınıb, ad-san qazanıb.

Digər bir fotonun isə harada lentə həkk edildiyi bilinmir. Görünən birçə şüşəbəndli kənd evinin qənşərində dayanan dörd nəfər-Məmməd Araz, Şamil Fərzəliyev, Qulu Xəlilov və Qasım Qasımzadədir... Dördünün də taleyində ailə qaçqınlığı, dədə-baba didərginliyi var. Dördünü də bir-birinə bağlayan yurd, torpaq nisgilidir. Dördünün də əsl-kökü bir yurddandı-Zəngəzurun Sisyan bölgəsindən...

O adamlar üçün qədimdən qədin Zəngəzur, Sisyan təkcə nəsil-kökün rişələndiyi, boy atdığı bir məkan, bir yurd yeri deyildi, ruh idi, paklıq, təmizlik ocağı idi.

Ömür boyu o ruh o adamların başının üstündə oldu. O təmizlik, o paklıq içlərində, ürəklərində məskən saldı...

...Bu yazını hazırlayanda ağıma bir fikir də gəldi: Ucarıda doğulub böyüyən, Bakıda, Moskvada oxuyan, paytaxtda nüfuz sahibi olan Şamil Fərzəliyevi 52 illik bir ömürdə, görəsən, dədə-baba yurdu Ağudi nə vaxtsa özünə çəkmişdimi?.. Görəsən, Ağudinin dağ-daşı üçün qanad açıb uçmaq istəmişdimi?.. Kim bilir, hansı ilin hansı vədəsində o kəndə gedib o kəndin havasını udmaq, suyundan içmək könlündən keçmişdimi?.. Yüzəyüz, əminliklə əlimi ürəyimin üstünə qoyub sualların hər birinin qarşısında “hə” sözünü yazıb, deyirəm: qayğılar, problemlər, iş-güc insanı bəzən yurdundan, el-obasından, doğmalarından illərlə uzaq salır. Amma bu ayrılığın torpağın, havanın, suyun cana-qana hopdurduğu saflığa, təmizliyə kölgə salmağa gücü çatmır. Bu baxımdan Şamil müəllimin əsil-kökündən rişələnən, boy atan, nəcabətində, xasiyyətində özünü göstərən, bürüzə verən mənəvi saflığına, əxlaqi təmizliyinə nə aranın yandırıcı- dağlayıcı isti-bürküsü, nə də Bakının sərt xəzrisi öz təsirini göstərə bilməmişdi. Əzizlərinin, onu yaxından tanıyanların dediklərinə görə, bu KİŞİ son dərəcə zəngin daxili aləmi ilə, bütöv şəxsiyyəti ilə hörmət nüfuz qazanmışdı...

***

Şamil müəllim 9 il “Azərbaycan gəncləri” qəzetinin, 5 il isə “Kirpi” jurnalının baş redaktoru olub. Üst-üstə 14 il Mərkəzi Komitənin nəzarətində qüsursuz işləmək, nüfuz, mövqe qazanmaq, 45-50 yaş həddində aşağı-yuxarı dairələrdə ağsaqqal kimi qəbul olunmaq, etiraf edək ki, o dövrdə elə də asan məsələ deyildi. Bunun üçün gözü-könlü tox, düz olmaq, haqqın, ədalətin tərəfində dayanmaq, elə bilirəm ki, kifayət edirdi. Hər adam belə keyfiyyətlərə yiyəlik etmək gücündə deyildi...

Şamil Fərzəliyev xasiyyətə nə qədər yumşaq olubsa, xeyirxahlığı ilə necə fərqlənibsə, o qədər də sərtliyi, eləcə də tərsliyi ilə seçilib. Kimliyindən asılı olmayaraq, istedadsız, bacarıqsız yaxın durmayıb, ən yaxın dost, tanışının zəif, sönük yazısını belə yaxına buraxmayıb. Ali məktəbdə bir yerdə oxuduğu, dostluq etdiyi mərhum yazıçı Əmir Mustafayevin gənclik illəri ilə bağlı bir söhbəti yadıma düşür. Danışır ki, özü “Azərbaycan pioneri” qəzetində, Şamil Fərzəliyev isə “Azərbaycan gəncləri”ndə şair Əliağa Kürçaylının yerində ədəbiyyat şöbəsinin müdiri vəzifəsində işləyirdi. Bir gün o, Ə. Kürçaylının bəyənmediyi bir yazını Şamil müəllimə verib dərc olunmasını xahiş edir. Şamil Fərzəliyev də tələbəklik illərindən dostluq, yoldaşlıq etdiyi Əmir Mustafayevə deyir ki, qardaş, incimə, sənin bu hekayəni heç cür çap edə bilmərəm. Çünki zəifdir, alınmayıb... Əmir müəllim də qayıdır ki, ta Əliağadan sənin fərqi nə oldu? Şamil Fərzəliyev də ciddiyyət qarışıq bir təbəssümlə söhbətə nöqtə qoyur: “Günah nə məndədi, nə də Əliağada, sənin yazındadı. Özündən küsüb- inciməlisən ki, hekayən zəif alınıb, dərcə layiq deyil...”

...Sisyan rayonunun o biri kəndlərini deyə bilmərəm, bizim Ağudidə az ev tapılardı ki, o ailə “Azərbaycan gəncləri”nə abunə yazılmasın. Bunun bir səbəbi o nəşrin redaktorunun bu kənddən olması ilə bağlıydısa, digər səbəbi isə Şamil müəllimin istedadının, peşəkarcılığının bəhrəsi olan bu qəzetin oxunaqlığı ilə tanınmasıydı. Həmişə çıxıb deyə bilərəm ki, mənim mətbuata gəlişimdə, bu sahəyə bağlanmağım da “Azərbaycan gəncləri”nin rolu az olmayıb. Səkkizinci sinifdə oxuyanda qəzetin keçirdiyi inşa yazı müsabiqəsində qalib yerlərdən birini tutmağım həyatımda təsirsiz ötüşməyib...

***

Yaşlı jurnalistlər danışrlar ki, Şamil Fərzəliyev Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsində işləyəndə də, “Azərbaycan gəncləri” qəzetinə və “Kirpi” jurnalına redaktorluq edəndə də nə qədər insanın qolundan tutub, neçə-neçə insana mənəvi dəstək olub. O, rəhbəri olduğu kollektivlərdə haramın halalı üstələməsinə imkan verməyib. Həmkarları onun bu gün də tez-tez xatırlanmasının, sayğı ilə yada salınmasının səbəbini məhz bunda görürlər.

Mən 27 illik mətbuat təcrübəmə əsasən deyə bilərəm ki, o baş redaktor yaddaşlarda, xatirələrdə hörmətlə xatırlanır ki, o, rəhbərlik etdiyi kollektivə münasibətdə hər zaman səmimi olub, əyriyə düzə fərqli qoyma qədər çətinlik çəkməyib, layiqli ilə yaramazı fərqləndirmək məqamında vicdanının əleyhinə getməyib. Bununla yanaşı, baş redaktorun nəfsinin tox olmasını, qürurunu, şərəfini qorumağı bacarması da əsas şərtidir. Arada təmənənəli yaxşılıq dayanırsa, hansısa niyyətə görə əməkdaşlar arasında yerlər qəsdən, bilərəkdən səhv salınırsa, belə redaktorun nüfuzu, sözünün gücü, təsiri onun vəzifədən getməsi ilə bitir. Elə ki, vəzifə “əlindən alınır”, adsan da, hörmət də keçmişdə qalır...

Və burada bir şeyi də demək istəyirəm. Niyə indi Şamil Fərzəliyev, Rəfəil Nağıyev, Oqtay Cəfərov (sonuncu iki şəxsin rəhbərliyi altında işləmişəm, əlimin qələm tutmasında onların əziyyətlərini heç vaxt unutmamışam) kimi baş redaktorlara az-az rast gəlinir? Niyə indikilərin çoxu sabahkı günü-nə vaxtsa əməllərinə görə qınanacaqlarını, sərt də olsa deyəcəyəm, nifrətlə xatırlanacaqlarını düşünür? Axı bizi çox da uzaq bir zaman məsafəsi ayırmayan o dövrün baş redaktorlarını yada salıb, onlar kimi işləmək, işçilərinə onlar kimi münasibət bəsləmək olmazmı?..

Bu məqamda yuxarıda adlarını çəkdiyim baş redaktorların saflığı, böyüklüyü sırasında gördüyüm, qələmi-

nə hər zaman hörmətlə yanaşdığım, yazılarından öyrəndiyim, haqqında dostlarından prinsipial və çalışqan olmasını eşitdiyim Şakir Yaqubovun sözlərini də xatırladıram: “...Bir neçə yerdə işləmişdi, amma ömrünün son dəqiqəsində özünü “Gənclər”çi sayırdı. Ölümündən bir neçə il əvvəl – “Kirpi”də baş redaktor işlədiyi vaxt təzə mənzil almış, altı nəfərlik ailəsi, nəhayət ki, iki-otaqlı “Xruşşov evi”nin əzab-əziyyətindən xilas olmuşdu. Təzə ünvana köçməkdə köməyinə gedənlərdən biri də “Azərbaycan gəncləri”ndən sonra AzərTAC-da işləyən mərhum həmkarımız Şirvan Əliyev idi. Rəsmi bir məclisdə onun söylədiyi bir faktı fikrimə sübut gətirirəm: o, köhnə mənzildən Fərzəliyevlər ailəsinin aparıldığı və Şamil müəllimin də ən qiymətli hesab etdiyi ev müxəlləfatı... məhz “Azərbaycan gəncləri”nin təqribən 30 illik topluları (“podşivka”ları) olduğunu deyərək bunu heç cür ağılıma sığışdırı bilmirdi...”.

Şamil Xurşud barədə Şakir Yaqubov bunu da yazıb: “Şamil Fərzəliyev vicdanlı adam idi, zəhmətkeş insan idi, yaxşı kişi idi, demokratik redaktor idi...”.

Yusif Kərimov, yazıçı-publisist:- ...Şamil müəllim olduqca prinsipial və ədalətli adam idi. Bir əməkdaşın haqqını digərinin tapdalamasına qətiyyənlə razı olmazdı. Bax, belə bir zəmində işçilərdən birini cəzalandırmışdı. Həmin əməkdaş işə hövsələsini basmayıb, yuxarı təşkilatlara baş redaktordan şikayət etmişdi... Belə bir vaxtda faciə baş verdi və Şamil Xurşud dünyasını dəyişdi... O zaman redaktorla “küsün vəziyyətdə” dolaşan, başqa sözlə, ondan “şikayətçi” olan həmin jurnalist yoldaşımızın Şamilin cənazəsi üstündə çəkdiyi naləni sözlə ifadə etmək çətinidir. Əlbəttə, söz bu işdə aciz olsa da, bu hərəkətin-ağlamağın, sızlamağın, nəhayət, keçirdiyi peşmançılıq hissəsinin mahiyyətini anlamaq çətin deyildi. Şamil Fərzəliyevin həmin adama etdiyi yaxşılıqların çəkisi “pisliyin” çəkisindən qat-qat ağır idi... Ümumiyyətlə,

yətlə, bu dünyada mütləq yaxşı, yaxud mütləq pis adam anlayışı yox deyil. Şamil Fərzəliyevin isə sözün tam mənasında adı “Yaxşı adam” idi... (“Xalq qəzeti”, 18 fevral 2009-cu il).

***

Yuxarıda bir az əvvəl qeyd etdim, elə redaktorlar görmüşəm ki, düşüncələri dar çərçivədə cövlan edib, əməlləri mənafe üstündə qurulub, yazıya-pozuya yox, nəfsə, tamaha sığal çəkib... Şamil müəllim isə vəzifədə olduğu vaxt kimdənsə nəse ummadan yaxşılıq eləmək, müxtəlif peşə sahibləri ilə tez-tez görüşmək, adamların qayğıları, problemləri ilə dərinlən maraqlanmaq, qapısını döyönləri naümid geri qaytarmamaq, yaxşılıq eləyə-eləyə də yaxşı KİŞİ kimi yaşamaq prinsiplərini hər şeydən üstün bilib... Burada bir məqamı da dilə gətirmək istərdim. Bəlkə də bu, mənin səhv qənaətimdir, deyə bilmərəm, hər halda belə fikirləşirəm ki, Şamil Fərzəliyevi cəmiyyətdə tanıdan, sevdirən, nüfuz qazandıran, əsasən, onun “Azərbaycan gəncləri”ndəki vicdanlı rəhbərliyi, haqqı, ədaləti qoruması, müdafiə etməsi, arxasız arxa, dayaqsız dayaq olması... kimi müsbət keyfiyyətlər olub. “Azərbaycan gəncləri”ndə Şamil Fərzəliyevin baş redaktorluğu dövründə işləyən Elçin Mehraliyev yazır: “Bir dəfə məni yanına çağırdı. Nimsə geyinmiş bir qız redaktorun qarşısında göz yaşı töküdü.

-Elçin, -dedi-bu qızın heç kimi yoxdur, toxucu fabrikindən işdən çıxarıblar, yataqxanaya da buraxmırlar. Təcili maraqlan! Yetirə bilsən, növbəti nömrəyə material hazırla!

-Yaxşı,-dedim.

Sonra qıza işarə edib:

-Çıx bayırda gözlə, indi Elçin müəllim sənin işlərlə maraqlanacaq,-dedi.

Qız otaqdan çıxdı. Şamil müəllim əlini cibinə salıb bir “onluq” çıxartdı, titrək barmaqları arasında (onun barmaqları həmişə beləcə əsərdi) pulu mənə uzatdı:

-Bunu verərsən ona, deyəsən ac-susuzdur. Özün də universitetin qızlar yataqxanası ilə danış, iş düzəlnə kimi gecələməyə yer versinlər...” (“Maarifçi”, 24 iyul, 1996-cı il).

Bu yerdə elə bilirəm ki, Şamil Fərzəliyevdən sonra “Azərbaycan gəncləri”nə rəhbərlik edən Yusif Kərimovun başqa bir fikrini də xatırlatmaq yerinə düşər: “Dünya yazana qalır. Dövrən karvanını çəkib gedir. Dünyanı maddiyyat və zor gücünə ovsarlayıb ovcuna yığanların o karvanla yükü də gedir. Özlərindən isə heç bir iz qalmır. Dünya isə Şamil Xurşud kim təzə söz deyənlərə, sözü xeyirliyə yozanlara qalır”.

***

Şamil Fərzəliyev həm də istedadlı yazıçı, dramaturq idi. Bədii əsərlərini “Şamil Xurşud” imzası ilə çap etdirirdi.

Əsərlərində təsvir etdiyi hadisələrin ictimai-siyasi, sosial mənzərəsini, cəmiyyətin mənavi-psixoloji durumunu səmimi şəkildə oxucuya çatdırırdı, dözülməzlik, haqsızlıq hallarını xüsusilə diqqətə yönəldirdi. Povest və hekayələrini, pyeslərini, felyetonlarını aydın və səlis, xalq məsəlləri, ifadələri ilə zəngin bir dillə qələmə alırdı. Yaratdığı obrazlar qondarma, süni deyildi, təbiiyi ilə diqqət çəkirdi.

“Sizi unutmaram”, “İnsan yaşayır”, “Azarkeş nənə”, “Xəstələr”, “Özüm və özün”, “Ağaclar kəsilmədi”, “Naxırçı çörəyi”, “Sakitlik olmayacaq” kitablarında, “Sən tək deyilsən”, “Məhəbbət novellası”, “Yaz yağışı”, “Qvardiya, irəli”, “Sevinc”, “Yol ayrıcında”, “Bəxtiyar deyil” ssenarilərində yuxarıda qeyd edilən cəhətlər özünü qabarıq büruzə verirdi...

19-21 iyul, 2014-cü il (“Kaspi” qəzeti)

“Uruda iki səfər”

Mən 87-nin avqustunda kənddən Bakıya həmişəlik gəlməyi qərarlaşdırsam da, ürəyimdə ildə ən azı üç-dörd dəfə o ocağa qayıdacağımı da güman edirdim. Çünki orada atamı, anamı, bacımı, qardaşımı qoyub gəldirdim. Amma qəribəsi bu idi ki, mən o vaxt o yurddan ayrılanda heç zaman çəkmədiyim bir əzabı yaşayırdım. O ayrılıq əzabı bəlkə də o kəndə bir daha dönə bilməyəcəyimin nəticəsiydi. İndi məni odsuz-alovsuz həm də o yandırır ki, 88-in qaçaq-qavhaqovunda evimizin avadanlığının Bakıya gətirilməsinə belə əl yetirə bilmədim. Bu zülmün xəstə atamın, qardaşımın boynuna düşməsini indi də özümə heç cür bağışlamıram...

Musa Urudun “Uruda iki səfər” kitabını oxuyanda həmin o ağır-acılı günləri qeyri-ixtiyari xatırladım. Musa müəllimin yazdığı kimi, doğrudan da o vaxt yurduvası dağılanların Sisyardan nəinki mal-mülkünü, hətta quruca canını ermənidən xilas etməsi heç də asan məsələ deyildi. Qaçacaqda nə qədər ev-eşiyin odlara qalanmasını, nə qədər azərbaycanlının öldürülməsini, döyülməsini, təhqir edilməsini yaqın ki, bir kimsə unutmayıb. Dünyanın belə bir amansız vaxtında kəndə gedə, kəndlə görüşə, valideynlərimə kömək edə bilməməyimin əzabını bu gün də, elə ömrümün sonuna qədər də yaşayacağam...

“Uruda iki səfər”i oxuyanda kəndlə bağlı olub-olmuşlar bir-bir gözlərim önündən gəlib keçdi. İlin-günün o vədəsində işıqlı dağının ağır aşırımlarını aşıb, erməni gülləsindən sağ-salamat keçib Sisyanə çatmaq. Uruddakı doğmalarının dadına yetmək, fikrimcə, taleyin ömrə yazdığı bəxtəvərlikdən başqa bir şey deyil.

Hər kəs dünyanın düz vaxtında belə bu yolu qət edə bilmirdi, o da ola o cür zülmət gecədə, qorxu-hürkü içində... Ağlıma bir fikir gəlir... Saf toxum illər keçsə də keyfiyyətini, dəyərini itirmir. çürümür, torpağa səpiləndə cücərir, boy verib qalxır, bəhrəsini verir. Yaxşılıq da belədir. Musa Urudun 1988-ci ilin avqustun 30-da zülmət bir gecədə keçilməz dağ yoluyla bir müddət sonra əsirlikdə qalacaq doğma kəndə gələrkən ermənilərlə rastlaşması və bu zaman onların əllərindən salamat qurtulması bayaq dediyim həmin o “saf toxum”la bağlıdır. Mən burada “saf toxum” sözlərini dilimə gətirəndə uzun illər Ağudidə, Vağudidə, Urudda baş mühasib, kolxoz sədri vəzifələrində işləyərkən insafı, ədaləti heç vaxt əldən verməyən, çörəyinin “düşməni” olan Musa Urudun rəhmətlik atasının əməllərini nəzərdə tuturam. Musa müəllimin atası İsa kişiylə “salam- əleyküm”ü olan dədəmin dediklərini də yaxşı xatırlayıram: “...İsa yaxşı adamıydı...”. Amma burada tale amili də az rol oynamayıb. Yəni İsa kişinin bəxti onda gətirib ki, “çörəyinin duzu” olub. Bu dünyaya o qədər kişiler gəlib-gedib ki, nəinki ermənilərə, elə özümüzünkülərə elədikləri yaxşılıqlar elə o yaxşılıqları elədikləri anlarda qədir-qiymətdən, urvatdan düşüb, çünki “çörəklərinin duzu” olmayıb...

Musa Urudu Uruda birinci səfərində (Mən yüzə-yüz faiz bilirəm ki, o, ana-bacımı o ağır illərdə “odun ağzından” alıb Gəncəyə gətirəndə nə vaxtsa, lap bir neçə aya, bir neçə ilə geriyyə-Uruda qayıdacağına əmin idi. Gec-tez sülh yaranacağına, haqsızın yerində oturdulacağına hamı kim o da inanırdı-V. B.) Laçının Sarıyal aşırımının qayalıqlarından sağ-salamat aşırıdan da, “Eşşək meydanı”ndan Urudun başının üstündən keçən cada yo-

lunadək alaçıqlarda qoyun–quzu saxlayan, necə deyər-lər, toplu–tüfəngli ermənilərin dilini–ağzını bağlayan da o “saf toxum”-İsa kişinin yaxşılıqları olub. Fikrimin təsdiqi kimi, kitabdan neçə-neçə misal gətirə bilərəm. Ancaq bir epizodu oxucuların diqqətinə çatdırmaqla bu məqama nöqtə qoyuram. Gecənin zil qaranlığında, qatı çən-dumanda “Eşşək meydanı”ndan kəndə (Uruda) gələn zaman yolda obadan (fermadan) əlisilahlı iki erməni maşının qarşısını kəsir. Birinci erməni:-

...Ara, kimsiniz, burada nə qayırsınız?

- Kirovabaddan gəlib Uruda gedirik, yolu azmuşuq...

“Urud” sözünü eşidən erməni silahı aşağı saldı:

- Urudda kimlərdənsən, ara?

- İsanın oğluyam, Quliyev İsanın.

- Haşvabah (hesabdar) İsanın?

- Bəli.

- İsa dayı yaxşı adam idi... Allah rəhmət eləsin...

İkinci erməni:

- Ara, baxtın gətirdi ki, İsa dayının adını çəkdi. O kişinin bizə çox yaxşılığı dəyib, aclıq illərində (1962 – 63-cü illərdə atam Urud kolxozunun sədri olub - M. U.) camaatımız Urudun çörəyilə dolanıb. Burada çox dayanmayın. Obada Yerevandan gələn saqqallılar var. Bütün işləri də onlar qarışdırıblar...”.

...Müəllifin Uruda ikinci səfərindən də qısaca danışmaq istərdim. O, yazır: *“...Urud itirilən gündən Urudu görmək ehtiyacı içində baş qaldırdı. Bu ehtiyacın təhrikiylə dəfələrlə müxtəlif cəhdlər göstərməyimə baxmayaraq, yalnız 2006-cı ildə Uruda səfər etmək mənə müyəssər oldu. Hələ də mənə elə gəlir ki, bu səfərin baş tutmasında real həyat hadisələri ilə yanaşı, hansısa sirli, mistik bir qüvvənin də təsiri vardır. Na-*

haq yerə demirlər ki, insan uzun müddət sidq-ürəklə nəyisə arzulayırsa, o arzusuna çata bilir...”.

Mən aqlım kəsəndən həmişə yeri-göyü xəlf eləyən o gözəgörünməz Yaradanın varlığına inanmışam. İnanmışam ki, o Kişi gec-tez hər şeyi yerbəyer edir, müşkül sirləri açır, haqlının qisasını haqsızdan alır. Bax, bu əminliyə görə də üzləşdiyimiz Vətənsizlik dərindən dərman tapılmasını bizdən sonra gələn nəsillərin mütləq görəcəyini düşünürəm. Elə buna görə də “insan uzun müddət sidq-ürəklə nəyisə arzulayırsa, o arzusuna çata bilir” fikrinə şübhəylə yanaşmıram. Ancaq müəllifin bu istəyinin gerçəkləşməsidə təbii ki, onun Milli Məclisin deputatı, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı Parlament Assambleyasında Azərbaycan qrupunun üzvü olması da az rol oynamayıb və burada Tanrı güc-qüdrətinin başımız üstə dayandığını mən də sidq-ürəklə duyuram. İndi onu da deməkdən çəkinmirəm ki, 88-dən bu yana elə bir gün olmayıb ki, o torpaq, o yurd üçün burnumun ucu göynəməsin, həsrət yangısı içimi qovurmasın...

...O yurdu beş-üç saatlıq görmək xoşbətliliyini kaş mən də yaşayırdım... Axı *“... susuzluğu su içməklə, aclığı çörək yeməklə yatırmaq mümkün olduğu kimi, Vətənsizlik həsrətini yalnız Vətəni görməklə, Vətəndə yaşamaqla söndürmək olur...”.*

Musa müəllim, mən də Ağüdiylə belə bir görüşün həsrətində, intizarındayam. Nə olaydı, o kəndə gedib, o kənddən halallıq ala biləydim. Ölüncə, bu istəyimə qovuşsam, özümü bu dünyanın “Vətənsiz xoşbəxt bəndəsi” sayardım... Tale bunu mənə qismət etməsə, öl-səm, qəbrim od tutub yanacaq, ruhum Yaradana üsyan edəcək...

...Musa müəllim, mən Sisyanla həm də sizin getdiyiniz bahar fəslində deyil, payızın dumanlı - çiskinli, qışın qarlı -şaxtalı vaxtlarında dönmək istərdim. Çünki o vədələr Zəngəzur, Işıqlı dağları daha dərdli, daha kədərli-qüssəli olur. Mənə elə gəlir ki, bəlkə onda bağışlanaram-dərdli dərdliylə dərdini bölüşəndə günahından keçilir, axı!..

...İkinci səfər əvvəlcə Tbilisidən başlayır, Yerevandan, daha sonra Sisyandan keçməklə, nəhayət, Urudda başa çatır. Sisyanla Urud arasındakı yolda isə mənim doğulduğum Ağudi xatırlanır. “... *Noravan azərbaycanlı kəndləri Ağudi və Vağudu arasında yerləşən kiçik bir kənd idi. Təsərrüfatı Ağudininkindən üç dəfə kiçik olmasına baxmayaraq, bu kəndləri bir sovxozda birləşdirmiş, rəhbər kadrları isə ermənilərdən təyin etmişdilər...*”. Yaxud: “...*Qızılçıq kəndinin altından keçib, Arpa, Buğda təpələri kövşənlərini adlayıb Göbəkdəşə çatırıq. Buralar azərbaycanlılar yaşamış Ağudi və Vağudi kəndlərinin əkin və örüş yerləridir. Urud kəndinə məxsus Üç təpə, Güllü yurdu, Bitli bulaq adlanan ərazilərdən keçirik. Vaxtilə buralarda arpa, buğda, pərinə zəmiləri boy- boya verərdi. İndi əkin-biçindən əsər-ələmət yoxdur. Vaxtilə naxırları, sürüləri, ilxılları əskik olmayan dağlarda bir ins-cins görünür. Elə bil bu yerlərin abadlığı, bərəkəti, şənliyi-şənliyi də bizimlə bərabər didərgin düşübdür...*”.

Bu xatırlatma həm də “əmin-amanlıq illərində” ermənilərin azərbaycanlıları sıxışdırmasının, o dövrdə yeridilən erməni siyasətinin dəqiq ifadəsidir... Yaxşı yadımdadır, Ağudidə ali təhsilli şəxs ən yaxşı halda məktəbdə müəllim işləyə bilərdi. O da təbii ki, məhdud sayda. Pedaqoji İnstitutun filologiya fakültəsini bitirsən də, nə müsibətlə kənd məktəbində işə düzəlmişdim. id-

man, əmək təlimi, nəğmə müəllimiydim (?!). Ali təhsilli həkimə, mühəndisə, aqronoma isə ayağını kəndə basmağa imkan verilmirdi. Bu yolla gənclər kənddən təcridən didərgin salınırdılar, kənd yaşlıların ümidinə qalırdı, kənd boşalırdı və həmin o müdhiş 88-də Ağudidə barmaqla sayılacaq ailə qalmışdı...

Halbuki Ağudi bir vaxtlar başqa Ağudi olub. Siz o kəndin xarakterini “Uruda iki səfər”də dəqiq, incəliklə vermisiniz, xəritəsini cızmışınız. *“Zəngəzurun ən böyük, haylı - küylü, vurub - tutan kəndi idi Ağudi. İgid, qabağından yeməz, kişiləri ilə, qoçaq, namuslu-ismətlı qadınları ilə tanınırdı.*

Anabata baxıram. Yeddi novlu bulaq, Göl yeri, Arpa, Buğda təpələri, Işıqlı dağı gözümün qabağından keçir...”.

Musa müəllim, həmin o Anabatda, Arpa, Buğda təpələrində, Işıqlı dağının ətəklərində erməninin meydan sulamağa, türkün önündə at oynatmağa cəsarəti çatmazdı... Erməni mənim kəndimin-Ağudinin içindən keçib sizin kəndə - Uruda əyri niyyətlə getməyə cəsarət etməzdi, çünki yazdığınız kimi, vurub-tutan kənd idi Ağudi. Rus Hüseyn, Məhəmməd, Qaçaq Musa, İslam, Səttar, İnfil, Kərbəlayı İsgəndər, Məstalı kimi kişiləri ilə tanınırdı...

***

... Musa müəllim, səfəriniz zamanı Sisyanla, Urudda “ addım-addım Vətənin içindən keçdiniz”. Elə indi də Vətəndə dolaşırsınız, amma bu yurd yolunu yuxularınızda gəzirsiniz. Ömrünüzün sonunadək bu yolçuluq davam edəcək. Bu yolçuluqdan usanmayassınız, bezməyəcəsiniz...

“Qarib Vətən, qərbətə dönmüş Vətən də sizin içinizdən keçir”. Sizin, bizim içimizdən keçən qarib Vətən

özü boyda, özü biçimdə dərd yükünə dönüb ürəyimizdən asılıb. Bu ağırlığa dözə bilirikmi?! Qəbiristanlığı dağıdılsa, ruhları pərən-pərən salınıbsa, dözə bilmərik. Dözə bilmərsə, deməli yaşamırıq... Axşam-səhər nəfəs alıb yaşamaq hələ yaşamaq deyil...

“Uruda iki səfər”dəki bu dialoqdan sonra biz hansı haqla yaşayırıq? Bəlkə haqsızam?... Oxucu, oxu, gör haqlıyam, ya yox:

“Zor-zor” bulaqdan Uruda tərəf yol alanda Hovik bir az günahkarcasına, bir az da dilə tuturmuş kimi dillənir:

-Qəbiristanlığa getməyəcəksən... Gedib qanını qaltma.

-Qəbiristanlığı dağıdıblar?

-Orada qəbiristanlıq yoxdur.

Daha dillənmirəm. Onsuz da lələsi köçmüş bu yurd özü boyda bir qəbiristanlıq, hər qaya, hər daş buralı günlərimizin baş daşdır...”

“...Dağlar həmin ki dağlar, daşlar həmin ki daşlardır. Həmin ki su, həmin ki torpaqdır. Təkcə həmin ki adamlar yoxdur, bir də o adamların əllərinin zəhməti, bərəkəti ilə əkilib böyüyən ağaclar.”

Musa müəllim, dağlar da, daşlar da, su da, torpaq da həmişəki kimi qalacaq. Heç nə dəyişməyəcək, xaraba qalan evlərin yiyələri qayıdana qədər ruhlar həsrət, kədər, dərd içində vurnuxacaqlar...

Sizin gördüyünüz dağ-daş, su, torpaq yəqin ki, indi yağlı nəfəsilə boğulub, sıxılıb, baxımsız qalıb. Elə bu səbəbdən də min bir əziyyətlə böyüdülən, barlı budaqları yerədən əyilən ağacları quruyub. Yazın gəlişinə insanlardan az sevinməyən quşlar perik düşüb, düzənlərdə səkən kəklilər qeybə çəkilib. Təmizliyi, paklığı, müqəddəsliyi sevən durnalar Bağdad elləri səmtə uçan-

da indi daha pirlərdə, ocaqlarda yerə enmir, toxdaqlıq tapmırlar. Düşmənin nəfəsi torpağı da paklığından çıxarıb, axı...

***

...“Uruda iki səfər”də razılaşmadığım bir məqam da var. Yazırsınız ki, nə evimiz, nə həyatımız, nə bağımız mənə dogma gəlmədi, elə bil bu yerləri ya yuxuda görmüşdüm, ya da lap çoxdan ağ - qara ekranlı kinoda seyr eləmişdim. Dəhşətli olsa da etiraf etməliyəm ki, babamın, atamın tikib yaşadıkları, doğulub-böyüdüyüm evimiz, 18 ilin ayrılığından sonra mənə karvan yollarının üstündə tikilən yolçu damlaları qədər soyuq və yad təsiri bağışladı...

Musa müəllim, bilmirəm, nəyə görə, mən belə düşünürəm. Əgər nə vaxtsa, haçansa, Ağudiyə qol-boyun olub görüşəsi olsam, ondan əvvəlcə bizi bağışlamağı rica edərdim, mənim bildiyim qədər az-çox günahlarımızı görə. Sonra uşaqlığı, gəncliyim keçən həyatimizdə dizin-dizin sürünəydim, kasıb evimizin divarlarını əllərimlə oxşayırdım, əzizləyirdim, canıma istilik, hərarət yığırdım. Yüzə yüz faiz bilirəm ki, “o ev, o ocaq mənə karvan yollarının üstündə tikilən yolçu damlaları qədər soyuq və yad təsiri bağışlamaz...”.

Musa müəllim, burada mən sıxılıram, burada o kəndin adamları bir yerə cəmləşəndə və onların arasında olanda da danırıram. Mənim üçün adamların, lap doğmalarımın belə toplusu Vətən deyil, Vətən havası, suyu, torpağı ilə yoğrulduğum, bərkidiyim məkandır, yurdu...

**Gör hara gəlmişəm, hara, ay Allah
nəfəsim tuncıxır, havam çatışmur.
Dörd divar içində bezib qalmışam,
əllərim bir işə - gücə yapışmur.**

*Dərd bölən gəzirəm, dərdimi bölən-
tapmuram, bax, bu da mənə dərd olur.
Gecələr yatıram yuxularımda
gördüyüm doğma el, doğma yurd olur.*

*Görürəm gəlibdir yenə qaranquş,
dörd tərəf gül-çiçək, yenə bahardır.
Yenə Bazarçayı nəgmə oxuyur,
yenə İşıqlıdağ axar-baxardır.*

*...Təsəlli tapıram yuxularımla-
gecalər tez gəlsin, elə yatım mən.
Yuxular, rəyalar qanadlarında
o elə, o yurda gedib çatım mən.*

***

... Musa müəllim, bütün bunlardan sonra sizə bir sual vermək istərdim: 2006-cı il iyunun 6-dan sonra Urud yuxularınıza gəlibmi? Gəlibsə, “hansı qiyafədə, hansı biçimdə?”

...Cavab verməyinizi də heç istəməzdim...

*3 iyun 2014 - cü il
("Kaspi" qəzeti)*

Bir qərib ömrünün ağırlı ağılları

88-ci ildə dünya qarışanda, ermənilərin hay-küyü başlayanda heç kimin ağına gəlməzdi, təsəvvür etməzdi ki, yurd-yuvası dağlar, didərgin düşər, hansı elə, hansı qapıya üz tutsun sualı qarşısında qalar. Bax, o vaxt doğulduğu ocaqdan uzaqda yaşayan Musa Urudun sanki ürəyinə ölüm-itimlə üzləşəcəyi dammışdı, üzgözünə didərginlik ruzgarının toxunduğunu hiss edirdi. Ona görə də yurddaşlarına, ocaqdaşlarına üz tutub deyirdi ki:

*Dar gündə buradı gümanım yenə,
Hər kiçik arzumu siz böyük sayın.
Ay yaxşı adamlar, o kənddən mənə
Bir adam boyunca torpaq saxlayın...
Özgə umacağım yoxdu bu kənddən...*

(Yaxşı adamlar dar gündə güman yeri olan o kənddən-Uruddan şairə nəinki bir adam boyunca torpaq saxlaya bildilər, özləri heç o torpaqda ölmək qisməti yaşamadılar).

Bu misralardakı yalvarışı, istəyi görmək də elə çətin deyil.

Bu misralardakı “torpağı qoruyun” imdadını anlamaq da çətin deyil...

Görünür, neçə il sonra nələr olacağı ürəyə damıtılmış...

Bəlkə də onunçün yaxşı adamlardan-doğmalardan mərhəmətə imdad diləyirmiş...

...Nəsə gözümüzün önündə olanda onun varlığını heç düşünmürük... Nəyisə itirəndən sonra onun qədirciymətini dərk edirik, o da ola torpaq... Əldən getdi, yağı tapdağında qaldı, tüstüsü təpəmizdən çıxdı. Bəlkə də

didərginlikdən, yurdsuzluqdan əvvəl torpağın-yurdun, Vətənin bu qədər müqəddəs olduğunu anlamırdıq... İndi bilirik ki, doğma məzarlardan, doğma cığırlardan, doğma dağlardan aralı nəfəs almaq, ömür-gün sürmək zülüməndən də zülüm imiş.

Musa Urud hələ neçə illər əvvəl yazırdı ki:

*Atasız, anasız yaşamaq olur,
Qardaşsız, balasız yaşamaq olur,
Vətənsiz yaşamaq olmur, İlahi.
Adam niyə yurddan didərgin düşür,
Adam niyə yurdda ölmür, İlahi?!*

...Bu sualdı qəribi ölümə tələsdirən...

...Qərib daim öz-özünə o sualı pıçıldaıdır...

...Qərib o sualı pıçıldaıdaya-pıçıldaıdaya ölümə tələsir...

...Qərib özünü həmişə çəkisizlikdə hiss edir. O çəkisizlikdə nəyisə, kimisə axtarır, axtarır, amma tapa bilmir... Ruhlar da o boşluqdan, çəkisizlikdən perik düşüb bilinməz, görünməz, sirlə-sehrlə bir yerə üz tuturlar...

...Qərib qəbir sükutunda özünün yox, ordakı-əlçatmaz-ünyetməz uzaqlıqdakı qəbirlərin qəribliyinin sıxıntısını, ağrı-acısını yaşayır. Bu yaşama, bu həyata qədər kimi, tale kimi baxan Musa Urud özü də vəfasızlığın sirtəmini çəkə-çəkə qəbir sükutunda yaşayır: illərdi ki, bir kimsənin hay-harayını, bir kimsənin quru təsəllisini eşitmir:

*...Orda qəbirlər qərib,
Burda qəbirlər qəbir...*

***

Musa Urudun qürbət şeirləri ürəyi pörşələnən, cızdağı çıxan, yüzlərin içində tək gəzib, tək dolanan qərib haqqında ağıdır, bayatıdır...

Musa Urudun qürbət şeirləri qana boyanmış Bazarçayın dərddli pıçıltıları, Salvartı dağının ətəklərində Səhl

ibn Sunbatın xəyanətilə üzvləşən Babəkin faciəsi, Batabat aşırımının qarlı-çovğunlu günündə erməni hücumuna məruz qalan urudluların nalə-fəryadı haqqında şikəstdir...

...Şəxsən mən bir oxucu kimi, yurd-yuvasını itirən bir Allah bəndəsi kimi müəllifin qürbət şeirlərini oxuyanda təkə xəyalımda Vətənin-Ağudinin şəklini çəkmirəm, ürək ağrısıyla həyət-bacamızı, kəndimizin yal-yamacını, bulaqlarını xatırlamıram, dağlar, dərələr... bircə-bircə gözümün qabağına gəlmir, təkə yaddaşımda o yerləri xatırlayıb təəssüf hissi keçirmirəm, həm də harda nəyi necə itirdiyimizi, harda günah yiyəsi olduğumuzu düşünürəm.

...Musa Urudun qürbət şeirlərini oxuyanda yarasından qan axan, qaysağı qan verən Vətənlə-Sisyanla bağlı nostalgiyanın, xiffətin içində əriyirəm...

***

*...Bu yaşacan nə yaşadım, nə qalıb?
Mən bilirəm, kim bilməsə, Haqq bilir!
Saçlarımda fələyin tərs sığalı,
Mən bilirəm, kim bilməsə, Haqq bilir!*

*...Yurd itirdim, el itirdim bu yaşda,
Çəmən tapdım, Gül itirdim bu yaşda.
Körpü saldım, yol itirdim bu yaşda,
Mən bilirəm, kim bilməsə, Haqq bilir!*

*Bu yaşacan dağ aşmışam, düz qalıb,
Yanağımda yaş quruyub, düz qalıb.
Neçə arzum qız qarıyıb-qız qalıb,
Mən bilirəm, kim bilməsə, Haqq bilir!*

Bu misraların, beytlərin kökündə, alt qatında həm də bir etiraz var, haray var: Allahım, bu zülmü-didərginliyi bizə niyə qıydın?!. Axı sən bağışlayansan, niyə bizim günahlarımızdan keçmədin?!.

Bu misralar, beytlər qərib könlünə, ruhuna heç də təsəlli gətirmir, Işıqlı, Salvartı dağlarının sazağına, küləyinə dönüb duyğunun, hissini uyumasına, mürgüləməsinə imkan vermir. Belə də yaddaş sonuncu qərib bu dünyadan köçənəcən oyaq qalır. Sonrasını o bir Allah bilir...

Bu misraları, beytləri oxuyanda yurdsuzlar sırasında sabahsız, gələcəksiz olmağımı da bir daha dərk edirəm, üz tutub gedəcəyim yer-yurdun yoxluğunu da bir daha anlayıb zamana təslim oluram, umud yeri kimi keçmişimə, nisgilli dünyama sığınırım.

Bu misraları, beytləri oxuyanda neçə yazdan bəri dərmək həsrətində olduğum o novruzgülünə elə ömrümün sonunadək əliuzanalı qalacağıma, elə ömrümün sonunadək neçə-neçə baharın sevincini, fərəhini duy-mayacağıma inanıram.

***

Musa Urudun aşağıdakı misraları ruhuma, varlığıma işləyir, hissimi, duyğumu ehtizaza gətirir. Bu misralar Vətənin dərdlərinə oxunmuş ağıdır, epitafiyadır, yurd həsrətindən doğan, ürək parçalayan hiçqırıqdır, nalədir. fəryaddir, Urudun, Zəngəzurun o biri yurd yerlərinin bağrından qopub gələn bəxt-taledən, qismətdən, qədən-dən gileydir, narazılıqdır:

*... Yarımadım boş umuddan,
Bir daş olmadım o yurddan,
Musa Urudun Uruddan
Payı qalmadı, qalmadı...*

*...Səcdənə gəlersə, oğlum yaşasın,
Gəlməsə mənim tək mağmun yaşasın,
Adımı adına qoşdum-yaşasın,
Səndən çox yaşadım, Urud, bağışla...*

***

Musa Urudun qürbət şeirləri xatirələr toplusununun ağılı-qaralı dərd tablosudur. Tam, bitkin, mükəmməl olan bu tabloda dağ-daş, çöl-çəmən, iz, çığır, ocaq, yurd... acı-acı üzümüzə baxır, sanki dil açıb nə qədər günah yiyəsi olduğumuzu danışır... Belə halda isə əlac yalvarışa qalır... Allahsa hələ dözdür...

*...Gəl məni bir quşa döndər, İlahi!
Bir böcəyə döndər, bir qurda döndər.
İlahi, sən məni o yurda göndər,
İlahi, sən məni Uruda göndər.*

***

...İş kompüterinin ekranında Işıqlı dağının fotosunu yerləşdirmişəm. Səhər işə gəlib kompüterini yandıranda o yurdla salamlaşır, axşam evə gedəndə isə xudahafizləşirəm. Bəlkə də elə bu təmasın sıxlığındandı ki, hər gecə Işıqlı dağı, ətəklərdəki yaylaq yerləri, obalar yuxuma gəlir. Belə davam etsə, deyəsən mən...dəli olacağam. Bunu içimdəki işığın da getdikcə öləzimasindən hiss edirəm...

...O dağlarda təmizlik, saflıq varıydı...

O dağlarda harama meydan verilməmişdi.

O dağların kişilərində kişilik, ərlik, ərənlilik damarı varıydı.

O dağların qadınlarında həya, ar, namus siqləti, gücü, təpəri varıydı.

Nazim Hikmət demişkən, onda dünya bizimiydi... biz də o dağlarımızıydıq...

...O dağlar təkcə bizim doğulduğumuz kəndə, yurd-yuvaya arxa, dayaq deyildi, həm də cismimizin, ruhumuzun pərvəriş tapdığı bir məkanıydı. Bir vaxtlar müqəddəslər insanların şeytana, iblisə uymamaları üçün o dağlarda ulu Yaradana-Tanrıya üz tuturdular, yalvarırdılar... Bax, elə ona görə də Musa Urud yazır ki:

*Burda nə şeytan var, nə ara vuran,
Nə söz gəzdirən var, nə könül qıran,
Taledi, qismətdi, bəxtədi aparan,
Gəl, gedək dağlara, dağlar gözəldi...*

***

...Siz (təkcə Sizmi ?!) 88-in bir payız günündə İşıqlının əzablı aşırımlarını nə zillətlə aşıb Uruddakı ata ocağına gedəndə və orada bir neçə saat qalıb neçə ilin barxanasıyla, dirdirliylə birgə yenidən Gəncəyə dönəndə doğma kəndlə ayrılığın müvəqqəti olduğunu düşündürdünüz. Ta bilmirdiniz ki, sıldırım qayaları, dağları-dərələri, ev-eşikləri bürüyən kədər seli də arxanca axacaq, bilmirdiniz ki, bu dərd, bu nisgil İşıqlını, Salvartını bürüyən duman kimi heç vədə başınız üstədən əskilməyəcək. Onda bu qatı duman-çəndən çıxmağa yol tapmayan da yazacaqsan:

*Bu görünən dağın dalı,
Mən görünən kənddi, ana.
Bilməzdim itgi, ayrılıq,
Bu qədər asandı, ana.*

*Qəza gəldi qarğış kimi,
Vədəsiz gələn qış kimi,
Südü çəkilən döş kimi,
Gör necə boşaldı bu kənd.*

*Bu görünən dağın dalı,
Ölüb-öldürməkdə, ana.
Bu görünən dağa qalxmaq
Tanrını görməkdə, ana.*

*Dərdini yükləyib gəldik,
Bəs niyə ölməyib gəldik,
Yuxulu-yuxulu gəldik,
Yuxumuza gəldi bu kənd.*

*...Qadasız qayıtmaz itən,
Yüz sızıldı Vətən, Vətən,
Ömrümüzdən keçib gedən
Bir yolçusuz yoldu Vətən...*

...Bu şeir yaddaşımda həm də mürgülü bir rəvayəti (rəvayətlərin, nağılların kökündə, özülündə olmuşların dayanması heç kəsə sirr deyil) oyatdı... Şahın sarayına gətirilən xanəndə yanıqlı-yanıqlı oxuyurdu. Səsindeki fəryad, kədər-qəm ürəkləri parçalayırdı... Bu həsrət dolu nalə şahı düşünməyə vadar etdi: Görəsən, bunun səbəbi nədir? Axı onun gün-güzəranı yaxşıdır, bir kimsə də cəsarət edib incitmir... Yaxşısı budur özündən soruşum:

-Oğul, səsindeki bu od-alovun, bu yanğının səbəbini bilmək istəyirəm. Bəlkə Vətəndə qalan ata-ananın, bacı-qardaşının həsrətindən belə qovrulursan?

-Yox...

-Bəlkə sevgilin var, onun intizarını çəkirsən?

-Yox...

-Başqa nə səbəb ola bilər, axı?!

-...O dağların o üzündə Vətən qalıb. O Vətənin həsrəti məni qovurur, yandırır, şah... Qurban olum, burax gedim Vətənimə... Onun bir udum havasını ciyərlərimə çəksəm, bir ovuc suyundan içsəm, üzümü torpağına

sürtsəm özümü dünyanın ən xoşbəxti, ən bəxtəvəri sanardım, şah...

...O dağların o üzündə qalan Vətənin həsrəti adamı qovuranda, yandıranda Yaradana üsyan edilir.

O dağların o üzündə qalan Yurda dönmək “görünməz aylara, illərə qalanda” Allaha üz tutulub deyilir: “...Qurtar bu cəzanı Tanrı, Ya apar Musanı Tanrı, Ya qaytar Urudu, Allah”.

O dağların o üzündə yaşı min illərlə hesablanan ocaq daşları yerin yeddi qatına gömüləndə, Allahın Fələyə gücü çatmayanda, vallah, asi düşməkdən də başqa bir yol qalmır:

*...Fələk atlı oldu, qaldıq piyada,
Getdi qapılarda abır-həya da,
Şorsatan dünyada, şorgöz dünyada,
Allah umuduna yurdmu qoyarlar?*

*Allah xəmirini acıtsın sənin,
Allah səbirini qaçırsın sənin,
Allah çadırını uçurtsun sənin,
Allah umuduna yurdmu qoyarlar?..*

***

Şairin doğulduğu Uruda tez-tez gedərdik: ağanın-Zəngəzurda hamının ruhuna ehtiram bəslədiyi seyid Mirismayılın qəbrini, ocağını ziyarət edərdik. O müqəddəsin aurasının özündən sonra da qalmasını Urudun havasında, suyunda, yol-rizində duyardıq. Bax, mən Musa Urudun şeirlərini oxuduğum anlarda o auranı, o ovqatı yaşayıram. Bu da bir ilahi sirdir, heç kimin anlamadığı, dərk etmədiyi bir sirr... Mən bu sirin mövcudluğuna, varlığına dahi Məmməd Arazın doğulduğu Nursda da şahid olmuşam. O kənddə də Məmməd Araz aurası, ab-havası hökm sürür...

Mən o ab-havanı, o ovqatı, duyğu-hissi doğma Ağudinin qədim Ağyazı qəbiristanlığında da dəfələrlə yaşamışam; qürub edən günəşin şüaları əylən, sınan, mamır bağlayan baş daşlarına kədərli, hüznü bir görkəm verdi-bu yerin dərd, qəbir sükutunda sanki ətrafımda dayanan kimlərsə məzəmmətedici baxışları altında qürur, fərəh, təəssüf, təəccüb, qorxu, ağrı hissləri bir-birini əvəz etdikcə əzildirdin, əriyirdin... Sonra o sükut pozuldu, kişnərti, qamçı səsi, ağlaşma, nalə, fəryad, çığırtı-bağırtı eşidilirdi... O səslər mənə üzüntü gətirirdi, əzab yaşadırdı, məni darıxdırırdı. O yerdən, o məkandan qaçmağa, baş götürüb getməyə çalışırdım...

İndi mənə elə gəlir ki, o vaxtlar qulaqlarıma gələn o səs nəsil-kökümüzün tarixinin, keçmişinin səsiydi. Deyirdi: Biz udmuşuq, uduzmuşuq, haqsızlıqla üzləşmişik, baş götürüb diyarbədiyar getmişik, amma savab-günahın, halal-haramın, haqq-nahaqqın, doğru-yalanın bir-birinə qarışdığı bu fani dünyada sınınamışıq, geri dönmüşük, yurd-yuvaya daha möhkəm bağlanmışıq...

İndi həm də mənə elə gəlir ki...

...İndi odla su arasındayıq, indi nə geri dönə bilirik, nə də...

Sentyabr, 2014-cü il

Qürbət havasında yaddaş ağrısı

Flora Xəlilzadənin orijinal müşahidə qabiliyyəti, özünü və duyğularını ifadə etmək, psixoloji-mənəvi dünyasını, yaşantılarını, qürbət ağrı-əzablarını, sıxıntı-larını, bir sözlə, ruhi vəziyyətini fərqli bir deyimdə, biçimdə qələmə almaq bacarığı həmişə diqqətimi çəkib. Başqa sözlə, onun şeirləri istər ovqat, istər axıcılıq, istərsə də özünəməxsus ifadə vasitələri baxımından seçilib.

Elə bu məqamda deyim ki, indi (yəqin həmişə belə olub) şair var (yüzlərlə), şeirlərini oxuyursan, hiss edirsən ki, “poeziyanın dilini” yaxşı bilir, şeir mədəniyyətinə, necə deyirlər, poetik texnologiyaya yiyələnib. nəzmin texniki qaydalarından əla xəbərdardır. Hətta mətnlərdə həyatın gerçəkliklərinə yerli-yerində müdaxilə etməyi, münasibət bildirməyi də bacarır. Di gəl ki yazılarda ruh çatışmır, ovqat, hiss-həyəcan yoxdur. Təbii ki, bunlarsız şeir oxucunu çəkmir, dərd-kədərini bölüşmür... Və o duyğusuz, hissiz misralara, cümlələrə yönəldilən vaxta heyfin gəlir, fikirləşirsən: bu adama nə düşüb ki, iş-gücünü atıb öz-özünü aldadır. Axı, “poeziya xilaskardı. Bu, həqiqətin həqiqəti qədər məndə əminlik yaradır. Çünki poeziya tək-cə sözlərin deyil. həm də hisslərin, yaşamın möcüzəsidir. Poeziyanı özündən kənarında, uzaqlarda axtarma, o həmişə sənindədi, sənin ruhunda, düşüncəndədi” (Donatella Bisutti. italyan şairi).

***

Flora Xəlilzadənin poeziyası da oxucu ürəylə birgə döyünür, oxucu ruhu, düşüncəsiylə birgə yaşayır. Onun poeziyası yuxarıda adını çəkdiyimiz Donatella Bisut-

tinin başqa bir fikrində ifadə etdiyi kimi, insana həmişə sirr və qaranlıq olan ölümlə həyat arasında əllə toxuna-caq qədər yaxın bir körpüdür. Bu körpü hər dəfə insana ölümün nə qədər yaxında olduğunu anladaraq, bu dünya ilə o dünya arasında təmas qurur, bu vəhdəti ruhu-muza hopdurur.

Onun itirilmiş yurdan, torpaqan “danışan” şeirləri ürəyindəki qəmin, kədərin doğurduğu ağrı-acıların poetik ifadəsidir, dərddən və dərddin havasında havalanan ağrılardır:

*Bağrını bayqular dağlayan yurdun,
Torpağı əkilmir, otu biçilmir.
Dərdini sinəmdə ağlayan yurdun,
Yolları görünmür, izi seçilmir.*

*...Alışa bilmirdim mən bu möhnətə,
Hər kədər zamanla ötür- deyiblər.
İllərdir dözüürük biz, bir töhmətə,
Yurdsuzluq hər dərddən betər- deyiblər.*

Yaxud:

*...Yollarının tozu olum, ey Vətən!
Bazarçayı, Göbəkdəşi görüm mən.
Qızın olum, yazın olum, ey Vətən!
El-obanı, yar-yoldaşı görüm mən.*

***

Flora Xəlilzadə müsahibələrinin birində deyir ki, şeirləri ruhunun ehtiyacından yaranır. Dərdlərini pıçıldamaq istəyəndə şeir yazır. Bu pıçılıtlar da adətən oxuculara yox, daha çox özümə ünvanlanır.

Flora xanımın yaradıcılığına diqqət yetirəndə onun şeirlərinin özünün pıçıltıları olduğuna şəkk-şübhə qalmır. Bu pıçıltıları ancaq dərdlilər eşidə bilirlər, dərdlilər bu pıçıltılardan təsəlli tapa, özlərini ovundura bilirlər. Dərdlilər təklənəndə, dərddən üzüləndə dərddini bir kim-səylə bölüşməkdən daha çox, dərddini pıçıldamağa (ürəyilə danışmağa) üstünlük verirlər. Məsələn, bir şeirində (əksər şeirlərində belədir) ürəyilə danışır (pıçıldaşır):

*Könlüm ağlar ötənə,
Ümid bağlar yetənə.
Ovul ürəyim, ovul,
Əlim çatmaz Vətənə!*

*Daş da səndən vəfah,
Quş da səndən vəfah,
İldə bir yol Vətəndə
Qış da səndən vəfah...*

Ürəyilə baş-baş qalan, ürəyilə pıçıldaşan vaxtlarda doğulub boya-başa çatdığı kəndin-Urudun adı tez-tez anılır. Elə buradaca deyim ki, Flora Xəlilzadənin şeirlərini hər dəfə oxuyanda o yurdun aurasını, ab-havasını hiss etmişəm, duymuşam və yurd itirən, yurdsuz olan biri kimi bu dərddə davam gətirməyin nə qədər çətin, ağır olduğunu dərk etmişəm:

*...Bazarçayı nəğməsinə ötürmü,
Nisgimiz görün ona yetirmü,
Bu həsrət də içimizi ütürmü,
O yollar, cığırlar dumana qaldı.*

*Qibləm mənim gecə-gündüz o yurddu,
Yuxularda mənə qalan Uruddu.
Bu dərd məni dirigözlü qurutdu,
Doğma ellər aha, amana qaldı...*

Flora xanımın Vətən, Yurd sevgisi “pöhrələndiyi, boy atdığı”, “ilk nəfəsi, son sözü” olan Urud mənim təsəvvürümə görə, Zəngəzurun, Sisyanın digər yurd yerlərindən fərqlənirdi, orada adamlar o biri kəndlərlə müqayisədə daha istiqanlıydılar, ora qədəm qoyan qonaq özündə daxili bir rahatlıq, enerji, güc-qüvvə tapırdı- bu, bəlkə də o mahalda müqəddəsliyiylə tanınan seyid Mirismayıl ağanın Urudda dəfn olunması, onun müqəddəs ruhunun o kəndin başının üstündə dolanmasıyla bağlıydı... Bəlkə elə şairin aşağıdakı, həmçinin digər şeirlərindəki ovqatın, hiss-həyəcanın əsas səbəbi də budur...

*Könlümə dərmandı Vətən havası,
Qərrib günlərini saymaqdan çəkdim.
İçimlə çölümün düşüb davası,
Dözümdən, səbirdən-doymaqdan çəkdim.*

*Ha boylanaq ömrümüzdən ötənə,
Xəbər çatmur dadımızdan yetənə,
Yollar bağlı o dağlara-Vətənə,
Sar tutmuş obadan, oymaqdan çəkdim.*

*Ruhumu çəkib aparən o yurddu,
Həsrət məni ayaq üstə qurutdu,
İlk nəfəsim, son sözüüm də Uruddu,
Dərdimi qələmlə yaymaqdan çəkdim.*

***

... Flora Xəlilzadənin şeirlərini oxuyuram, özüm-özümmlə danışırım, dərdləşirəm, özüm-öz kədərimlə baş-baş qalırım, özüm-öz suallarımın cavab axtarıram: niyə belə oldu, niyə alın yazımız belə yazıldı, niyə didərginlik, qaçqınlıq bizim qismətimizə düşdü, niyə, niyə...

...Şeirlərini oxuyuram, müəlifin dünyası, yaşantıları mənə nə qədər doğma gəlir!.. Doğma Ağudidən on-on beş dəqiqə vaxt ərzində o kəndə getməyimiz, o kənddə Mirismayıl ağanın məzarını ziyarət etməyimiz, İstisuyun səfali suyundan üzümüzə vurmağımız, giləs bağından “oğurluq” etməyimiz... bir-bir yaddaşımızda canlanırlar... dağlar, dərələr, düzlər gözlərim önündə sanki fotoya, şəkilə çevrilir... O fotoya, şəkilə baxıram, baxıram. yorulmuram... Qəfildən yaddaş-foto çiliklənir, qəlpələrə dönür və bir də o günlərin, o illərin qayıtmayacağını bilib dəhşətli bir ağrı, əzab içində qovruluram... Bu an Flora Xəlilzadənin sevimli şairimiz Söhrab Tahir barədə qələmə aldığı “Yer üzünün gəzəri Savalanı” məqaləsində yazdığı sözləri xatırlayıram: “Dünyada bütün itkilərə dözmək, ağır dərdlərə sinə gərmək, tənha yaşamaq mümkündür. Amma Vətənsizlik, doğulduğun yerdən perik düşmək ölümdən də betərdir. Ömrün boyu bu dərd sümüklərini sızladır, ürəyini göynədir, gözlərini acıdır...”.

... Flora Xəlilzadənin şeirlərini oxuyuram: Dünənimiz-yurd-yuvalı günlərimiz yada düşür. Düşüncələrimdə ən ilıq xatirələr canlanır. Əlçatmaz, ünyetməz bir uzaqlıqda qalan evimiz, məktəbimiz, Qızılcaya, Arpa-Buğda təpələrinə uzanan cığır-yol, uşaqlığımız, gəncliyimiz keçən hər yer gözlərimdə sirlı-sehrlı bir dünyaya dönür. İçin-için qovruluram... Yadıma Vətən həsrətindən ürəyi qübar bağlayan, Vətən həsrətiylə də dünyadan köçən anamın sözləri düşür: “Yatanda da üzümü o dağlara sarı çevirirəm, deyirəm ki, bəlkə əsən yellər o dağ-daşın, kənd-kəsəyin havasını-ətirini gətirə...”. Flora xanımın anasını anıb yazdığı şeirdəki kimi:

*Orda bir evimiz bizlərə həsrət,
Yurddan didərginlik, qonağıq-dedin.
Yönümüz dağlara, düzlərə həsrət,
Getməsək ölərək, qınağıq-dedin...*

...Şeirlərini oxuyuram: Dünyaya göz açdığım o dağların “ürəyindən” yol alıb düzdə köpürən bulağın suyundan içib dinclik tapdığım o günləri, o illəri xatırlayıram, uşaq vaxtı səhərdən axşamacan ayaqyalın torpaqda gəzib azar-bezarın yaxın düşmədiyi o çağları gözlərim önünə gətirirəm...

...Şeirlərini oxuyuram: Sisyandan, Ağudidən çıxdığım gündən bu yana ömrümdən ötən illəri yaddaş xəlbirindən keçirib ələyirəm, ovcumda-əlimdə qalan ancaq dərd-kədər olur, yurd, Vətən nisgili olur, o dərd-kədərə, nisgilə dözməyib qərbləkdə bu haqsız dünyayla vaxtsız-vədəsiz vidalaşan doğmalarımın acı tale hekayəti olur...

***

... Flora Xəlilzadənin yaradıcılığında diqqətçəkən bir məqam da məni yandırır-yaxır... Hələ heç kimin görmədiyi, amma hamının arzuladığı cənnətin üstündə dayanan ANA barədə nə qədər əsərlər yazılıb. Onun “Anam” şeiri isə mənim üçün daha doğmadır, daha əzizdir; onun anası kimi, mənim anam da ömrünün axırlarını qürbətdə keçirib, qürbətdə “Vətən” deyib, “Vətən” haraylayıb, sonra da ayrılığın, həsrətin qarşısında təslim olub, öləndə də bir çimdik Vətən torpağının gözlərinə tökülməyəcəyini bilib bu ağır nisgilinən də əbədiyyətə qovuşub...

*Hissimdə, duyğumda bir ocaq çatıb,
Yoxluğun sinəmi yandırır, anam.
Bu dərdi, bu qəmi üstümə atıb,
Mənə yetimliyi qandırır anam.*

*Orda bir evimiz bizlərə həsrət,
Yurddan didərginik, qonağıq-dedin.
Yönümüz dağlara, düzlərə həsrət,
Getməsək ölərik, qınağıq-dedin.*

*...Dözmədi bu dərdə, dözmədi anam,
Gözləri nəm tutdu, ürəyi qubar.
Ölünə ümidin üzmədi anam:
Açılsa o yollar, gəl məni apar!..*

Yaxud:

*Əlim yetməz o analı günlərə,
Mənsiz dağlar daha çiçək bitirməz.
Səsim yetməz o sonalı günlərə,
Bülbül gülə nəğməsini ötürməz..*

Bu məqamda həm də Zəlimxan Yaqubun bir şeirdən təsirlənib qələmə aldığı qeydləri Flora Xəlilzadənin ana(sı) haqda yazdığı şeirə də aid etsəm, xalq şairi yəqin ki, məni qınamaz: "...Sən bu şeirləri yazanda dəf-tərlə, qələmlə əlləşməmişən. Bir quş kimi bir ağacın budığında oturub oxumusan. Üzünü dan yerinə tutub bülbül kimi ötmüşən, canı sözdə olanların sözünü demişən...".

***

Flora xanım yaradıcılığında bəni-insandan (oxucudan) daha çox Tanrıyla təmasa, ünsiyyətə can atır, istəyini, diləyini o Kişiyə çatdırmağa qərar verir. Amma hər adam da Tanrıya üz tutmur, lap çətinə düşsə belə: çünki günah sahibi olduğunu anlayır. Hər adam da Tanrıya söz demək, dərd bölüşmək gücündə deyil, nə qədər iradəli, güclü olsa, belə; çünki Tanrı hər adamı özünə yaxın buraxmır, hər adama ürək qızdırmır. Tanrı öz adasını tanıyır, imtahana çəkir, sınayır və bütün bunların

müqabilində də onu "mükafatlandırır"-sevinc, fərəh bölgüsündə dərd, kədər in yükünü, payını daha çox edir. Və indiyədək (bundan sonra da) bu sirri, bu sehri açma bilən tapılmayıb, tapılmayacaq da. Bu baxımdan Flora Xəlilzadəni "Tanrının adamı" adlandırsam, məni qınamayın; Didərgini ovudan, sakitləşdirən, bəlkə də intihar etməkdən çəkindirən şeirləri (pıçıltıları) ancaq "Tanrının adamı" yazı bilər:

*Ulu Tanrı, üz tutmuşam adına,
Ürəyimi yaralayan zülüm var.
Mən yurdsuzu salarsanmı yadına,
Xəyalımda dağılmış bir elim var.*

*Hər gecə yuxumda onu görürəm,
Torpağı görürəm, yurdu görürəm.
Ruhu perik düşmüş ana görürəm,
Sərkərdə görürəm, ordu görürəm.*

*...Gör necə qərribə dönmüşəm, Allah,
Könlümün şəhərdən xəbəri olmur.
Közərə-közərə sönmüşəm, Allah,
Axşamun səhərdən xəbəri olmur.*

*Dərduymazı dərdçəkənə güldürən,
Ovqatları oyatma sən, İlahi!
Məni Vətən həsrətiylə öldürən,
Duyğuları uyutma sən, İlahi!..*

Yaxud:

*Bu necə ocaqdı külü də yoxdu,
Bu necə bağçadı gülü də yoxdu,
Bu necə insandı dili də yoxdu,
Dəyişib dünyanın bəlkə axarı,
Öyrəşə bilmədim bu hala, Allah!*

*...Bal-şəkər olsam da zəhərə nə var,
Nisgildən olsam da qəhərə nə var,
Mən kənd havalyam şəhərə nə var,
Qar-qışdır dünyanın elə baharı,
Öyrəşə bilmədim bu hala, Allah!..*

Yaxud:

*Ovçu hədəfində indi ov sarı,
Ulağın boynunda dəvə ovsarı,
Üzümü tuturam Allaha sarı,
Bu qəfil qadaya dözmək istərəm.*

***

...Yurd-yuva itirən adamların yaddaşında Vətənli günlər-illər həmişə dipdiri olur. Yurdun sönən, qan çilənən ocaqları, Işıqlı dağının ətəyindəki elatsız qalan yaylaqlar, dağıdılan qərib qəbirləri, gözü tutulan bulaqlar, naxışı pozulan yal-yamaclar göz önündən getmir... Nə qədər fikirləşirsən, düşünürsən, əlin heç hara çatmır. Qəlbə, ürəyə hakim kəsilən xatirələr səni yorur, "neyləyim?!" sualı ilə üz-üzə qoyur, dərini demək üçün getməyə yer, döyməyə qapı tapmırsan:

*Qismətimdən özüm döndüm, ay Allah,
Xatirələr yorur məni, neyləyim?!
Bəlkə də səngidim, söndüm, ay Allah,
Xatirələr yorur məni, neyləyim?!*

*...Ömrü boyu xəyalımla talanan,
"Ah"larımla, amanımla dolanan,
Ürəyimə, gözlərimə qalanan,
Xatirələr yorur məni, neyləyim?!*

***

İnsan çətinə düşəndə, arxa-dayaqsız olanda dünyaya göz açdığı, ilk ayaq basdığı yurda güvənir, o yurddakı doğmaları güvənc yeri bilir. O yurd yoxdursa, düşmən əsarətindədirsə, o yurddakılar da didərgin düşüb küllikainata səpələniblərsə, onda o binəvə nə etsin, dərini kimə desin?!

İnsanın-torpağından qovulan, didərgin salınan, tək, yalqız, kimsəsiz, köməksiz yaşayan bir Allah bəndəsinin dərini dinləyə bilən qeybə çəkilibsə, yoxdusa, bu qarabaxt hara getsin, hardan imdad diləsin?!

Bələcə, bir yığın sual önündə nələc qalan yurdsuzun gücü baxtını, taleyini yamanlamağa çatır, "qara çuxam yatıb, zorunan neyləyə bilərəm?!"-deyib gözünün yaşıyla, dilinin bayatısıyla öz-özünü ovundurur, toxdaqlıq tapır. Flora Xəlilzadənin didərginliyin əzablarına dözməyib, dünyasını dəyişən anası Gözəl xanımın dilindən qələmə aldığı bayatılar da bayaq dediyim kimi, bir yığın sual önündə nələc qalan, qürbət, qəribçilik əzabını, ağrı-acılarını yaşayan neçə-neçə yurdsuzun Yaradana haqsızlığa, ədalətsizliyə görə üsyanıdır, etirazıdır:

*Dağlar çənin haraylar,
Sünbül dənin haraylar.
Didərginəm obamdan,
Könlüm Vətən haraylar.*

*Gözümün ağı qaldı,
Sinəmdə dağı qaldı,
Zülüm ilə ev tikdim,
İçində yağı qaldı...*

***

...Flora xanımın şeir dünyası publisistikası ilə, əgər belə demək mümkünsə, həmrəydir, həmahəngdir. Başqa sözlə, onun poetik duyğuları, düşüncələri publisis-

tikasına da təsirsiz ötüşmür, kimsələrin ömür yolu, yarıradıcılığı ilə bağlı mətnləri oxucuya o ovqatla, o duyğu, düşüncə ilə çatdırılır. Publisistik yazılarında kövrək, həzin notlar sezilməsinin də əsas səbəbi, bax, bununla bağlıdır. Bir də ki, bu yazıda onun publisistikası barədə geniş təhlil vermək fikrində deyiləm. Bu, əslində mənim yox, tədqiqatçıların işidir. Sadəcə onun publisistikasının mayasından, kökündən boy atan, rişələnən ülvi, təmiz, pak duyğuların əks-sədasi ilə bağlı qənaətimi də sonda qısaca diqqətə çatdırmaq istədim.

*17 sentyabr 2014-cü il
("Bütöv Azərbaycan" qəzeti)*

"Eşqimi sönməyə qoymayın..."

...Deyirlər ki, torpağa, Vətənə qarşı haqsızlığa, ədalətsizliyə dözməyən ürək parçalanırsa, o ürək sahibi də şəhid sayılır.

Şair Hafiz Baxış da yurd itkisinə dözmədi, bu ağır itkinin əzablarını ürəyində daşımağa gücü çatmadı, ürəyi parçalandı-şəhid oldu.

Hafiz Baxış soydaşlarının başına gələn faciələrdən, yurd-yuvalarından didərgin salınan insanların acı taleyindən sarsıldı-şəhid oldu.

...Deyirlər ki, yurd, Vətən uğrunda savaşımaq da elə Allah yolunda savaşımaqdır.

Hafiz Baxış da Allah yolunda savaşmış şəhid oldu. Allahın pak, təmiz torpağının murdarlanmasına tab gətirmədi.

***

Xırdalan şəhər Mədəniyyət evində tanınmış Hafiz Baxışın anadan olmasının 80 illik yubileyinə həsr edilmiş "Eşqimi sönməyə qoymayın..." adlı ədəbi-bədii gecə şairin öz deyimində lentə alınmış "Bizim dost itirən vaxtımız deyil" şeirinin səslənməsi ilə başlandı.

...Hafiz Baxış 1932-ci il oktyabrın 15-də Zəngəzur mahalının Qafan bölgəsində, Yuxarı Girətağ kəndində müəllim ailəsində anadan olub. Orta məktəbi 1950-ci ildə Qafan rayonunun Şəhərcik kəndində bitirib. 1950-1952-ci illərdə Qovşud kəndində ibtidai sinif müəllimi işləyib, 1952-1956-cı illərdə Azərbaycan Dövlət Teatr İnstitutunun teatr və kino aktyorluğu fakültəsində təhsil alıb. 1956-1956-cı illərdə Sumqayıt şəhərində tərbiyəçi, pionerlər evinin və Mədəniyyət sarayının direktoru,

1961-ci ildə Azərbaycan Dövlət Radio və Televiziya Verilişləri Komitəsində rejissor köməkçisi, rejissor, yüksək dərəcəli rejissor vəzifələrində çalışıb. Bütün bunlarla yanaşı, ədəbi yaradıcılığa, poeziyaya xüsusi maraq göstərən Hafiz Baxışın ilk şeirləri "Sosialist Sumqayıtı" qəzetində dərc edilib, "Samur - Dəvəçi kanal" adlı ilk şeiri həmin qəzetin 1957-ci il 9 fevral tarixli sayında, "Zirvə" adlı ilk poeması isə "Azərbaycan" jurnalının 1968-ci ilin 2-ci sayında çap olunub. Bundan sonra o, altı poema qələmə alsada, lirik şair kimi tanınıb. İyirmidən çox şeirinə musiqi bəstələnib.

"Bütöv Azərbaycan" qəzetinin baş redaktoru Tamxil Ziyəddinoğlu: -Əsrlər boyu xalqının başına gələn dərdlər, faciələr, bəlalər Hafiz Baxışın da taleyindən yan keçmədi. XX əsrdə ən faciəli tarixini yaşayan zəngəzurlular dəfələrlə məkrli erməni siyasətinin qurbanına çevrildilər, deportasiyaya məruz qaldılar. 1948-ci ildə başlanan deportasiyada Hafizin el-obası sürgünlərə, soyqırımlara düşər oldu. Hafiz Baxış da bu taleyi yaşadı. Ancaq illər keçsə də doğma Qafanı unuda bilmədi. Zəngəzur dağlarının ağrılarını ürəyində daşdı. 1988-1989-cu illərdə Zəngəzur bölgəsinin qara günləri yəni-dən başladı. Bu dəfə dərd batmanla gəldi: Qafanda bir nəfər də azərbaycanlı qalmadı... O illərdə Hafiz Baxış Zəngəzurun-doğma el-obasının qələmlə döyüşən sərkərdəsiydi.

Hafiz Baxış Vətəninə-Zəngəzuru, Qafanı, doğulduğu Yuxarı Girətağ kəndini dəlicəsinə sevirdi. 1989-cu ilin sentyabrın 4-də ayrılıq, həsrət bu sevgiyə üstün gələndə Hafizin ürəyi dayandı, ömrü bitdi...

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin dosenti, əməkdar artist Azad Şükürov:- Məvlana Cəlaləddin Rumi demişdir: Ya olduğun kimi

görün, ya da göründüyün kimi ol... Bu fikri tanınmış şair Hafiz Baxışa da şamil etmək olar. Şairin dünyası-hisslər, duyğular, düşüncələr aləmi, bir sözlə, yaradıcılığı onun cəmiyyətdəki davranışı, həyat tərzi ilə sıx bağlı idi. Şeirlərindəki həzinlik, kövrəklik xarakterilə uzlaşırdı. Onun adı həyat həqiqəti belə, şair uydurması kimi görünmürdü, insan, təbiət mövzusunda şeirləri oxucunu sehləyir, heyrləndirirdi.

...Hafiz Baxış yaradıcılığında daim öz səsinə, öz nəfəsinə sadıq qalıb, həmişə ilhama köklənib, ürəyinin səsinə kağıza köçürüb, şeir və poemaları oxucu qarşısında poetik etiraf kimi səslənib.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Şərqşünaslıq İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktora Rəşid Təhməzöglü:-Hafiz Baxışın "Payızın izi" şeirini oxuyanda gözlərim önünə dağların dumanlı-çiskinli günləri, uzaqlara, lap uzaqlara uçan durna qatarı... gəlir. İtirilən, düşmən tapdağında qalan viranə kəndin "son bahar"ı ilə bağlı acılı-şirinli xatirələri yaddaşda canlanır:

*...Dəli dağ çayları susur lal kimi,
Çəmən boynu bükük bir mural kimi,
Köçəri quşlar da göydə xal kimi-
Dolur karvan-karvan səmanın üzü,
Düşür təbiətə payızın izi.*

*...Duyulur havanın soyuq nəfəsi,
Çoşğun bulaqların kəsilib səsi.
Ötən durnaların qərrib nəğməsi
Yayın son nidası, yayın son sözü,
Düşür təbiətə payızın izi...*

Hafiz Baxışın yaradıcılığında həyatın sevincli anları, ağrı-acılı günləri poetik deyimini tapıb. Şairin əksər

şeyrlərində təbiət gözəlliklərinə vurğunluğu özünü daha qabarıq büruzə verir. Onun sözlərlə, misralarla yaratdığı mənzərələr, lövhələr diqqəti çəkir, bu mənzərələr. lövhələr yadda qalır, oxucunu düşündürür.

Tibb elmləri doktoru, professor Eldar Abbasov:

Hafiz Baxışın yaradıcılığında Vətənə səmimi vurğunluq, poetik yanğı var. Hər sətri, hər misrası oxucu qəlbi-ni rıqqətə gətirir, onun könül dünyasının arzulu, ümidli, pərişan, həzin, üzgün anlarından xəbər verir, fikrimizdə, zehnimizdə dərin iz buraxır. Məsələn, Məmməd Araza ithaf etdiyi "Salamat qalın" şeirində oxuyuruq:

*...Siz ey görüşünə gəldiyim ellər,
Qədrini əzəldən bildiyim ellər.
Doyunca danışıb-güldüyüm ellər,
Məni nə ötürün, nə yola salın-
Salamat qalın!..*

Şairin ürəyinə sanki dammışdı: bu görüş sonuncu görüşdür, daha "başı dumanlı, qarlı, sürülü, ilxılı, varlı zirvələri" görməyəcək... Dağların ayrılığı sinəsinə çalın-çarpaz dağ çəkəcək. Ona görə də zirvələrə xitabən-"Durun keşiyində elin, mahalın, salamat qalın!"-deyirdi.

...Hafiz Baxış o dağların həsrətinə dözə bilmədi, o dağsız yaşaya, ömür sürə bilmədi. ...Hafiz həm də yaxşı bilirdi ki:

*Aman dağlar, aman dağlar,
Amansızdır zaman, dağlar.
Bir də geri dönməyəcək
Ömrümüzdən ötən çağlar...*

Şair İlyas Tapdıq:-Hafizin xalqımızın əsrlərlə formalaşmış yüksək mənəvi dəyərlərini tərənnüm edən əsərləri insanlarımızı vətənpərvərlik və mübarizlik ruhunun aşılmasında böyük xidmətlər göstərib. Onun

xalqa bağlılıq, milli kolorit, rəvan dil və ahəngdarlıqla səciyyələnən poeziyasında yüksək vətəndaşlıq ruhu hökm sürür. Şairin qələmindən çıxan hər bir poeziya nümunəsi özünəməxsusluğu, orijinallığı və bədii məziyyətləri ilə seçilir.

...Hafiz dostluqda səmimi və etibarlı idi. Doğma, mərhəm saydığı, ülfət bağladığı adamların dərdini, sevincini özünəki bilirdi, kövrək bir ürək sahibiydi. Dostluqda düzgünlüyü, təvazökarlığı, qarşılıqlı hörməti, güzəştə getməyi əsas şərtlərdən sayırdı. Dost itirməkdən qorxurdu. Ona görə də yazırdı:

*Gəlin itirməyək dostları, qardaş,
Onsuz da çox deyil yaxşı dost, sirdaş.
Dostluq qalasından bir kərpic, bir daş
Uçurub aparır hər saat, hər il-
Bizim dost itirən vaxtımız deyil!*

***

...Deyirlər ki, şəhid gördüyünü və bildiyini söyləməkdən çəkinməyən şahiddir. Hafiz Baxış da yurdundan didərgin salınanların faciəsinə şahidlik edirdi, həmyerlilərinin, həmkəndlilərinin zülmünü, zillətini yaşayırdı, gördükləri məşəqqətləri qələmə ala-ala addım-addım şahidliyə doğru yol gedirdi...və 1989-cu il sentyabrın 4-də bu yol tamamlandı, öz yerini, son mənzilini o zirvədə, şəhidlik zirvəsində tapdı...

*24 oktyabr 2012-ci il
("Xalq qəzeti")*

İndi sağ olsaydı...

İstedadlı alim, mahir pedaqoq, bacarıqlı jurnalist, teatr salnaməçisi İldırım Qasımlını xatırlayarkən

Aramızda qohumluq, doğmalılıq olsa da, yaş fərqiinə görə ciddi təmas, yaxınlıq yoxuydu. Yay vaxtları kəndə gələndə də, Bakıda oxuyanda, işləyəndə də “dərslərin necədir?”, “işin yaxşıdırımı?” suallarına verdiyim qısa cavabdan savayı elə bir geniş söhbətimiz olmamışdı. Amma 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda başlayan milli azadlıq hərəkatı zamanı, daha sonra Sumqayıtda “Məslək” qəzetinə rəhbərlik etdiyi vaxtlar dəfələrlə görüşmüşdüm, dəyərli fikirlərini, məsləhətlərini dinləmişdim...

***

Ömürlüyündən. İldırım Əvəz oğlu Qasımlı 1940-cı il mart ayının 1-də Sisyan rayonunun Ağudi kəndində anadan olub. Atasını erkən itirdiyindən qardaşı və iki bacısı ilə birlikdə anasının himayəsində böyüyüb.

Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun (indiki Azərbaycan Pedaqoji Universitetinin) tarix-filologiya fakültəsini bitirib.

İnstitutda oxuyarkən burada F.Qasımlı, Ə.Dəmirçizadə, İ.Şıxlı, Ş.Qurbanov, P.Əfəndiyev kimi yazıçı və alimlərdən dərslər alması onun ədəbi-estetik dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynayıb. Ali məktəbin yuxarı kurslarından başlayaraq “Ədəbiyyat və incəsənət”, “Azərbaycan müəllimi”, “Azərbaycan gəncləri”, “Pioner”, “Sumqayıt”, “Azərbaycan”, “Ulduz”, “Lite-

raturu Azərbaycan” və başqa qəzet və jurnallarda publisist və ədəbi-tənqidi məqalələrlə çıxış edib.

İ.Qasımlı 1967-1969-cu illərdə “Sumqayıt” qəzetində ədəbi işçi və məsul katib vəzifələrində çalışıb.

İldırım müəllim pedaqoji fəaliyyətə Sumqayıtda başlayıb. Şəhərdəki politexnikum, tibb məktəbi və pedaqoji seminariyada Azərbaycan dili və ədəbiyyatı, tarix, fəlsəfə, politologiya, iqtisad nəzəriyyəsi, etika, estetika, din tarixi fənlərini tədris edib.

O, Sumqayıt tibb məktəbində 27 il müəllim və tədris işləri üzrə direktor müavini işləyib və bu dövrdə adı çəkilən tədris müəssisəsinin təlim-tərbiyə işlərinin elmi, pedaqoji və metodiki əsaslarını yaradıb. İ. Qasımlı heç bir pedaqoji təhsili və təcrübəsi olmayan həkim kadrların hesabına respublikada sayılıb-seçilən güclü bir müəllim kollektivi formalaşdırıb. Pedaqoji fəaliyyətlə yanaşı, elmi işlərdə müntəzəm məşğul olan İldırım müəllim Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun dissertantı kimi Azərbaycan nəsrinin bəzi problemlərini tədqiq edib. Görkəmli ədəbiyyatşünas, filologiya elmləri doktoru Yəhya Seyidovun rəhbərliyi ilə “Əli Vəliyevin romanları” mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək, filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi adı alıb. 1978-ci ildə “Əli Vəliyev” monoqrafiyası işıq üzü görüb.

Teatr, kino, musiqi, rəssamlıq haqqında mətbuatda tez-tez maraqlı yazılar çap etdirən İ.Qasımlının yaradıcılığında incəsənət mühüm yer tutub. O, teatr həvəskarları tərəfindən uzun illər H.Ərəblinski adına Sumqayıt Dövlət Musiqili Dram Teatrının salnaməçisi kimi tanınıb. 1969-cu ildən yaradıcılığa başlayan teatrın elə bir tamaşası olmayıb ki, onun haqqında resenziya çap etdirməsin. İldırım müəllimin Sumqayıt teatrının salna-

məsini yaratması (**“Sumqayıtın teatr həyatı” kitabı**), özü də bu işi urvatla görməsi təsadüfi deyildi. Bu, onun mədəniyyətə, incəsənətə, o cümlədən teatra olan rəğbə-tindən, sevgisindən irəli gəlirdi.

O, yaşadığı şəhərin ictimai-siyasi mühitində də fəal-lığı ilə seçilib, YAP Sumqayıt təşkilatının təsisçilərindən biri, həmin təşkilatın sədr müavini olub. “Məslək” qəzetini yaradıb və ömrünün sonunadək onun baş redaktoru işləyib.

İ.Qasımlı uzun illər ərzində müxtəlif mətbu orqan-larda çap etdirdiyi yazıları ilə sözün qədir və qədərini bilən jurnalist kimi tanınıb...

***

...Vikipediyada

(http://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0ld%C4%B1r%C4%B1m_Qas%

C4%B1ml%C4%B1) İldırım Qasımlının fotosu diqqətimi çəkir. Bu şəklın sahibini 30, 40, 50, 55 yaşında həmişə belə görmüşdüm-baxışlarından həyat eşqi və qətiyyət oxunurdu, gözlərində isə namuslu bir ömür yolu açıq-aydın sezilirdi. Mən indi bu sətirləri yazanda vikipediyadakı həmin fotoya baxıb həm də onun simasında itirilmiş VƏTƏNin həsrətindən doğan və açıq-aşkar nəzərə çarpan əzab-əziyyətləri görürəm. Sağlığında VƏTƏN üçün hansı qərib duyğular, hisslər yaşadığını, bu hisslərin, duyğuların əsarətindən xilas ola bilməməsini, yanıb-qovrulduğunu da xatırlayıram...

Vikipediyada bir foto da var. İldırım müəllimin Xəlil Rza və Sabir Rüstəmxanlı ilə birlikdə çəkdiyi bu şəkildə hər üçü düşüncəli, narahat görünür, baxışlarında nigarançılıq açıq-aydın sezilir. Çox güman ki, adları çəkilən tanınmış simalar İldırım müəllimin işlədiyi tibb məktəbində elə onun öz təşəbbüsülə görüşə dəvət edi-

liblər və şübhə etmirəm ki, bu foto 90-cı illərin ağrı-acı-lı bir günündə-ictimai-siyasi hadisələrin gərgin çağında, müstəqilliyimiz uğrunda gedən savaş dönməndə lentə alınıb...

Onun gənclik illərindən bağlandığı Sumqayıt ictimai-mədəni mühitində ziyalı, müəllim, alim, jurnalist kimi və bunların hamısının fəvqündə dayanan ağsaq-qallığı etiraf və qəbul edilirdi. Ağayana görkəmi, kübar münasibəti, təmkinli danışığı ilə seçilirdi. Mən indi onu da fikirləşirəm ki, sağ olsaydı, tez-tez görüşərdim-zamanın labirentlərindən yol tapıb çıxmaqda məsləhətlərini dinləyərdim...

İldırım müəllim diqqətliydi, həssasıydı. Özü hamıya necə münasibət bəsləyirdisə, qarşılığını da eləcə umurdu. Yan-yörəsində saflıq, təmizlik görməyəndə, cəmiyyətdəki namərdliyin, xəyanətin, rəzalətin şahidi olanda onun kimi son dərəcə həssas adam xəstəlik tapmalıydı... tapdı da.

Çevrəsindəki adamların qarşısında yalana, yalmana uduzmadı. Təslimçiliyi bağışlamırdı və zülmün, zalımın önündən də heç vaxt geri çəkilmirdi.

Bu bənzərsiz insanla bağlı uzun müddətli müşahidələrimə əsaslanıb deyə bilərəm ki, o, 90-cı illərin ictimai gerçəkliklərini özünəməxsus şəkildə izah edirdi, keçmiş doğru-dürüst qiymətləndirirdi, gələcəyin cizgilərini açıq-aydın göstərirdi (indi üstündən neçə illər ötəndən sonra bu qənaətimin həqiqiliyinə hamını inandırmaq istəyirəm).

***

İldırım müəllim gənclik illərindən Sumqayıtda yaşasa da, doğma kəndi Ağudi ilə nəfəs alırdı, Ağudinin hər daş-qayasını müqəddəs bilirdi. Burada uşaqlığı, ilk gənclik illəri ağır, əzablı keçmişdi, atasını vaxtsiz-vədə-

siz itirmişdi. Ana sevgisi, ana qayğısı ilə böyümüşdü. Şair dostu **Əvəz Mahmud Lələdağ** yazır: "...Mən onunla bir kənddə doğulub boya-başa çatmışdım. Acılı-şirinli günlərimiz olmuşdu. Sonra tale bizi Sumqayıtla bağladı. Güzəl insan, dərin zəkali alim olan İldırım Qasımlının həm də rəvan təbii vardı. Yazdıqları şeirləri isə heç vaxt çap etdirməyə can atmazdı. Bəzən təbiətin qoynuna çıxanda poeziyadan, sənətdən saatlarla danışmaqdan yorulmazdı. Doğma yurd yerlərimizin həsrətini çəkirdi. Tez-tez Dikdaşı, Əriməzi, Qızılcayanı xatırlayardı. Söhbət zamanı deyərdi ki, bircə arzum var, ay Əvəz, kaş Yamac bulağın suyunu bir də içəydim. Sonra dünyadan rahatca köçəydim. Əziz dostum İldırım bu həsrətlə, bu iztirabla ömrünün 57-ci baharında dünyasını dəyişdi... Ancaq ölüm sevinməsin, İldırım müəllimin əsərləri, kitabları bizə yadigar qaldı..."

Əvəz Mahmud Lələdağın "**Məslək**" qəzetinin 15 noyabr 1998-ci il tarixli sayındakı yuxarıdakı qeydlərində bir məqam da xüsusi vurğulanır: "...Arxivimi araşdırırdım, birdən qıraqları didilmiş, əzik-üzük vərəqlərdə mərhum dostum İldırım Qasımlının imzası gözümə dəydi. "**Anam, dostlarım və mən**" xatirə-poemasını birnəfəsə oxudum. Yadıma İldırım ilə birlikdə keçirdiyim günlər düşdü... O, bu xatirə-poemasını təqribən 15-16 il əvvəl oxumaq üçün mənə vermişdi. Bu əsəri oxuyandan sonra İldırıma müraciətlə bir şeir də yazmışdım..."

İldırım Qasımlının "Anam, dostlarım və mən" xatirə-poeması böyük şairimiz Şəhriyarın "Heydər babaya salam"ı ruhunda qələmə alınıb. İldırım müəllimin acılarıyla dolu uşaqlıq, gənclik illərindən, Ağudinin əsrarəngiz təbiətindən bəhs edən bu poemasını həyəcansız oxumaq mümkün deyil.

...O, aşağıdakı misralarda ata yoxluğunu, ana qayğısını, ana güc-qüdrətini beləcə dilə gətirir:

*... Qırx yaşında anam qara bağladı,
Ərsiz qadın gecə-gündüz ağladı,
Sevgisinə əbədi yas saxladı.
Söylə, onun açılarmı ürəyi,
Dikələmi qəlb evinin dirəyi?*

*Gündüzləri işin sonu yoxudu,
Gecələri gəhbə-kilim toxudu,
Doymadığı təkəş şirin yuxuydu,
Baş altına daş qoyardı yatanda,
Tez oyansın xırman vaxtı çatanda...*

*... Bir oyuncaq görməyibdir əlimiz,
"Ata" sözü deməyibdir dilimiz,
Susuzluqdan quruyubdur dilimiz.
Uşaq kinü nə vaxt sərbəst olmuşuq,
Böyüklərdən nə vaxt geri qalmışıq?*

*Yaylaq vaxtı anam inək sağırdı,
Bir də gördüm sübhədən məni çağırırdı,
Buzovları tək ayırmaq ağırdu.
Anam məni tumanına bükərdi,
Buzovları sonra çölə tökərdi.*

*Buzovların qabağını kəsərdim,
Tır buzovdan həttə qorxub əsərdim,
Bacarmasam, ağlayardım, küsərdim.
Anam gəlib qucağına alardı,
İsti südlə məni razı salardı.*

...Bu da poemada Ağudinin, doğma yer-yurdun mən-zərəsinin İldırım müəllimin qələmiylə yaradılan “tablo-su”. Gözlərimiz önündə dünyanın bütün gözəlliklərinin cəm olduğu VƏTƏN və o VƏTƏNdə keçən illərin nostaljisi:

*...Əriməzin gül-çiçəkli çəmənini,
Dağ döşündə gömgöy otlar-səmənini,
Dərələrin pambuq kimi ağ çəni,
Unudulmaz bir tamaşam olurdu,
Heç bilməzdim nə vaxt axşam olurdu.*

*Eldar, qardaş, yayda naxır dalınca,
Gah çarıqlı, bəzən ayaq yalınca,
Heyvanları zahmanlara salınca,
Dörd bir yanı qoşun kimi kəsərdik,
Yağış olsa, əsim-əsim əsərdik.*

*Gün çıxmamış mal dalınca çıxardıq,
Çomaqları çiyinimizə sıxardıq,
Tənbəlinin yanbızına çaxardıq,
Sonra naxır dağlardı çöllərə,
Özümüzü tapşırırdıq yellərə.*

*Susuzluqdan axşamədək yanardıq,
Təpələrdə dibəkləri arardıq,
Xəyallarda bulaqları anardıq,
Qaragöl də yayda quru olardı,
Suyu olsa, hər vaxt duru olardı....*

***

Bu qeydləri hazırlayarkən bir maraqlı da məna üstün gəldi: görəsən, bu dəyərli ziyalının, yenilikçi pedaqoqun, yorulmaz alim-tədqiqatçının həyat və yaradıcılı-

ğından, elmi-pedaqoji fəaliyyətindən indiyədək geniş, əhatəli bir yazı yazılıbmı?.. Sumqayıt teatrının tarixini illərlə araşdıran müəllifin o sənət məbədgahının səhnəsində bir-iki saatlıq xatirə mərasiminin keçirilməsi təşəbbüsü göstərilibmi?.. Sumqayıt tibb məktəbində necə, belə fikir, düşüncədə olan olubmu?.. Nəhayət, həm də ən əsası Meydan hərəkəti dövründə Sumqayıtda, Bakıda sinəsini nadanların qabağına verib haqqın, ədalətin qələbəsinə cəhd göstərənlərdən birinin də İldırım Qasımlı olduğunu xatırlayıb yada salan tapılıbmı?..

“Sumqayıt” və yaratdığı və redaktoru olduğu “Məsələ” qəzetlərində verilən xatirə-qeydləri nəzərə almasam, ictimai, pedaqoji fəaliyyəti, elm tədqiqatları barədə elə bir geniş yazı hazırlanmayıb. Söz düşmüşkən, qoy bunu da deyim: Sırr deyil ki, indiki zamanda yuxarıdakı sualların müsbət cavabı üçün bu fani dünyadan köçəndən sonra mütləq “arxan-dayağın” olmalıdır. Yəni, zamanın acı rüzgarı səni həyatdan yarı-yarımçıq yola salanda, ad günlərində, yubileylərində rəsmi xatırlanmağına səbəbkar bir səlahiyyət yiyəsi də ortada dayanmalıdır. Yoxsa, bayaq sadaladığım suallar cavabsız qalacaq... O qədər İldırım Qasımlı kimi əməllərilə “qaranlıqları aydınlığa çıxaran” aydınlıqlar olub ki... Doğmalarını nəzərə almasaq, bir Allah bəndəsi onların adlarını tutub sanlarından danışımı?! Amma bu, belələrinin, o cümlədən İldırım müəllimin heç də unudulması, yaddan çıxması anlamına gəlməməlidir. Necə ki, qədim Çin mütəfəkkiri Konfutsi deyirdi ki, insan dünyasını dəyişdiyi zaman yox, onu son xatırlayacaq adam öləndə ölür. İldırım müəllimi isə son xatırlayacaq adam bir, iki, üç... çoxdur, lap çox. Nə olsun ki, vəzifələri, səlahiyyətləri yoxdur, qədirbilənlikləri ki var...

***

İldırım müəllim ağır oturub batman gələn kişi kimi tanınırdı. Sumqayıtda dəyişməz siması ilə seçilirdi-kamil xarakteri, bütöv, zəngin mənəviyyatı ilə hörmət-izzət qazanmışdı. O olan yerdə hər kəs öz yerini, öz danışığını bilirdi. Ta indiki kimi yox... “İndiki kimi” deyəndə məni o ağrıdır ki, 88-in qışının oğlan çağında qarlı aşırımlardan keçib gələn yurdaşlarımızın bu gün eləsinə rast gəlirəm ki, Vətən, yurd duyğusunu tamam itirib, yaddaşsızlaşıb, el-obasından, isti yurd-yuvasından didərgin salındığı acıları, ağrıları unudub. Səbəbini başa düşə bilmirəm. Axı bir vaxtlar bu cür dəhşətli əzabın girovunda əzilən elələrinin neçə ildən sonra “xoşbəxt olmasını”, “saçı-saqqalının ağarması əvəzinə, dişinin ağarması”nı, “yuxarı başa soxulmasını” heç cür dərk etmirəm, anlamıram... İldırım müəllim kimi kişiler yaşasaydı, inanmıram ki, Zəngəzurun itirilməsinə, Xocalı faciəsinə... laqeyd, biganə yanaşanların, ölüm-itimləri zərrəcə də olsa veclərinə almayanların onun yanından laqeydcəsinə sürüşüb getmələrinə cəsarətləri çatardı... Hə, indi İldırım müəllim kimi torpaq həsrətindən qovrulanların, torpaqdan qovulanların namusunu çəkənlərin sıraları seyrəldikcə, elələrinin meydanı genişlənir... Elələri İldırım müəllim olan yerdə layiqlinin yerinə keçib yuxarı başa dırmaşmağı heç ağlılarına belə gətirmirdilər. İndi...

Kiçik haşiyyə. Bu fikrim çoxuna qəribə görünsə də deməliyəm: İldırım Qasımlının yuxarıda barəsində danışdığım “Anam, dostlarım və mən” xatirə-poemasını Vətən, yurd ağrısını unudanların ruhunun təmizlənməsi baxımından dövn, zamanın ən qiymətli əsəri hesab edirəm. Tapıb oxusalar, nə qədər haqlı olduğuma inanlarlar...

***

Bir az əvvəl “Sumqayıt” və “Məslək” qəzetlərində İ. Qasımlının barəsində yazılar verildiyini xatırlatdım. Oğlu Ucaldan aldığı mənim nəşrlərə diqqətlə nəzər saldım. Xatirələr səmimi, ürəklə qələmə alınıb. Sətirlərə diqqət yetirdikcə, İldırım müəllimin gözlərinin dərinliyindəki kədəri görürəm, üz cizgilərindən oxunan enişli-yoxuşlu ömür yolu xəyalımda canlanır, heç kimin səsinə bənzəməyən səsinə eşidirəm, danışığı, hal-xasiyyəti təsəvvürümdə aydınca canlanır. Çünki “xatirə bitəndi ürəklə əksən” (Məmməd Araz).

Əməkdar jurnalist Ramiz Tapdığım “Şərəfli ömrün yaşantıları” kitabından (Bakı, “Nurlan”, 2013-cü il, səh.159-161): ...İnsan var ki, yaşayır, vəfat edir, unudulur. İnsan da var ki, yorulmaq bilmədən çalışır, yazıb-yaradır, özündən sonra böyük mənəvi irs qoyur, dünyasını dəyişsə də xatirələrdə, qəlblərdə yaşayır. İldırım Qasımlı məhz belələrimdən idi. Onun barəsində keçmiş zamanda danışmağa, söhbət açmağa adamın dili gəlmir. Biz İldırım müəllimi bu gün də öz aramızda hiss edirik. Güzəllər, xeyirxah əməlləri ilə daim qəlbimizdədir.

Mən İldırım Qasımlını institut illərindən tanıyırdım. Sonralar iş elə gətirdi ki, bir yerdə işlədik. Son dərəcə işgüzar, yüksək intellektə malik olan bu insanın bütün həyatı axtarışda keçib, desəm, səhv etməyəm. Bu axtarışlar həmişə də bəhrəsini verib... O, adi bir müəllim deyildi. Heç vaxt əldə etdiyi biliklərlə kifayətlənmirdi. Elmin dərinliklərinə baş vurmağa can atırdı. Fəaliyyətinin çoxşaxəli olması da bunu sübut edir. Adətən İldırım müəllimin adından əvvəl bu sözlər yazılır: istedadlı alim, mahir pedaqoq, bacarıqlı jurnalist, teatr sənəməçisi, gözəl insan, saf əqidə sahibi... Sadalananları öz

halal zəhmətilə qazanıb. Hansı sahədə işləyibsə, hər cəhətdən fərqlənib, silinməz izlər qoyub.

İldırım müəllim pedaqoji sahəyə ürəklə bağlanmışdı. İyirmi yeddi il tibb məktəbində tədris işləri üzrə direktor müavini işləmək, bu sahədə əsaslı dönüş yaratmaq o qədər də asan məsələ deyildi. Həm də bu illər ərzində dissertasiya müdafiə edib filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq, neçə-neçə sanballı əsər yazmaq onun böyük istedad sahibi olmasından xəbər verirdi. “Sumqayıtın teatr həyatı”, “Etika, emosiya və sağlamlıq”, “Əli Vəliyev”, “Tibbi etika”, “Nizami Gəncəvinin dünyagörüşü”, “Heydər Əliyevin bioqrafiyası” kimi dərin məzmunlu kitabların müəllifi şəxsiyyət kimi formalaşmasını təsdiq etmişdir.

İldırım Qasımlının fəaliyyətinin ən aydın görünən tərəflərindən biri onun bacarıqlı siyasətçi olması idi. Azərbaycan 90-cı illərin əvvəllərində fəlakətli günlərini yaşadığı bir vaxtada, o, xalq hərəkatının önündə gedirdi, xalqı xilas etmək yollarını axtaranlardan biri idi.

...Onun təsisçiliyi və redaktorluğu ilə 1997-ci ilin fevral ayından nəşr olunan “Məslək” qəzeti qısa müddətdə oxucuların rəğbətini qazanmışdı. Bu qəzet məsləkli, saf əqidəli yazarları öz ətrafına toplamışdı və sevinirəm ki, bu gün də əsası İldırım Qasımlı tərəfindən qoyulan ənənələr oğlu Ucal Qasımlı tərəfindən ləyaqətlə yaşadılır...

... İldırım Qasımlı təəssüf ki, yaradıcılığının çiçəkləndiyi bir vaxtda-57 yaşında dünyasını dəyişdi. Neçə-neçə arzu-istəyi gerçəkləşməmiş qaldı. Lakin təsəllimiz odur ki, o, yaratdığı zəngin mənəvi irsində, təsisçiliyi ilə işıq üzü görən “Məslək” qəzetinin səhifələrində yaşayır...

Çıraq Musayeva, tibb texnikumunun müəllimi (“Məslək”, 5 mart, 1998-ci il): ...Elə ömür var ki, çırağı xatırladır. Çıraq kimi yanır. Yanır ki, onun şöləsi ilə ətraf nurlansın. İldırım müəllim belə bir ömür yaşayıb...

...O, insanları sevindirir, ümitsizlərə ümid verir, gənclərə arxa, dayaq olurdu.

Ürəyi neçə-neçə arzuyla dolu bu insanın, böyük müəlliminin aramızda yoxluğuna inanmaq çətindir.

Nə qədər ki, biz-onun tələbələri, dostları var, demək, İldırım müəllim yaşayır...

Ədalət Əsədov, Sumqayıt Pedaqoji Seminariyasının müəllimi (“Məslək”, 5 mart, 1998-ci il): ...İldırım müəllimin üzünü görməmişdən əvvəl imzası ilə 70-ci illərdən tanış idim. Tələbəlik dövründə onun yazılarını heyranlıqla oxuyar, yazı üslubuna sevgim yaranar, özünü görmək, tanış olmaq istəyirdim. İş elə gətirdi ki, rəhmətliliklə Sumqayıt Pedaqoji Seminariyasında birlikdə işləməli olduq. O zamandan İldırım müəllim maraqlı müsahibim, vurgun olduğum iş yoldaşarımdan və öyrəndiyim müəllimlərimdən biri oldu.

Amansız əcəl İldırım müəllimi aramızdan vaxtsız apardı. Amma toxdaqlığımız odur ki, onun yetişdirmələri, sevənləri çoxdur, gərgin tədqiqatlarının nəticəsi olan maraqlı kitabları var...

Yenə də **“Məslək” qəzetində (12 fevral, 1998-ci il)** İ.Qasımlı barədə xatirələrə nəzər salıram.

Jurnalist Sevil İldırım Qasımlıya xitabən yazır: “...Heç zaman təmiz və saf təbiətinə, əqidənə xilaf çıxmazdın. Nəyisə etmək istəyəndə məsləhətləşməyi, fikirləri öyrənməyi xoşlayırdın. Bu, sənin təvazökarlığına, səmimiyyətinə, xasiyyətinə, əxlaqi düşüncələrinə, fəzilətli olmağına xas olan cəhətlər idi. Hərdən mənə o da

təəccüblü gəlirdi ki, axı, necə olur, İldırım müəllim adi bir yazını yazmaq istəyəndə də əvvəlcə mütləq adamın fikrini, münasibətini öyrənmək, bilmək istəyir və sonra qələmə alır...Səni həmişə, hər dəqiqə aramızda hiss edirik...”.

İldırım müəllimlə eyni kollektivdə işləyən **Minayə Hacıevanın (“Məslək” qəzeti, 12 fevral, 1998-ci il) qeydləri:** “...Mən İldırım müəllimi 60-cı illərdən tanıyırdım.Tədris işləri üzrə direktor müavini işlədiyi neçə il ərzində onun bir müəllimi incitdiyini, müəllimlərlə münasibətə girdiyini, bərk danladığını görmədik. Onun özünün mahir pedaqoq kimi nümunəsi bizim üçün örnək idi. Pedaqoji şura iclaslarında İldırım müəllimin nitqinə hamı diqqətlə qulaq asırdı. Onun yüksək mədəniyyəti, söhbətinin məzmunu, qrammatik cəhətdən səviyyəsi hamımızı valeh edirdi. Ətrafındakılara yüksək nikbinlik gətirirdi...”

...Bir işə bax, İ. Qasımlı haqqında keçmiş zamanla danışırım. Çox təəssüf! O, sağlığında öz layiq olduğu yeri tutmamış həyatdan köçdü...

İldırım müəllim yaşadığımız enişli-yoxuşlu ömrümüzün labirintlərində yolunu azmadan irəli gedirdi. Onun düzlu zarafatlarını, ətrafı titrədən şaqraq gülüşlərini unutmaq mı olar? Bir çox vəzifə sahiblərindəki işçilərlə münasibətdə çox qabarıq olan ambisioz mövqe onun fəaliyyətində hiss olunmurdu. O, hamı ilə özünü eyni səviyyədə, qarşısındakının mənlisinə toxunmayan halda aparmağı bacarırdı.

...O heç vaxt kiminsə xoşuna gəlmək üçün danışmazdı. Hər hansı fikri ona təlqin etmək mümkün deyildi. Hər hansı bir məsələ haqqında da onun öz fikri, qənaəti vardı. O öz fikrini, rəyini təlqin edə bilirdi...

***

...Mən istədim ki, bu yazıda xoş xatirələri bu gün də yaşayan İldırım Qasımlının qəlbimdə, yaddaşımda qalan əsas cizgilərini xatırlatmaqla, müşahidələrimə, söhbətlərindən aldığı təəssürlərə, düşüncələrimə əsaslanmaqla onun bir pedaqoq, alim, jurnalist kimi fərqli cəhətlərini, əxlaqi və mənəvi xüsusiyyətlərini diqqətə çatdırım. Bununla da İldırım müəllimin xalqa, Vətənə bağlı insan, yüksək əxlaq yiyəsi olması, belə keyfiyyətlərlə cəmiyyətdə hörmət və nüfuz qazanması barədə oxucuda aydın təsəvvür yaradım. Bacardımı? Deyə bilmərəm. Amma yüzə yüz faiz əminəm ki, onu tanıyanlar bu qeydlərimdəki səmimiyyəti etiraf edəcəklər...

P.S.

Duyğumda, düşüncəmdə həmişə yeri olan, heç vaxt, heç vədə xəyalımda, təsəvvürümdə ölməyən, diri qalan, yaşayan İldırım Qasımlı haqqında bu yazını 17 il gecikdirdiyimə görə onun ruhundan bağışlanmağımı istədim.

P.S.S.

İldırım Qasımlı 17 ildir ki, doğmaları arasında cismən olmasa da, ruhu başlarının üstündədir.

*17 sentyabr 2014-cü il
 (“Bütöv Azərbaycan” qəzeti)*

*Ömür necə keçdi,
necə, ay aman!..*

*Axır sani düzdə qoydu bu düzlük...
Məmməd Araz*

Şair, publisist Etibar Etibarlıının əvvəlcə “Azərbaycan” jurnalında, bu yaxınlarda isə kitab şəklində işıq üzü görən M. Ə. Sabirə həsr etdiyi “Bir gecənin poeması” əsərindən söhbət açmazdan öncə onun ömür və yaradıcılıq yolunun bəzi məqamlarına toxunmaq istədim.

E.Etibarlı 1960-cı illərin axırlarında ədəbiyyata gələn şairlərimizdəndir. Əsərləri mütəmadi olaraq dövrü mətbuatda-qəzet və jurnallarda dərc olunub, hələ sovet dövründə işıq üzü görmüş “Səhər şafəqləri”, “Gecikmiş nəğmələr” adlı şeir kitabları oxucuların dərin rəğbətini qazanıb. “Bahar axşamı”, “Müəllim”, “Nisgil”, “Taleymindən keçənlər” və s. poemaları, “Gözdən yaş çıxarmı ürək yanmasa?” pyesi, habelə yüzlərlə poeziya nümunələri, bir çox tərcümələri müəllifə oxucu sevgisi qazandırır. Gənc yaşlarından işlədiyi “Molodyoj Azerbaydjana” qəzetində, “Kommunist”, “Xalq qəzeti”, “Respublika kimi nəşrlərdə, AzərTac-da fəaliyyət göstərirdi illərdə saysız-hesabsız yazıları ilə (“Dərdin nədir, Ana Kür”, “Məhkumlar”, “Vidən mühakiməsi”, “Erməni xisləti”, “Ağzı qanlı yalquzaq” və s.) istedadlı publisist kimi də tanınıb. Yaradıcılığında heç kimi yamsılamayıb, səmimiyyəti, həssaslığı ilə diqqət çəkib. özünəməxsus dəst-xəttilə seçilib.

...Etibarla tanışlığımızın, dostluğumuzun yaşı, səhv etmirəmsə, 1987-ci ildən başlayır. “Xırdalan dairəsi” deyilən yerdə dayanıb Binəqədi kəndinə gedən avtobusu gözləyirdik. O, mənə yaxınlaşıb marşrutun çoxdan keçib-keçmədiyini soruşdu... Qısaca dialoqdan onun “Kommunist”də (sonralar bu nəşr “Xalq qəzeti” adlandırıldı) işlədiyi məlum oldu. Həmin dövrdə mən rayondan yenicə gəlib “İnşaatçı” qəzeti redaksiyasında işə düzəlmişdim... Sonralar ara-sıra rastlaşırıq, “nə var, nə yox”umuz əsasən mətbuatdakı vəziyyətlə bağlı olurdu... Neçə ildən sonra iş elə gətirdi ki, mən də “Xalq qəzeti”nə gəlməli oldum. Bir otaqda otururduq. Dərdimiz-sərimiz biriydi. Kədərimizi, sevincimizi birgə bölüşürdük. Birgə ezamiyyətlərə gedirdik. Halına-xasiyyətinə dərinlən bələd olmuşdum. Düzlüyün, həqiqətin tərəfdarı idi. Çoxumuz kimi haqq səsinə içində dustaq etməzdi. Sözü üzə deməkdən, yaxşını yaxşı, yamanı yaman kimi göstərməkdən çəkinməzdi. Bəlkə də elə buna görə çoxu ondan “yan ötürdü”, istedadına, yazıpozu qabiliyyətinə qısqananlar da az deyildi. Məqamı gəlib, deyəcəyəm. O illərdə (1993-2003-cü illər) “Xalq qəzeti”ndə elə “piyadalar” (onların bir neçəsi indi də “işləyir”) vardı ki, “meydan sulayırdılar”, əllərini “ağdan qaraya” vurmurdular. Di gəl ki danışıqda, necə deyirlər, “ağızlarına çullu dovşan sığmırdı”. Hətta “qələmlə” jurnalistlərin yazdıqları məqalələrə imzalarını “pərəçimləyib” “gözə soxulanlara” da rast gəlirdi. Etibar yeri gələndə, məqamı çatanda heç kimdən, heç nədən çəkinməyib həmin o “utanmayıb oynayanlar”ın “mələrtisini” kəsirdi... Düzü demək, həqiqəti ortaya qoymaq isə Etibarın xarakterində, xasiyyətində idi, bu da məlum kimlərinə (adlarını çəksəm, qan düşər, bunun vaxta, zamana ehtiyacı var) xoşuna gəlmirdi və

sağdan-soldan qılınclar işə düşürdü. Əlbəttə, bu, onun əsəbinə, səhhətinə, bir sözlə, sağlamlığına təsirsiz ötüşmürdü...

...Günlərin birində bu nadanlığa, kütbeyinliyə dözməyərək “Xalq qəzeti”ndən getdi. Bir müddət “Respublika” qəzetində işlədi. Sonra fəaliyyətini “Azər TAc”da davam etdirdi və... neçə illərin üst-üstə yığılan fəsadları yavaş-yavaş özünü göstərməyə başladı. Əsəb, sinir ağrıları sinir xəstəliyinə çevrildi, səhv etmirəmsə, səkkiz dəfə cərrahi əməliyyata məruz qaldı. Yeddi il (2003-2010-cu illər) çarpayı dustağı oldu. Lakin amansız xəstəlik iradəsini qıra bilmədi... Elə çarpayıdaca, dizləri üstə ağrıdan qovrula-qovrula saatlarını yazı-pozuyla keçirdi. “Xalq”, “Respublika” qəzetlərində, “Azərbaycan”, “Ulduz” jurnallarında, “Qobustan” toplusunda ədəbi-tənqidi və araşdırma məzmunlu neçə-neçə yazı (“Zamanın möhür vurduğu həqiqət”, “Dərdin sərhədi olmur”, “Bir hekayə haqqında bir hekayəlik söz” və s.) dərc etdirdi. Bir müddət bundan əvvəl isə dahi Sabirə həsr etdiyi “Bir gecənin poeması”nı kitab şəklində çapdan buraxdırdı.

***

...Dostlardan birinin sözüdür: Bütün peşə, sənət sahibləri arasında bəxtsizliyi, bəxtəvərlisi, yarıyanı, yananı olur. Bu qütbləşmə heç də həmişə istedadla görə yaranmır. Bəlkə də bu, elə alın yazısıdır, elə bəxt, tale yazısıdır. “Filankəsin çox da ki biliyi, dünyagörüşü, talantı ölçüyə gəlməzdir. Adı ki heç harda çəkilmir. əməyinə qiymət verilmir, əzab-əziyyət, dərd-sər içində yaşayır. Görünür, onun alın yazısı beləymiş...”. Bəli, beləcə çox vaxt cəmiyyətdəki haqsızlığı, ədalətsizliyi “alın yazı”sının “ayağına” bağlamışıq. Amma onu da yaxşı bildi-mişik, görmüşük ki, çərxi-fələyə güc gələnlər, bu dünyaya-

nın tozanağında əyri yollarla düzdəkilərdən iti gedənlər “alın yazısı”nı çox asanlıqla pozurlar. Düzlər elə düzdəcə qalır...

Elə burada bir məqamı da xatırlatmağa məcburam. Yalanın ayaq tutub yeridiyi bu zaman və məkanda ədəbiyyatda, jurnalistikada yuxarıda vurğuladığım “piyadalar” “Əməkdar jurnalist”, “Əməkdar mədəniyyət işçisi” fəxri adlarını alanda, mülkləri var ikən üstəlik pəncərələri mavi Xəzərə baxan binadan mənzilə sahib çıxanda Etibar Etibarlının “qazancı” da xəstəxanalarda ayağının hissə-hissə doğranması, kəsilməsi, Binəqədirdəki neft quyularının arasındakı kasıb komasında yarıb külə çevrilən günlərini dəhşətli əzabla, ağrı-acıyla keçirməsi oldu...

Bax, indi mən necə deməyim ki, Etibar, qardaşım, “axır səni düzdə qoydu bu düzlük” (Məmməd Araz).

Bilirəm, yüz faiz bilirəm ki, yenə də fikrimlə razılaşmırsan, yaşananları, baş verənləri sən də bəxtin, taleyin, qədər in gücündə görürsən. Hələ neçə illər əvvəl bu barədə yazmışam:

*...Belə yazılıbsa yazılan yazı,
Belə qoyulubsə bu tale, qədər,
(Olubmu binadan yazıya pozu ?!)
Ha əlləş, ha vuruş-hədərdir, hədərd.*

*Adam var bəxt gedir özündən qabaq,
Hayana üz tutsa, açılır yollar.
Riyakar, hiyləgər olsa nə sayaq,
Ardınca nə söyən, nə deyəni var...*

...Etibar Etibarlı həmişə “ya göründüyü, ya da olduğu kimi görünüb”. Bəxt, tale haqqında düşüncələrinə nəzər salaq:

*Həyatdır...nə düstur, nə tənlik deyil,
Vurasan, böləsən, sonu düz çıxsa.
Axı o nə mənlik, nə sənlik deyil,
Dərd odur, bəxt sənə kənardan baxa!..*

“İnsana haqsızlıq edilib sındırılırsa, bir tikə çörək üçün yazıqlaşırsa, ömürdaşında sədaqət olursa, adi quşun da yuvası uçulursa...”, deməli, “bu dünyada dəyər axtarmağa dəyməz“, “bu dünyanın bir qəpik qiyməti yoxdur”:

*...Dünyaya nə var ki, əli əldədi,
Varı köçhaköçdə, gəlhagəldədi...
Bəs haqqın yazısı hansı dildədi?!
Suallar önündə ağıl çaşanda,
Ömürdən bezəndə dərd savaşında
Dünyanın bir qəpik qiyməti yoxdur.*

Etibarı gözütöx, könlütöx tanımışam həmişə. Cərrah bıçağı altında olanda da, dava-dərman gücüylə yaşadığı indiki zamanda da heç kimdən ummayıb, kəsüb-inciməyib. “Üzüməyən ümidinə, bir udum havaya, hər il qarşılacağı bahara” görə Allaha şükür edib:

*...Daha keçən keçib, ötən ötübdür,
İtən izlərimdə nişgil bitibdir.
Bu qəfil dərdimə çarəmi oldu,
O cərrah bıçağı, ya dərman-dava?!
Bircə üzüməyən ümidim qaldı:
Bəsimdir aldığım bir udum hava.
Şükür, qismətimmiş bu ilki bahar!
Demərəm, bezsəm də ağrı-acıdan,
Ömür nə tez keçir, nə tez, ay aman!*

Namərd-nakəslər Etibarın qismət payına şərik çıxanda da o, buna görə dünyadan da küsməyib, inciməyib. əksinə, “Tanrının gözündə əziz bəndə olduğundan” əzab-dərd çəkməklə barışıb:

*...İnsanıq...deməyək: gör nə gündəyik!
Bəsdir, nə düşübsə qismətimizə.
Tanrının gözündə əziz bəndəyik,
Onunçün hər dərdi çəkdirir bizə!..*

Etibarın məşəqqətli, əzablı ömür yolunda üzləşdiyi laqeydlik, biganəlik bəzən bu həssas, kövrək Allah bəndəsinin əlini qələmdən soyudub, ruhdan salıb. “İçində boğulan hay-harayını oxuyan olmayıb dərdli gözündən”:

*Ağladı içimdə söz için-için
Mənasız göründü işim, əməlim.
Dönük sifətləri gördüyüm üçün
Qələmə, kağıza yatmadı əlim.*

*Saraldı həsrətdən şər dəftərim-
İtən illərimin göz dağı kimi.
Hansı cərgədəsə boş qaldı yerim-
Ömür kitabımın varacağı kimi...*

Səmimi etirafdır. Bu misralar, fikrimcə, ruhu, düşüncəsi Allahla bağlı olan, Allaha yaxın olan şairlərin qələmindən süzülə bilər...

Ruhu, düşüncəsi Allahla bağlı olan, Allaha yaxın olan şair ayrılıq, həsrət, nişgil ağırlığından əyilən, əzizlərin qəribin qürbətində ölüm anlarını, bu dünyayla vida dəqiqələrini ancaq belə təsvir edə bilər:

*...Öz elindən, obasından uzaq düşənlər,
Son nəfəsdə, qərib ömrün son qürub çağı
Bircə udum havadanmı, sudanmı əvvəl,
Arzulayıb bircə ovuc Vətən torpağı...*

...Qayıdıram yazımın əvvəlində E. Etibarlığının adını çəkdiyim “Bir gecənin poeması” əsərinə. Müəllif dahi şairin məşəqqətli ömür yolunu özünəməxsus poetik dillə və səmimiyyətlə təsvir edib. Sabirin yaşadığı dövrün

ətalət basmış, cəhəlat girdabında çırpınan mühitinə, şairin məşəqqətli həyatına, onun yaradıcılıq yoluna yaxşı bələd olan mövzuya yeni baxış bucağından yanaşib. Sadə süjet xətti əsasında, lirik ovqatla, ürək yanğısıyla yazılan poema pafosdan, ritorikadan uzaqdır. Əsərdəki dahi Sabir həm də gülən, ağlayan, əzab çəkən İNSAN-DİR. Ona görə də müəllif şairin “Arizi-qəmlər əlindən ürəyim şişmiş idi” misrası ilə başlanan şeirindən bir bəndi əsərə epigrafl kimi seçmişdir. Müəllif yazır:

*Yenə meydan tapır nadürüst kəslər,
Hələ şərin kökü
dərin görünür.
Bizə söz, gərəkdir xəncərdən betər,
Bir udum hava tək
Yerin görünür.*

Poemada qədim Şamaxının bir payız gecəsi təsvir olunur və həmin gecədə o dövrün mühiti özünü qabarıq şəkildə büruzə verir:

*Yatır yorğun hambal, kəlbəyün hampa,
(Bu zülmət məmləkət gözdən uzaqdır).
Beş evdə bərq vurur otuzluq lampa,
Yüzündə his basan qaraçıraqdır.*

Belə bir gecədə iki ürək dostu, iki məsləkdaş-Sabirlə Səhhət qədim “Minaxor” məhəlləsinin yuxarı hissəsində (dik enişli “Minaxor küçəsi” ordan başlanırdı. İndi orada Sabirin heykəli ucaldır) qovaq ağacının altında söhbət edir, millətin acınacaqlı həyatından, şəhərdə baş verən hadisələrdən danışirlər. Bu, təxminən 1907-ci ilin payız aylarına təsadüf edir. Tiflisdə Şeyxülislama imta-

han verib müəllim işləmək üçün icazə alan Sabirə Şamaxı məktəblərinin birində candərdi köməkçi müəllim yeri verirlər. Aldığı qəpik-quruşa bir çədən külfəti yaşatmaq mümkün deyildi. Şair ehtiyac içində boğulurdu. Onun müəllim olmaqda məqsədi isə “Ümid” məktəbini açmaqda idi. Artıq sabun bişirmək istəmirdi. O, məktəbə millətin nicatı kimi baxırdı-millətin gözünü bu yolla açmaq mümkündür. Şairin arzusu isə sanki daşa dirənmişdi. O zaman “Molla Nəsrəddin” jurnalında gizli imzalarla çap olunan kəskin satiraların müəllifinin Sabir olduğunu bilən varlılar, mollalalar, moizəxanlar, bir sözlə, müəllifin yazdığı kimi “şəhərin tox” nakəsləri bu nəcib əmalın qarşısını cidd-cəhdlə almağa çalışırdılar. Gah Sabiri ölümlə hədələyir, gah da Şamaxıdan “rədd olub getməsinə” tələb edirdilər. Cahillərin, nadanların at oynatdıqları belə bir mühitdə şair olmazın əzablar çəkirdi. Səhhət ona təsəlli verməyə çalışır, ona baxdıqca Mirzə Cəlilin sözlərini xatırlayırdı:

*Bir gün Mirzə Cəlil-böyük mühərrir,
Dedi ki, ay Səhhət, sizdən ricam var.
Qoruyun Sabiri!
O bir dahidir,
Yüz ildə bir gəlir belə adamlar!..*

Doğrudan da o dövrün mütərəqqi ziyalıları Sabiri canlı klassik kimi dəyərləndirirdilər...

...Sabir dözdür, yazıb-yaradır, satiraları bütün Şərqi silkələyir. Lakin keçirdiyi əzablar təsirsiz qalmır-“çarəsiz bir mərəzə tutulur”. Dostlarına cənazəsini Şamaxıdakı “Yeddi Gumbəz” qəbiristanlığında torpağa tapşır-

mağı vəsiyyət edir. Bütün mütərəqqi ziyalılar, o cümlədən “Molla Nəsrəddin”çilər şairə yas tutur. Poema belə bir təsirli sonluqla bitir:

*Torpağa tapşırıldı şairin cənazəsi,
İşıq oldu
Nur oldu amalı, əqidəsi!
Azad həyat yolunda enməz bayrağa döndü!
Parladı günəş tək!
Elə heykəlləşdi ki...
Rüzgara sinə gərən
“qocaman dağ”a döndü!..*

Etibar Etibarlı poemanı “dahi ömründən qopara bildiyi bir yarpaq” adlandırır. M. Ə. Sabir kimi bir dahinin ömür yolu cild-cild kitablara sığmaz axı!..

P.S.

Sərlövhə Etibar Etibarlının eyniadlı şeirindədir.

*5 noyabr 2013-cü il
("Bütöv Azərbaycan" qəzeti)*

Salman Qaraların “Köksüz qayalar” kitabını oxuyarkən...

*...Oldu qürbətlərdə hamı dərdəcər,
Salman, qürbət eldə dərd ək, dərd becər.
Əlçatmaz olubdu bizə Kəlbəcər,
Deyirdik doğmadı, yaxındı, getdi...*

Salmanın hələ tələbəlik dövründən şeir yazmasından xəbərdardım. Amma onun nədənsə kitab buraxdırmaq həvəsində olmadığını hiss edirdim və sözün düzü bu barədə də heç nə soruşmurdum.. Bu ilin əvvəllərində isə yaşadığı Göygöl rayonundan zəng edib dedi ki, yaş gəlib bu həddə çatıb, sabah nə olacaq, heç kimə heç nə məlum deyil. Ona görə də istəyirəm ki, şeirlərini sənə göndərim, nəşriyyatların birinə ver, kitab çap eləsinlər.. Bax, Salmanın şeirlərini bütöv halda onda oxudum və kitabın redaktorluğunu da böyük həvəslə öz üzərimə götürdüm.

İndiki kitab bolluğunda, şeir “yağışında” Salmanın “Köksüz qayalar”ının zehnimdə, düşüncəmdə özünə yer tapması təkcə onun xətrini qardaşım qədər əziz bildiyimlə bağlı deyil. O kitabdakı şeirlərin fərqli cəhəti orasındadır ki, hər sətirdə, hər misrada, hər bənddə soy-kökə bağlılıq, ocağa mehr-məhəbbət açıq-aydın nəzərə çarpır. doğulduğu kəndin, uşaqlığı keçən çöl-çəmən, yaylağın, dağın ab-havası duyulur, suyunu içdiyi bulağın saflığı, ciyərinə çəkib özünü dünyanın cənnətində “gördüyü” havanın qoxusu hiss olunur, xatirə-yaddaş misralarında ürək çırpıntılarını eşidirəm.

Kitabda ağırlı-acılı, nisgilli şeirləri oxuduqca həm də öz kəndimizin dərdi, talesizliyi yandırb-yaxır məni.

...Vətəndən, yurd-yuvadan ayrı düşənlərin yaşlaşdıqca ötənləri yad etməsi, xatırlaması daha çətin, daha əzablı olur. Bax, elə bu məqamda geri dönməsi, qaytarılması mümkünsüz aylar, illər həsrət, nisgil çökmüş şeirə, bayatıya, ağıya çevrilir... Belə olmasaydı, yəqin ki, qürbət həyatı daha dözülməz olardı...

***

...Murovun o üzünün-Kəlbəcərin nisgilindən pörşələnən, korun-korun yanan Salman Qaraların (Balakışiyevin) “Köksüz qayalar” kitabını oxuyanda da bu ağrı-acının, bu dərd-kədərin ağırlığında necə əzildiyimi, əzab çəkdiyimi o bir Allah bilir...

...Qardaşım, sən Kəlbəcərsiz, mən Sisyaansız (Qarakilsəsiz) gör neçə illərdi ki, yaşayırdıq. Bu yaşamağın necə olduğunu sən də, mən də yaxşı bilirik.

*...Düşdüm şaxta, qırova mən,
Öz içimdə girovam mən.
Hər baxanda Murova mən,
Ürəyimə köz aləndi...*

Sən Murovun, mənəşə İşıqlının, Salvartının həsrətlişiyik. O dağlar bizi suçlaya-suçlaya yolumuzu gözləyir... O dağlar yüz il, min il öncə də elə beləcə gedənlərin yolunu gözləyib... Gəlməyiblər... Bəlkə də ona görə zirvəsi ərşə dirənən, ətəyindən dərin dərələr keçən o Murov, o İşıqlı, Salvartı qışın şaxtasında, tufan-çovğunununda gəlməyənlərin qisasını neçə-neçə yolçunun sinəsinə çalın-çarpaq dağ çəkməklə alıb...

***

...Neçə illər qabaq Qoşqarın ətəklərinə gedib çıxmağımın, burda Salmanla görüşməyimin, sonralar da dağlarla sıx təmasımın səbəbi mənim baş açmadığım. heç

kimin də bunu anlatmaq gücündə olmadığı (bilmədiyini) bir sualla bağlıdır: Bizi daim qoynuna çəkən, bizi sirri-sehri ilə ovsunlayan dağ cazibəsinin sirri nədədir? Bəlkə körpəliyimizdə, uşaqlığımızda ciyərlərimizə çəkdiyimiz hava dağ havası, içdiyimiz, ürək yangımızı soyutduğumuz su dağ suyu olub, ona görə. Bəlkə ulularımızın ruhunun, varlığının beşiyidir, ona görə. Bəlkə qəlbimizi, könlümüzü ilk dəfə dağ mehi oxşayıb, ona görə. Bilmiyəm... Bildiyim odur ki, dağ həmişə məni ovsunlayıb, fikir-xəyal burulğanına çəkib, duyğulandırıb, ağladıb... Elə ona görə də “dağların özündən ağır olan dərdini” ürəyində gəzdirən Salmanın tale payına şərikin olduğunu da yaxşı bilirəm:

*...Dağların özündən ağırdır, inan,
Dərdi ürəyimdə ulu dağların.
Nə cür ki bağlanıb baxtın, a Salman,
O cür də bağlıdır yolu dağların...*

...Özü ağırlıqda dərd saxlayan dağların bizim dərdimizi çəkməyə gücü çatmasa da yenə də onu dərdəş, sırdaş sayırıq, onun payız kədərinə, payız ağırlarını, ürək sıxan ayrılıqlarını bölüşürük:

*...Duman zirvələrdən endi yamaca,
Keçilməz bir pərdə çəkdi arxaca.
Dolu döyəclədi altı nəm saca,
Dağlar bir ömür də yaşadı getdi...*

*Payız günəşini “öldürür” külək,
Xəzan gəlişini bildirir külək,
Sökür alaçığı bir dəli külək,
Dağlar bir ömür də yaşadı getdi...*

...İndi gör Kəlbəcər neçə ildi ki, düşmən tapdağında inildəyir. Gör neçə ildi ki, Kəlbəcərin yaralarından qan süzülür. Gör neçə ildi ki, bir addımlıqdakı torpaq sanki

bizdən yüzillik, minillik bir zaman məsafəsindədir. Gör neçə ildi ki, zirvəsi buludların arasında görünməz olan dağların o üzündəki yurd yerlərinə, narahat, nələc ruhların ah-amanına bürünən daşına-qayasına nə səs çatır, nə ün yetir... Sözüümüzü özümüzdən savayı bir kim-sə eşitmir...

Ələcsizliqdan üzümüzü dağlara tuturuq, dərdimizi dağlarla bölüşürük. Dağların da bizim dərdimizi çəkməyə gücü çatmır...

*...O dağları, Tanrım bizdən kim aldı?
Əsirlərdən kim qırıldı, kim qaldı?
Bu qaçaqaç oyununu kim saldı?
Bu suallar ürəyimi dəldi ki,
Burdan Kəlbəcərə nə yol qaldı ki...*

*...Dərdimizi ağlamağa dil gəlmir,
Bir adicə iş görməyə əl gəlmir,
Ölənlərin qəbri üstə el gəlmir,
Anaların lay-lay dili laldı ki,
Burdan Kəlbəcərə nə yol qaldı ki...*

...Yatır, yuxusuna Kəlbəcər gəlir, doğma el-obasıyla görüşür, uşaqlığı keçən yurd yerləriylə salamlaşır, "şaxı yollara sallanan ağacların" altında oturub ötənləri-itənləri xatırlayır, bəxtəvər günlərini bir-bir göz önündən keçirir. Ayılır... aman Allah, yuxu görürmüş ki...

*...Köhlənləri yerlə-göylə əlləşir,
Ötən quşlar bir-biriylə dilləşir,
Qoyunları, quzuları mələşir,
İnəkləri sağılmayıb, görəsən?*

*Elə bil ki, heç olmayıb olanlar,
Elə bil ki, heç olmayıb talanlar,
Salamatmuş əsirlikdə qalanlar,
Güllələnib, boğulmayıb, görəsən?*

*Ayılında dərd asıldı yaxamdan,
Ölmək xoşdur ayılmaq bu yuxudan.
Kim qaytarar torpağımı yağıdan,
Belə oğul doğulmayıb, görəsən?*

***

...Salmanın şeirləri Salmanın həyatıdır, ömürlüyüdür, qəlbinin səsidir.

Salmanın şeirləri əzizinin faciəsini anbaan, saatba-saat, günbəgün yaşamasıdır. Didərginlərin məchulluğa dikilən dərddi-kədərlə baxışları altında əzilməsi, şam kimi əriməsidir.

Onun müşahidələri, içində-köksündə kök salan əzabları şeirlərində apaydın görünür.

Dostlarının ağrı-acısı, sevinc-fərəhi sətirlərdən boy verib boylanır.

Hər söz, hər kəlmə qəlbindən-könlündən keçib gəldiyindən, başqalarının dərd-möhnəti özünüküləşdiyindən misraları səmimidir, kövrəkdir. Bütün hissi-həyəcanı zərrə-zərrə, damla-damla sətirlərə hopduğundan duyğu-düşüncələri ürəyə hakim kəsilir. Ona görə də şeirləri oxuyanda özün-özünü unudursan, müəllifin ömür yolunun yolçusuna çevrilirsən. Bu yerdə fikrimə söykək kimi Tolstoyun sözünü xatırladım, yazır ki, əsil bədi ədəbiyyatı şərtləndirən bir məqam var, o da səmimiyyətdir. Bədi məndə səmimiyyət hiss edilirsə, düşüncələrdə yalan-riya nəzərə çarpmırsa, mütləq oxucu qiymətini alacaq.

Burada bir haşiyə çıxmaq istərdim. Salmanın dostlarının, onu yaxından tanıyanların qəlbində-ürəyində mərhəm yeri var. Bu, qardaşımın dünyada halallığı, halal duz-çörəyi hər şeydən üstün tutmasından, Vətən, el-oba təəssübkeşliyindən, haqqa-ədalətə arxalanmasın-

dan, qayğıkeş, cəfakəş ata olmasından, ən başlıcası isə qibləsi-qıbləgahı Kəlbəcərə sonsuz sevgisindən irəli gəlir. Kitabdakı şeirlərin ilk sətrindən, ilk misrasından da bu sevgi (vurğunluq) özünü açıq-aydın göstərir.

Salmanın içindəki qürbət od-alovu daim onu qarşalayı, yandırır-yaxır, “yurdunun yurd daşı ola bilməməsi”ndən qovrulur:

*...Mən də ayrılmışam dağlar qoynundan,
Yurdumun yurd daşı ola bilmədim.
Mən yaman uduzdum bəxt oyununda,
Doğulduğum yurdda qala bilmədim...*

***

Salmanın hər şeiri həm də bir portret-də həyatının ayrı-ayrı anlarının, ayrı-ayrı məqamlarının sənətkarlıqla çəkilmiş portreti. Bu portretlərə diqqətlə baxanda onun baharı, qaranquşları, bənövşəni, novruzgülünü... sevdiyindən də artıq dərdə, kədəre bağlılığını, sevgisini görmək çətin deyil. Kiməsə kiminsə dərdi sevməsi bəlkə də qəribə, inanılmaz gələ bilər. Amma o dərd ki sənin boynuna biçilib, o dərd ki səninlə yol yoldaşdır, səninlə bağrıdaşdır, onda o dərdi necə sevməyə, əzizləməyə bilərsən?! Bu yerdə yenə də Tolstoyun sözlərini də xatırlayıram. Yazır ki, insan ağrıyarsa, yaraları sızlayarsa, deməli, yaşayır. Ağrı tükəndə, yara qaysaq bağlayan da isə ömür sona çatır, əbədiyyət başlanır...

İtirilmiş, bir daha tapacağımıza ümidimiz qırılmış kəndi-yurd yerini xatırlayanda bu dünya gözlərimdə kiçilir, xırdalanır, mənasızlaşır, rəngləri bir-birinə qarışır. Bax, onda dəhşətli dərəcədə darıxıram, hara gedəcəyimi, kimə sığınacağımı bilmirəm, həsrətdən, ayrılıqdan yorulduğumu, yorğun düşdüyümü hiss edirəm... Salmanın kitabındakı “Kəlbəcərə gedən yollar”

bölümündə verilən şeirləri oxuyanda da eyni ovqatı yaşayıram:

*...İndi mamur tutub ocaq daşını,
Yük əysə, yurd daşı qərib olarmuş.
İlahi, yığsaydım mən göz yaşımı,
Alagöllər boyda dərya dolarmuş...
...Ahım o dağlara çatmadığından
Azalıb dağlarda duman, qardaşım.
Atam dağsız qalib yatmadığından
Yoxdu varlığına güman, qardaşım...*

*...Oyaqkən xəyalda kəndi görürəm,
Yatanda yuxumdan çıxmur, ilahi.
Kədərdən, qüssədən qala hörürəm,
Ağrılar canımdan çıxmur, ilahi...*

***

Salman tələbə yoldaşları arasında hamıdan bilikli, mütaliyəli olduğu üçün “akademik” adıyla çağırılırdı. Amma o, sonralar Bakıya qayıtmadı, rayonda işləməyi, müəllimlik etməyi üstün tutdu. Ədalət naminə deyim ki, istəsəydi o da o biri dostlarımız kimi (bilik səviyyələrinə görə Salmanla yanaşı dayanmaq güclərində deyildilər) elm-tədqiqatla məşğul olardı, gec-tez elm dərəcə alardı, hətta vəzifə tutardı...bəlkə də indi həm də poeziyada “imzası imzalar içində” görünərdi...Lakin Salman kəndə döndü, kəndin hələ də az-çox saflığını, təmizliyini qoruyub saxladığı adamlarıyla bir eldə, bir obada yaşamağa qərar verdi...

Yuxarıda dediyim kimi, hələ tələbəlikdən şeir yazdığını bildirdim. Rayonda qonağı olanda da hərdən əlinə qələm aldığını, duyğularını kağıza küçürdüyünü hiss edirdim. Amma nə o, nə də mən bu barədə heç vaxt bir kəlmə belə kəsməmişdik. Ondan, necə deyərlər, nə

yazıb-pozduğunu soruşmamışdım...Niyə, sözün düzü, bunun fərqi də heç varmamışdım. Amma onu yaxşı bilirdim ki, Salmanın gözə soxulmaqdan zəndi-zəhləsi gedir, özünə lovğa-lovğa “şairəm” deyənləri xoşlamır. Xoş sözdən, tərifdən sıxılır...

...Bax, fikrimcə, Salman Qaraların 55 yaşında ilk kitabını nəşr etdirməsi, mənə elə gəlir ki, bir az əvvəl dediyim “şairəm” sözünün məsuliyyətini dərindən-dərin dərk etməsi ilə bağlıdır.

Mən Salmanın şeirlərini oxuyanda müəllifinin kim olduğunu unutduğum bir kitabda təsvir edilən əhvalat yadıma düşdü: Kor bir kişi illərlə yol üstə oturub dilənirmiş və hər gün ona beş-üç nəfər xırda-xuruş kömək edirmiş. Dilənçinin səhər-axşam yanından ötən bir nəfərsə adamların sayğısızlığını görüb ona deyir: kağıza bir cümlə yazıb onu sənə versəm, o hər kəsin diqqətini çəkəcək, o zaman...

...Bu dəfə kor dilənçinin əlində tutduğu “Bir azdan bahar gələcək, amma mən o baharı, o baharın gözəlliyini görə bilməyəcəm...” yazılan kağız parçası adamları daha çox ayaq saxlamağa, düşünməyə, yardım göstərməyə sövq edir...

...Biz-sən, mən dilənçi deyilik, qardaşım. Biz-yud-yuvasından didərgin salınan didərginlər-alınlarının təriylə, barmaqlarının qabarıyla illərlə qazandıqlarını itirənlər indi illərlə də o dağlara gələn baharı-yazı, o gül-çiçəyi görə bilmirik. O kor dilənçinin baharı görə bilməyəcəyindən əzab çəkən bəndələrin başının üstündəki Kişi-Allah isə (yandığımdan deyirəm bu sözləri. Allahım, günahımdan keç) bu haqsızlığa dözür...

Bir yazıçı şeiri sözlərin dini adlandırır. Fikrimcə, dəqiq qiymətdir. Salmanın poeziyası da onun dini-imanıdır. Qardaşım-dostumun inamı-imanı da “Köksüz qa-

yalar”dakı hər sətirdən, hər misradan boy verib görünür.

Salmanın şeirlərində onun ömrünün ağıl-qaralı günləri, bu günlərin istisi-soyuğu, gerçəkləşməyən arzuları istəkləri görünür.

Uşaq vaxtlarımda kövşəndə qoyun-quzu otaranda hərdən qərribə bir mənzərə ilə rastlaşardım: günün günortasında, yayın dağ-daşı, ot-alafı qarşaladığı vədədə bəzən evdən apardığım su qutarırdı. Susuzluqdan ciyərim pörşələnirdi. Yan-yörədə bulaq da yox. Özümdən asılı olmayaraq kəndə tərəf boylanardım-bəlkə kiminsə bu tərəflərə-dağa üz tutub, bardağında su olar... Amma heç kim görünmür, görünənsə göldü-masmavi göl, beş-on dəqiqəyə qoyun-quzu sürüsünü o gölün sahilinə apar, heyvanlar da, özün də nə qədər istəyirsən susuzluğunu söndür... Yox, yox, bu bürkünün yaratdığı ilğim idi, xəyalımda yaratdığım su arzusu idi...

İndi bəzən dərdin, həsrətin isti-bürküsündən xəyallarıq, bir anlıq özümüzü o yerlərdə-itirilmiş Vətəndə görürük. Bəli, bəli, yuxuda yox... yol gedəndə, yüz nəfərin, min nəfərin arasında təklük-tənhalıq əzabını yaşayanda sanki yuxuda oluruq-yuxuda Vətəni dolaşıyıq...

***

...Bu gündən bezəndə, rənglərin bozluğundan sıxılarda, ümidləşəndə dünənə üz tuturuq, keçmişə boylanırıq. Belə anlarda çiyn verdiyimiz ağır yükün yorğunluğundan sanki yüngülləşirik. qışın sərt, soyuq küləyindən kipriklərimizdə donan sırsıra əriyir, vaxtsız-vədəsiz yağıb yol-rizi bağlayan qar baharın isti nəfəsindən əriyir, dan yeri yuxudan ayılıb uzaq yola-bizi bir daş dibində, bir kol yanında gözləyən zərif bənövşənin görüşünə tələsirik...

Keçmişi xatırlaya-xatırlaya suallarla da üz-üzə dayanırıq: görəsən, yazda çiçəkləriylə düz-dünyanı ağappaq rəngə boyayan o ağaclar qurumayıb ki?.. Görəsən, nizam və ahəngi neçə illər bundan qabaq pozulan yurd yerinin xarabalığına bayquşlar yenə də “acı göz yaşları” tökmürlər ki?.. Görəsən, hamı kənddən baş götürüb didərgin düşəndə nənələrin evlərin qapısı ağzında gən qayıtmaq ümidiylə amanat kimi qoyduqları ovuc boyda daş yerində dururmu?..Görəsən, qəbiristanlıqlardakı sındırılmış çopur başdaşılarının yiyələri-ruhlar yiyəsizliklərinə görə bizi qarğımırırlar ki?..Görəsən...

...Və qəflətən əvvəlki halımıza qayıdırıq... Həmir andaca ”Aman Allah, bu həyatda hər şey yalanmış, nağrılmış”- düşünürük Sanki olmuşlar heç olmayıbmiş. Dünya həmişə belə rəngsizlik, ümitsizlik içində boğulurmuş. “Duz səpilən yara”nın ağrılarını içimizdə çəkəçəkə yaşayırıq:

*Baxan yox bağıl yarama,
Qaralı, ağıl yarama.
Dağlarsız dağıl yarama
Duz səpildi, duz ələndi.*

*...Ümid yeri son yarpaqdı,
Son yarpaq da qopacaqdı...
İnsan bir ovuc torpaqdı,
Dünya nə vaxt düzələndi?...*

...Salman, yüz illərdi, min illərdi insan dünyanın düzələcəyi ümidi ilə yaşayır, dünya isə düzəlmir ki düzəlmir... Belə getsə, dünya heç vaxt da düzəlməyəcək.

P.S.

...Çox təəssüf edirəm ki, dünyanın düz vaxtında adamlar hələ yurd-yuvalarından perik düşməyi ağıllarına gətirmədiyi o illərdə mən niyə Kəlbəcəyə

getməyə cəhd göstərmədim, Dəlidağı görmək qismətini yaşamadım... Axı gedə, o yerləri ziyarət edə bilərdim... İndi Salmanın kitabını oxuyanda bu düşüncələr içində qovruluram və o torpağın, onun daş-qayasının, tarixi abidələrinin, təbii sərvətlərinin düşmən əsirliyində olması ilə heç cür barışa bilmirəm. Bütün bunlar mənə yuxu kimi gəlir, həqiqəti isə anlayanda bu dünyada niyə, nə üçün yaşadığımızı heç cür başa düşə bilmirəm...

*30 sentyabr 2013-cü il
("Bütöv Azərbaycan" qəzeti)*

“Biz o yurda qayıdacağıq...”

Müsahibə

...O vaxt doğma yurd-yuvalarından didərgin düşən soydaşlarımın yarısı yenicə qaysaqlanırdı. Ziyalılar bir araya gəlib etiraz səslərini dünyaya yaymaq üçün cəmiyyətlər yaradır, kütləvi informasiya vasitələrində erməni genosidilə bağlı çıxışlar edirdilər. Belə bir vaxtda əslən Sisyanın Urud kəndindən olan, uzun illər Bakıda yaşayan Üzeyir Bayramov redaksiyaya zəng vuraraq Zəngəzurun tarixi haqqında söhbətini mətbuata çıxarmağı xahiş etdi... Görüşdük və qələmə aldığım müsahibə “Xalq qəzeti”nin 28 fevral 1999-cu il tarixli sayında dərc olundu. Həmin müsahibədə Üzeyir müəllim bir qrup ziyalıyla birgə Zəngəzur (Qaraqayı) qəzasının Sisyan (keçmiş Qarakilsə) bölgəsindən 175 il ərzində, yəni 1813-cü ildən başlayaraq 1988-ci ilədək deportasiya olunan və soyqırımına məruz qalan həmvətənlərinə mənəvi dayaq durmaq məqsədilə “Bazarçay” cəmiyyəti təsis etməsi, o cəmiyyətin, eləcə də Zəngəzur mahalının, Sisyanın və digər yaşayış məntəqələrinin adlarının hardan qaynaqlanması, ərazinin türklərə (azərbaycanlılara) məxsusluğunu sübut edən faktlar, dəlillər göstərməsi yer almışdı.

İndi Üzeyir Bayramovun 15 il bundan əvvəlki fikirlərinin bu gün də maraq doğuracağı gümanında olduğumdan həmin müsahibəni təəddüdsüz kitaba daxil etdim.

-Nəyə görə cəmiyyəti “Bazarçay” adlandırmağı qərara aldınız?

-Əvvəla, Sisyan bölgəsinin bütün şəhər, qəsəbə və kəndləri mənbəyini Qısırdağdan götürən Bazarçayın

sağ və sol sahillərində yerləşir... Eramızdan əvvəlki və sonrakı tarixi mənbələrdə çayın adı çəkilir. Hətta ermənilərin 60-cı illərdəki xəritələrində də Bazarçay adı saxlanılmışdır. Sözün hərfi mənasının izahına ehtiyac duymuram. Lakin sonralar onlar çayın adını saxtalaşdıraraq Voratan qoyublar. Məqsədimiz həm də tarixi toponimləri unutmamaq, onların əzəli adlarını bərpa etməkdir...

- Cəmiyyəti təsis etməkdə məqsəd nədir?

İnsan çox vaxt doğulduğu, böyüyüb boya-başa çatdığı yerin, ölkənin qədir-qiyətini ondan ayrıldıqda bilir. Qaçqın düşməyən, öz torpağından məcburi köçürülməyən şəxslər problemin çətinliyini, bu ağır dərdi hiss etməzlər... Qaçqınlığa və soyqırımına Sisyan bölgəsinin bütün əhalisi kimi, elə sizin və bizim nəsil də 175 il ərzində dəfələrlə məruz qalmışdır... Heydər Əliyevin "Azərbaycanlıların soyqırımına haqqında" fərman imzalaması tarixi yaramıza məlhəm qoyub. Bu böyük şəxsiyyətin indiki təzadlı və dolaylı bir vaxtda uzaqqörənliyinə heyran qalmamaq mümkün deyil. İndi bizdə tam əminlik yaramı ki, bu misilsiz tarixi sənəd reallaşacaq, xalqımızın bəşəri mənəvi dəyərlərinə, qəhrəmanlıqlarla dolu zəngin keçmişinə vurulan ləkə gec-tez yuyulacaq.

Cəmiyyəti də əsasən həmin inamla yaratmışıq. Əsas məqsədimiz qanunlar çərçivəsində haqq səsimizi dünya ictimaiyyətinə çatdırmaqdır...

-Qeyd edirsiniz ki, Sisyan Azərbaycanın ən qədim bölgələrindən biridir. Bunu bəyan etmək üçün hansı mənbələri əsas götürürsünüz?

Öncə, bölgədəki memarlıq abidələrini, daş kitabələri, ərəb, fars, Azərbaycan, rus və digər tarixi məxəzləri. Bundan əlavə, yerli əhalinin Azərbaycan-türk dili və toponimləri, daş, körpü, bina üzərindəki yazı və şəkillər göstərir ki, burada eramızdan çox-çox əvvəl və eramız-

da güclü və qüdrətli türk tayfaları-hunlar, şumerlər, saklar, uzlar, qarqarlar, oğuzlar yaşamışlar. Ta qədim zamanlardan etibarən 1988-ci ilədək orada Azərbaycan türklərindən başqa etnik xalqlardan birinin nəinki bir ailəsi, heç bir nəfər üzvü belə yaşamayıb. Cəbrayıl, Beyləqan, Ağcabədi, Füzuli, İmişli və başqa rayonların tərəkmə camaatı da çox yaxşı bilir ki, Sisyan ən qədim türk yaşayış bölgəsi olub. Onların elat camaatının isə burada yüz illər yayladığı yaylaqları varmış, hətta rəhmətə gedənlərinin qəbirləri də dünənə kimi o yaylaqlarda qalmışdı... "Dədə-Qorqud" boylarındakı yerlərin və oğuz boylarının adları o bölgələrdə indi də yaşamaqdadır. Yaşı eramızdan çox-çox əvvəlki minilliklərə aid olan Urud kəndində isə şumerlərə, hunlara, qarqarlara məxsus adlar və dildəki sözlər hazırda da qalır. Məsələn, Şiner (şumer) yolu, Şiner bağı, Qarqar bulcağı toponimlərini, hunların işlətdikləri avçı (ovçu) sözünü, "Qu deyirsən, qulaq tutulur" ifadəsini və s. buna misal göstərmək olar...

Uruddakı dəftərxana binasındakı yazışmalar və İstanbuldakı arxiv onu sübut etdi ki, kənd 1611-ci ildə Osmanlı imperiyasının nahiyə mərkəzlərindən biri olub. Min ildən artıq bir dövrdə yerli türk əhalisi müsəlmanlığı qəbul edib, kəndlərdə məscidlər fəaliyyət göstərmiş. Mir İsmayıl ağanın Şəki kəndindəki günbəzi ziyarətə gətirilib. Bölgə 1918-ci ilə kimi Çar Rusiyasının Gəncə quberniyasının, 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Demokratik Respublikasının tərkibində olub. Sonralar isə sovet imperiyasının Azərbaycan torpaqları əsasında quraşdırdığı (qondardıdığı) Ermənistanı tabe etdirilib.

-Sisyan bölgəsindəki tarixi yaşayış məntəqələrinin adları və hazırkı vəziyyəti barədə oxucularımıza hansı məlumatı verə bilərsiniz?

- Rus-erməni qoşunları bu bölgəni işğal edənədək, yəni 1813-cü ilədək burada 60 qəsəbə və kənd olub: Şənədağ, Şələdağ, Dərəbaşı (Darabas), Lor, İlizin, Şam, Gurdərə (Kürdəri), İrmisli, Behlullu, Yaycı, Urud, Tamçı, Kalafalıq, Qala, Qazı damı, Pürül, Vağudi, Ağüdi, Bolludərə, Dərəkənd, Cəhrədərə, Qızılçıq, Kənd yeri, Şükərbəyli, Qarakilsə, Uz, Şəki, Əngələvid, Şələk, Bələk (Beyrək), Məzrə, Məliklər, Şükar, Ərikli, Bazarçay, Salvard, Ağkənd, Təzəkənd, Ərəfsə, Comardlı, Pirnavıd, Dulus, Suludərə obası (Zabazur), Şıxlar, Yaqublu, Sisyan (Sisaqan), Armudluq, Dəstəyurd, Qıvraq, Alışar, Püsək, Murxuz, Sofulu, Pulkənd, Ortayüz, Sandıqlı, Umurlu, Saybalı, Qalacıq.

1813-cü ildən bölgədəki yaşayış məntəqələrinin deportasiya olunmasının, əhalisinin qırılmasının şahidi olanların qeydlərinə, habelə bu hadisələrin iştirakçılarının söhbətlərinə əsasən, buradakı bütün kəndlərin ayrı-ayrılıqda taleyi barədə əlimizdə mükəmməl faktlar var. Lakin qısaca deyə bilərəm ki, 1813-1988-ci illərdə Sisyanı 60 yaşayış məntəqəsinin əhalisi erməni və rus qoşunlarının hücumuna məruz qalaraq dağıdılıb, əhalinin əksəriyyəti qırılıb, sağ qalanları isə respublikamızın müxtəlif bölgələrinə, həmçinin Özbəkistan, Türkmənistan və Türkiyəyə səpələnib, 29 kəndə isə İrandan və Türkiyədən köçürülən ermənilər yerləşdirilib.

- Bəzən deyirlər ki, dədə-baba torpaqlarının əldən getməsinə səbəb bölgənin adamlarının biganəliyi və acizliyi olmuşdur.

- Ümumiyyətlə, Sisyan bölgəsinin camaatı zəhmətsevər, vətənpərvər, xalqımızın adət-ənənələrinə möh-

kəm tellərlə bağlı, cəsur olub. Bu bölgənin neçə-neçə igid oğlu yalnız və yalnız xüsusi təlim görmüş rus və erməni qoşunları ilə qeyri-bərabər döyüşlərdə qəhrəmancasına həlak olub... Məsələn, 1853-cü ildə düşmən qoşunu Qarakilsəyə hücum edir. Yerli əhaliyə Ağüdi və Şəki kəndləri köməyə gəlir. Nəticədə işğalçılar məhv edilir. Yaxud, 1905-ci ildə erməni sərkərdəsi Stepan güclü qoşunla Sisyan bölgəsinin ən böyük kəndi olan Ağüdini məhv etmək istəyir. Kəndin igidləri Stepanın qoşunlarını qırır, özünün də başını kəsib Türkiyə sultanına hədiyyə göndərirlər. Bu tarixi qələbədə onlara Vağudi kəndinin camaatı da kömək göstərir. Andranikin Naxçıvan və Sisyanı törətdiyi qırğınları öz gözü ilə görənlərdən indi də yaşayanlar var. Mənə isə bu hadisəni 1976-cı ildə Sisyan kəndinin sakini Mirzə Ələkbər müəllim ərəb əlifbası ilə yazdığı əlyazmasını göstərərək danışib. Mərhum söyləyirdi ki, 1918-ci ildə 29 yaşım vardı. Naxçıvan hadisələri bizi çox sarsıtmışdı. Sisyanın ağsaqqallarının başçılığı ilə 400 nəfərə qədər silahlı dəstə yaradıldı. Bölgənin başqa kəndləri də tədbir görməyə başladılar. Bu işdən xəbər tutan Andranik iki nəfər elçi göndərdi ki, mənim onlarla işim yoxdur. Gorusa getmək istəyirəm, mənə toxunmasınlar. Lakin camaatımızın qəlbində intiqam hissi gündən-günə güclənirdi. Bir gün xəbər gətirdilər ki, Andranik yolüstü kəndlərdə-Şükarda, Əriklidə, Şəkiddə qırğın törədib Göbəkdaşdan Gorusa doğru irəliləyir. Qoşunun arxa hissələri isə Arpa və Buğda təpələri arasında lövbər salıb. İki yüzə qədər igidimiz gecəyarısı atlanaraq dan yeri ağaranda həmin dəstəni mühasirəyə alıb qırdılar. Bu əməliyyatdan sonra bir müddət sakitlik oldu. Adamlar silahlarını yerə qoyub arxayınca əkin-biçinlə məşğul olmağa başlayırlar. Sən demə, Andranik qisas almağa hazırlaşmış... Son-

radan bildik ki, 1819-cu, 1828-ci və 1909-cu illərdə Uz. Əngələvid və Qarakilsə kəndlərində Azərbaycan türkləri məhv edilərək, o yaşayış məntəqələrində məskunlaşdırılan ermənilərin nümayəndələri Gorusda düşərgə salan Andranikə Arpa və Buğda təpələri arasındakı qırğını danışib deyirlər ki, sən bizi türklərin əlində qoyub hara gedirsən, onlar bu gün-sabah bizi qıracaqlar... Gecə yarısı topların səmindən yuxudan dəli kimi qalxdıq. Gördüklərimiz bizi dəhşətə gətirdi. Ətrafdakı kəndlər ot tutub yanırdı. Uşaq, böyük bir-birinə qarışmışdı. Atların kişnərtisi, mal-qaranın böyürtüsü, insanların ah-naləsi adamın tükünü biz-biz edirdi. Əlinə silah, yaba, kərənti, link, şiş götürüb döyüşə atılan igidlərimizin demək olar ki, hamısı qəhrəmancasına həlak oldu. Çox az adam sağ qaldı, mən isə ağır yaralanıb huşumu itirdim... Beləliklə, Bazarçayın sağ sahilindəki 15-dən çox kənd yerlə-yeksan edildi. Bu döyüşdə tarixdə misli görünməmiş bir barbarlıq, vəhşilik oldu. Ermənilər 430 evli Ortayüz kəndini dörd tərəfdən üzük qaşdı kimi mühasirəyə alıb əhalisini qırdılar.

Həmin cinayətdən sonra Andranik qoşunu ilə Qarabağa doğru gedir. O, yolüstü vaxtilə azərbaycanlılar yaşayan, 1858-ci ildə isə ermənilər yerləşdirilən Dığ kəndində dayanır. Həmin gün kənddə toy imiş. Toy sahibi Andranikdən xahiş edir ki, gecə qalıb bəylə gəlinin toyuna xeyir-dua versin. Andranik razılaşıır. Mühafizə dəstəsindən başqa, bütün qoşun hərəkətə gəlir. Gecədən az keçmiş qəflətən top gurultusu eşidilir. Andranik ayağa qalxıb qışqırır ki, evimiz yığıldı. Bu, türk topunun səsidir. Onun qoşunu Laçın yaxınlığında Zabux dərəsinə girəndə türk zabitlərinin cəlb edildiyi qoşunlar erməniləri mühasirəyə alıb qırır. Qoşunun sağ qalan hissələri isə Dığa doğru qaçmağa başlayır. Məğlubiyyə-

tini görəndə Andranik geri qayıdarkən Bazarçayın sol tərəfindən Urud, Vağüdi, Ağüdi, Şəki və başqa kəndləri tamamilə yandırır. Özü gedib Uçkilsəyə (Eçmiədzinə) çıxır, qılıncını keşişə verib deyir ki, bu qılıncı minlərlə türkün başını kəsmişəm. Qoy erməni xalqı mənim yolumu bu qılıncı ilə davam etdirməsin.

- Siz tarixi mənbələrdə adı daha çox çəkilən Urud, Qarakilsə, Sisyan, Şəki, Ağüdi, Vağüdi kimi iri yaşayış məntəqələri barədə nə kimi məlumat vermək istərdiniz?

-Doğma kəndim Urud barədə əvvəlcə bir qədər məlumat verdim. Əlavə olaraq bildirim ki, V-VII əsrlərdəki ərəb tarixçiləri Urud qalasını rud-ər-rud, ər-rud kimi də qeyd edirlər. Həmçinin kənddəki tarixi abidələr üzərində Azərbaycan alimləri, xüsusən professor Məşədixanım Nemətova tədqiqatlar aparmışdır. Müəyyənləşdirilib ki, xalqımızın daş dövrü, əski tarixi üçün burada çox qiymətli faktlar var. Elə buna görə də ermənilər həmin abidələrin rayon mərkəzində nümayişi adı ilə aparıb məhv etmişlər.

Qarakilsə yaşayış məntəqəsində V-VI əsrə aid Alban kilsəsi vardı. Bura ermənilər 1903-cü ildə məskunlaşdırılıb. Onlardan əvvəl ərazidə həmişə Azərbaycan türkləri yaşamışlar. Söz iki hissədən-Qara və kilsədən ibarətdir. "Qara" qədim türk dilində böyük mənasında işlənir. Hətta indi Qazax zonasında uşaqlar bir-birilə savaşıanda analarına (cicilərinə) şikayət edirlər ki, qara qağam (yəni, böyük qardaşım) məni döydü. Qara kilsə (indiki Sisyan) bölgəsində Qara bulaq, Qara güney, Qara qaya, Qara su, Qara göl kimi yüzlərlə toponim vardır...

Sisyan adı da çox qədim türk sözüdür. Vaxtilə burada Arsaq, Uz (bölgədəki Uz kəndi indi də durur) və Sis

türk tayfaları yaşayıblar. Bəzi tarixi yazılarda bu, Sisyani kimi də qeyd olunur. Dilimizdəki Beyləqan, Ağvan, Qaraman, Muğan, Qafan, Nardaran və s. bu qəbilədən olan sözlər sırasına daxildir. Beləliklə, “Sis” türk tayfasının adı, “an” isə yer, məkan mənasında işlənir.

Şəki də eramızdan əvvəl VII-V əsrlərdə burada yaşamış Sak-Saki (Şaqi) türk tayfalarının adını daşıyır. Bazarçayın sahilində, kəndin Darvazatəpə dağında Şəki qalasının xarabalıqları indi də qalır. Şəki qalasında Alban knyazları yaşamışlar. Bu qalanın ətrafında Səlcuq sərkərdəsi Qızıl Arslan böyük şair Nizami Gəncəvi ilə görüşmüşdür. Tarixi məxəzlər göstərir ki, İran şahı Dara eramızdan əvvəl IV əsrdə Saklar ölkəsini tutmaq istədikdə xalq silahlanaraq düşməni qovmuşdur...

Məktub

Düşmən tapdağında qalan Ağudi kəndinə...

*...Mən elə bilirdim, sənsiz ölərəm,
Mən sənsiz ölmədim,
məni bağışla!
"Ölmədim" deyirəm, nə bilim axı,
Bəlkə də mən sənsiz ölmüşəm elə,
Qəbirsiz-kəfənsiz
ölmüşəm elə.*

Ramiz Rövsən

...Biz səni qoruya bilmədik.

Bizim səni qorumağa gücümüz çatmadı.

Səni düşmən tapdağında qoyub didərgin düşdük.

Bilirik, nə qədər günahkar olsaq da, yenə də bizdən küsməmişən, inciməmişən. Yenə də gözün üstümüzdədir. Yenə də ümidin ölməyib, bir gün bizi-balalarını qanadların altına yığacağına inanırsan.

***

...İstəsək də, istəməsək də o gün gələcək-qiymət günü.

O gün ulduzlar sönəcək, ulduzlar axıb gedəcək.

O gün Işıqlı, Salvartı, Təəzzür dağları dağılacaq, yerində toz-torpağı qalacaq.

O gün dənizlər, göllər aşıb-daşacaq.

O gün Yer indiki Yer olmayacaq, başqa bir Yer olacaq.

O gün Günəşin parlaqlığı itəcək, Günəşin şəfəqləri öləcək, Günəş qaranlığa, zülmətə bələnəcək.

O gün Ayın rəngi dəyişəcək, Ay qan rəngində olacaq-al-qırmızıya çalacaq.

O gün Qiyamət başlayacaq.

O gün HAQQın, ƏDALƏTin təntənəsi, qələbəsi gününə çevriləcək.

O gün, mənim kəndim, sənin imanlı-inamlı övladlarınla torpağının üstündə gəzən, suyundan içən, havandan udan imansız-inamsız bəndələrin Tanrının qüdrət təcəlləsi hüzurunda üz-üzə dayanacaqlar. Haqq-hesabları başlayacaq. Günahlar söyləniləcək, günahların ölçüsü-biçisi bilinəcək.

O anlarda iman-inam sahibləri Rəblərini arayacaqlar.

O anlarda imansız-inamsızlar Tanrının qüdrət təcəlləsi qarşısında başlarını aşağı dikəcəklər, zillət əzabında qovrulacaqlar.

Mənim kəndim, elə bilirəm ki, o imtahan, sınaq anlarında Tanrının qüdrət görüntüləri qarşısında ən çox zillət yaşayanlar sənə xəyanət edənlər olacaq. Ən çox zillət yaşayanlar sənin torpağını, havanı, suyunu dəyərsizləşdirənlər, səni itirdiklərinin fərqinə varmayanlar olacaq. Ən çox zillət yaşayanlar kafirin qarşısında əyilib ona qucaq açanlar, alınının tərini torpağa qarışdırıb halal çörək qazananları yer-yurdundan ilim-ilim itirənlər olacaq.

Mənim kəndim, Qiyamət günündə o Böyük, o Müqəddəs gündə üz-gözün güləcək: O gün imanlı-inamlı balaların yenə də qoynuna sığınmaq haqqı alacaqlar. O gün haqqa arxa çevirənlərin, haqqı görməzliyə vuranaqların məhşəri başlayacaq, iç dünyaları, xəyal aləmləri dağılacaq, tar-mar olacaq...

***

...O gün erməni cəlladları içlərindəki əzablardan qurtulmaq üçün Tanrının qüdrət görüntüləri qarşısında diz çökəcəklər...

O gün səhl sumbatlar... dizin-dizin sürünəcəklər...

O gün kəndin iman-inam sahibi Mürüd babanın
gözlərindən sevinc yaşı süzüləcək...

***

...Yuxarıdakı sözləri yazıram və buna görə bəlkə də çoxu məni sadələvh sayır, "bu dünyada qiyamətdən də o yana keçəcək o qədər haqsızlıqlar, ədalətsizliklər, nəhaq qan-qadalar olub ki..."-deyir,-hansının qisası alınıb, hansı qaniçən, hansı firon cəzalandırılıb, məhşər ayağına çəkilib ki?! Yox, qardaşım, gülmə mənə, məni sadələvh sayma, mən uca Tanrının varlığına, güc-qüdrətinə inanıram. İnanıram ki, dünən də, bu gün də olmasa, sabah-nə vaxtsa, zamanın, tarixin vicdanındakı qan ləkələri təmizlənəcək... Şəxsən mən buna əminəm. Və məni yaşadan da bu inamdır!

***

...Biz səni qoruya bilmədik.

Bizim səni qorumağa gücümüz çatmadı.

Səni düşmən tapdağında qoyub didərgin düşdük.

Bilirik, nə qədər günahkar olsaq da, yenə də bizdən küsməmişən, inciməmişən. Yenə də gözün üstümüzdədir. Yenə də ümidin ölməyib, bir gün bizi-balalarını qanadların altına yığacağına inanırsan...

P.S

Mənim kəndim, sən həmişə nəzərimdə, təsəvvürümdə sanki dəryanın ortasında qalan aysberqiydin. Heç bir Allah bəndəsi sənin alt qatdakı sirlərinlə, gizlinlərinlə, əzab-əziyyətlərinlə, ağır-acılarınla maraqlanmırdı. Sən Allahın ümidinə yaşayırdın... Sən bəlkə də Allahın xəbəri olmadan öldün... Allah, yandığımdan bu sözləri dedim, günahımdan keç. Yalvarıram...

dekabr, 1995-ci il

Mənim taleyimə yazılan yazı

Bir daha qayıtmaz, keçdi o günlər... (düşüncələr)

1959-cu ilin fevral ayının 16-da Sisyan rayonunun Ağudi kəndində ziyalı ailəsində anadan olmuşam. 1976-cı ildə orta məktəbi bitirmişəm. 1977-1981-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun filologiya fakültəsində oxumuş, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi ixtisası almışam. 1981-84-cü illərdə Astara rayonunun Kakalos kəndində, 1984-1986-cı illərdə isə Ağudidəki orta məktəbdə müəllim işləmişəm. 1986-cı ildə "İnşaatçı", 1987-ci ildə "İnşaatçı sözü", 1988-1990-cı illərdə "Sovet kəndi" ("Həyat"), 1990-1994-cü illərdə "Respublika" qəzetlərində müxbir, şöbə müdiri vəzifələrində çalışmışam. 1995-ci ildən isə "Xalq qəzeti" redaksiyasının iqtisadiyyat şöbəsində işləyirəm...

Orta məktəbdə ədəbiyyat müəlliminin rəhmətlik Məmməd Bəxşəliyev mətbuatda vaxtaşırı publisistik yazılarıyla çıxış edirdi. Bizi də həvəsləndirirdi yazı-pozuya, kimi hekayə, kimi şeir, kimi də məktəbdə keçirilən tədbirlər haqqında məqalə yazırdı. 1973-cü ildə məktəbimizdə Nəsiminin 600 illik yubileyinə həsr olunmuş ədəbi-hədii tədbir keçirilmişdi. Həmin tədbirin təfsilatını kağıza köçürüb göndərmişdim o vaxtiki "Sovet Ermənistanı" qəzetinə. Yazı (xəbər) dərc edilən gün məktəbdə aləm bir-birinə dəymişdi. Həvəslənib növbəti tədbirlərdən xəbərlər göndərirdim redaksiyaya, qəzet də verirdi... Beləcə dönmüş oldum "məktəbli müxbir".

Çox təəssüf ki, orta məktəbi bitirib sənədlərimi jurnalistika fakültəsinə verə bilmədim - xarici dil keçməmişdim. Getdim Sumqayıta, başladım 49 saylı texniki peşə məktəbində oxumağa. Sonra bir müddət Sumqayıt

boru prokatı zavodunda fəhlə işlədim. Jurnalist olmaq arzusu isə beynimdən çıxmırdı. Arzuma çatmaq üçün dolayı yol seçdim: pedaqoji institutun filologiya fakültəsinə qəbul oldum... Oxudum, qurtardım, amma qəzetə yaxın düşə bilməzdim. Təyinatla Astarada 4 il, sonra da doğma Ağudidə 2 il müəllim işlədim. Jurnalistika isə içimdə susmaz bir səs kimi elə hey mənə "gəl-gəl" deyirdi.

1987-ci ilin avqustunda mətbuat aləmində tamman dostum, istedadlı jurnalist-yazıçı Kamran Nəzirli mənə "İnşaatçı" qəzeti redaksiyasına apardı və redaktor Oqtay Cəfərovdan işə düzəlməyimi xahiş etdi. Oqtay müəllimin xeyirxahlığı ilə arzuma qovuşdum. O mənə diqqət-qayğısını əsirgəmədi, qəzetçiliyin sirlərini öyrənməkdə ilk müəllimim oldu. Sonrakı illərdə belə himayəni "Həyat" qəzetində redaktor işləmiş rəhmətlik Rəfiil Nağıyevdən, Vaqif Bəhmənulidən, "Respublika" qəzetində Rusvat Bayramovdan və mənim bu gün "Xalq qəzeti"ndə işləməyimin səbəbkarı rəhmətlik Məmməd Nazimoğlundan gördüm.

"Xalq qəzeti" mənim üçün arzularımın zirvəsi olan bir jurnalistika məktəbi, sevib-bağlandığım iş yeri oldu. Belə bir qəzetdə çalışmaq xoşbəxtliyini bu redaksiyanın hər bir tapşırığını yerinə yetirməyə, doğma kollektivin hər bir cəfasını çəkməyə hazır olmağımla cavablandıra bilərəm və buna çalışıram.

Altı il orta məktəbdə dərs desəm də, düşünürəm ki, jurnalistikaya təsadüfən gəlməmişəm. Uşaqlıq arzularımın istəyilə qəzetçi olmuşam. Bu yolda qazandığım itirdiyimdən qat-qat çoxdur. Necə deyərlər, barmağımın qabarı ilə çörək qazanmışam, heç kimin yanında gözükgəli olmamışam. Düzliyi, saflığı, halallığı hər şeydən üstün tutmaqda qəzetçi olmağım karıma gəlib.

Amma bu yolda, bu peşadə sədəqətsizlərlə, sözü ilə əməli düz gəlməyənlərlə, dünya malını bütün müqəddəsliklərdən uca tutanlarla da qarşılaşmışam...

***

...Mən indi dərdimi kimə danışım ki, az da olsa yüngülləşim?!. Bəlkə bu payızın cövlan eləyən xəzrisinə üz tutub gileyimi deyim?!. Bəlkə göy üzündə sürünən o buludlar bu torpaqda can çürüdənlərin ah-naləsini eşitsə, elsiz-elatsız qalan yurda-gözü yollara dikilən narahət ruhların tapındığı, erməni əl-ayağı ilə bəlkə də hələ murdarlanmamış işıqlı dağına söz çatdırarlar?!. Bəlkə...Yox, nə "saçın yolan" küləklər, nə köç üstündəki quşlar, nə də dərd yükünü saxlamağa gücü çatmayan buludlar yaraya məlhəm çəkmək iqtidarında deyillər. Yox, bizi qaçaqçaqda, qovhaqovda zəncirdən açıb buraxılmayan dilsiz-ağızsız illərin, ölüşlərdə yiyəsiz qalan sürülərin, miyoltusu ürək dağılayan pişiklərin qan-qarğışı tutub. Bəlkə də o qan-qarğış olmasaydı, biz o yurda çoxdan qayıtmışdıq... Bizi o qan-qarğış o dünyada da rahat uyumağa qoymayacaq...

***

...Anam 80 illik uzun və çoxunun elə buna görə də qiblə edəcəyi bir ömür yaşadı. Amma belə 80-i heç kəsə arzulamazdım. Niyə?... Bir azdan biləcəksiniz...

...Hələ neçə ay əvvəl ölüm rüzgarının yaxınlaşdığı aydıncı bilinirdi. Sanki özünün də ürəyinə dammışdı, bu dünyayla vidalaşacağı, köçünün lap yaxın bir zamanda başlayacağını hiss edirdi. Tez-tez "belə yaşamaqdansa, ölmək yaxşıdır"-deyirdi.

Soruşurdum, necə yaşayırsan ki, ölməyi də arzulayırsan?... Deyirdi ki, qürbətdə gün keçirmək can çürütmək kimi bir şeydir, mən burda yox, orda ölməliyə-

dim... Dərd-sərinəni, yurd-yuva həsrətini, yanğısını beləcə bildirirdi...

...Mən aşağıdakı sətirləri 2010-cu ilin 5 avqustunda yazmışam: "...Görəsən, dünyada elə bir ana olubmu ki, mənim anam kimi balalarını saxlamaq üçün kipriklərilə od götürə-götürə hələ gənc yaşlarından xanım-xatunluqla vidalaşsın: palçıq qarışdırırsın, daş qaldırırsın, divar hörsün, ot biçsin, ulaq yükləsin, yer əksin...

Anamın əsəbiləşdiyi, qeyzləndiyi, kiminsə arxasınca deyindiyi, qeybət, paxıllıq etdiyi yadıma gəlmir.

Anam sevincini də, kədərini də içində, iç dünyasında yaşadıb.

Anam qaynanaasının-nənəmin ərköynülyü, hirs-hikkəsi qarşısında daim susub, səsinə çıxarmayıb.

...Anamı görəndə ürəyimdən "qara qanlar axır". "Anam gör nə günə düşüb-bir dəri, bir sümük qalıb".

...Nə vaxtsa oxuduğum və yaddaşımnda şairin "ilişib-qalan" misralarını xatırlayıram:

***Bu nəslin son nişanəsi
Bu yurdda bir qarı qalıb.
Onu da həsrət əridib,
Bir sümük, bir dəri qalıb.***

***Ümidini yoza-yoza
Bağlayır hər gələn yazı...
İnanmur dəftər, kağıza
Nəşə güman yeri qalıb".***

Bundan iki il sonra, iyulun 30-da dünyasını dəyişdi anam. Cəmi qurtardı bu dünyanın zillətindən, əzab-əziyyətindən!..

...Anamla ömrünün son aylarında, yatağa düşəndə daha çox ünsiyyətdə olmağa, söhbətləşməyə, dərdləşməyə çalışırdım. Üzündəki təbəssümü əriyib yoxa çıxan,

gözümün nurunu itirən, qəddi əylən anam əvvəlki kimi deyildi, sanki həyatdan, dünyadan, yaşamaqdan bezmişdi, elə bil ki, hamıdan küsmüşdü, heç kimlə danışmaq, kəlmə kəsmək belə istəmirdi. Amma ürəyindəkilərini, deyə bilmədiklərini gözlərindən oxuyurdum. Yüzə yüz faiz bilirdim ki, həmin anlarda nələrisə düşündür, nələrisə xatırlayır, elə bu xatırlamalarla da vəsiyyətini edir...

...Gözləri yol çəkirdi.

Gözlərinə üfüqdən də o yanda uzandıqca-uzanan bir yol görünürdü.

O yolda nə gedən, nə də gələn vardı.

O yol yetim qalmışdı.

Neçə illərdi ki, gediş-gəliş olmadığından o yolu ot-alaf, kol -kos basmışdı...

...O yolun lap o üzündən, başlanğıcından qulaqlarına nalə, fəryad qarışıq bir səs gəlirdi. O səsi aydınca eşidirdi...

Bayatıya, ağrıya bükülən nalə, fəryad içini xəncər kimi doğrayırdı.

...Gözləri yol çəkirdi.

Gözləri heç nə görmürdü.

...Üfüqdən də o yanda uzandıqca-uzanan o yolu xəyalında çəkmişdi.

...Dərdini Allaha danışdı.

Dərdini Allaha danışdıqca yüngülləşirdi.

Yüngülləşirdi-Allah ona dözümlülük, səbr verirdi. Səbr verirdi ki, dözsün bu dərdə-yurd-yuvasızlığa.

"...Döz dözənəcən, sonrast da ölümdür"-bunu da bilirdi.

...Ölümündən sonra isə yemidən doğulacağımı, ruhummın üfüqdən də o yanda uzandıqca-uzanan yolla Vətəna uçacağımı, xoşbəxt olacağımı da bilməmiş deyildi...

...Bu ümid-inamla da ölümünü gözləyirdi.

...Ölümünə isə lap az qalırdı...

...Anam Sumqayıtda, ailəmizin sonbeşiyi qardaşımın yanında yaşayırdı. Xəstəliyinin ağırlaşdığı günlərdə demək olar ki, hər gün ona baş çəkməyə gəldirdim. Hər dəfə görüşüb qayıdanda düşünürdüm ki, bu anamla sonuncu görüşdür, bir daha onu görməyəcəm. Bakıda işdə də, evdə də çox narahat, həyəcanlı idim. Hər telefon zənginə diksinirdim, elə bilirdim ki, bu an, bu daqiqə anamla bağlı acı xəbər eşidəcəyəm.

Ömrümün son saatlarında dünyanın ən ağırılı əzabını yaşayırdım. Dəhşətli bir mənzərəydi-dili tutulmuşdu, öləziyənlər gözlərindən isə həsrət, nigarançılıq açıq-aydın oxunurdu. O həsrətin, nigarançılığın nə olduğunu mən yaxşı bilirdim...

Beləcə, anam 2012-ci il iyulun 30-da, bürkülü bir yay gecəsində yurd həsrətilə gözlərini əbədilik yumdu. Dərd-sərini, kədərini duyğunlayıb-duyçalayıb özüyə apardı, bir kimsəyə yük olmasın deyə...

...Qəbiristanlıqdan ta evəcən yolboyu onun əzab-əziyyətlərini xatırlayırdım... Anamla bağlı hər şey, bütün olub-olmuşlar nağıl kimi gəlirdi mənə.

...Kədərini içində daşıyırdı. Heç vədə heç kimə ağrı-acısını danışdı yüngülləşməyə cən atmazdı, bir kimsədən də kömək gözləməzdi. Güclü idi, taleyin zərbələrindən hərkiyəb sanki daşa dönmüşdü.

Anam yurd itkisindən sonra iki bala itirmişdi. Həmişə kövrək, qayğılı, fikirli görünməsinin də bir səbəbi təbii ki, bununla bağlı idi...

Dərdimin, kədərimin ortağı olan anam dərdimi, kədərimi ürəyində, qəlbində yaşadırdı, ömrümün sonuna kimi də yaşatdı. Harda, niyə udurduğumu da anamdan başqa bir kimsə bilmədi.

...Onun alın yazısı, qismət payı bəlkə də çoxlarından fərqliydi. Həminin üzünə gülən, hamıya qucaq açan, gəl-gəl deyən dünya, nədənsə bu bəndəsinə fərqli yanaşmışdı, ömür-gün yoldaşının kəndə gəlişini uzun illər əngəlləmişdilər, "41-45-də əsir düşüb" bəhanəsiylə...

...Biz atalı ola-ola həm də atasız böyüdük, ata qaçığı, ata nəvazişi görmədik, əmi mehr-məhəbbətindən uzaq olduq (əmin də təqiqlərdən, təzyiqlərdən baş götürüb Özbəkistana getmişdi, Daşkənddə yaşamış, burada da faciəli şəkildə dünyasını dəyişmişdi), saçımıza bibi sığılı, üzümüza bibi nəfəsi dəymədi (bibim də əminin oxşar taleyini yaşadı, Türkmənistanda, yad diyarda "Vətən" deyə-deyə gözlərini yumdu...).

Qışın bıçaq kimi adamı doğrayan soyuğunda, yazın sazağında əli belə işdən soyumayan, əkinçi, biçinçi, fəhlə olan anam yurd-yuvasından didərgin düşdüyi 88-dən ta ömrünün sonunadək torpaq həsrətilə qovruldu, Vətənin bir udum havasını ciyərlərinə çəkmək, qoxusunu duymaq istəyilə alışıb yandı. Yurd itkisinin ağrı-acısından qəddini dikəldə bilmədi...

...Qarıbdır, gündüzlər gözlərim önümdən getməyən anam indi qədər bir dəfə də olsun yuxuma gəlməyib. Bəlkə ona görə ki, bu dünyadan köçənlər çox sevdikləri doğmalarını, əzizlərini narahat etməmək üçün onların yuxusuna girmirlər... Axı anam daim narahatlıq içində yaşadığını, günlərimin qayğılarla, sarsıntılarla keçdiyini yaxşı bilirdi...

...Mən o günlərə, o xoşbəxt çağlara qayıtmaq istəyirəm, ana. O vaxtlara ki onda mən səhə nələrlə olacağımdan xəbərsizdim, sən də daş daşıyıb, pulçuq qarışdırıb kolxozdan aldığı qapık-quruşla bizi gözütox.

qəm-qüssədən uzaq böyüdüdü. İndi o günlərin, o saatların həsrətini necə çəkərəm, ana, bilirsənmi?...

...Anam bir dəfə: -Bilirsən, kəndə getmişdim, -deyib üzümə baxdı.

-Nə kənd, başa düşmədim, kənd harda qalıb, biz harda?.. Nə danışsən?..

-Hə, bala, vallah, bu gecə kənd yuxuma gəlmişdi. O ki var həyat-bacada dolandım, hətta qəbiristanlığa da gedib dədəmin, nənəmin qəbirlərini ziyarət elədim... Sonra həyat qapısının ağzında bir daşı götürüb tərs üzünə çevirdim, -yurda təzədən dönmək, qayıtmaq üçün adətən belə edirlər, -bu yuxum çin olacaq, bala. Yuxuda daşı tərs üzünə çevirmişəm...

Yuxusu çin olmadı anamın. Yuxuda həyat qapısının ağzında tərsinə çevirdiyi daş elə tərsinə də qaldı...

...Anamın boynuma sarıdan qollarından güc alanda, isti nəfəsini duyanda necə də bəxtəvərmişəm, xoşbəxtmişəm, İlahi!

Bir göz qırpmı qədər qısa olan həyatda bu bəxtəvərliyi yada salmaq, xatırlamaq isə nə qədər ağrı-acılıdır, Allahım.

...Deyirlər ki, bəzən insanın ürəyinə damanlar başına gəlir. Anam hələ kənddəyəkən, yurd-yuva dağılmışdan əvvəl tez-tez uca Yaradana üz tutub söyləyirdi ki, Allah, sən bizi, balalarımızı ayrılıqla, ölüm-itimlə imtahana çəkmə.

Anamın ağılına gələnlər başına gəldi. Allah bu yalvarışı, bu duanı eşitmədi. Anamı imtahana çəkdi. Əvvəlcə yurdsuzluq, Vətənsizlik əzabı ilə sındı. Sonra iki balasını ondan ayırıb o dünyaya apardı, axırda da özünü...

...Gözləri yol çəkirdi.

Gözlərinə üfüqdən də o yanda uzandıqca-uzanan bir yol görünürdü.

O yolda nə gedən, nə də gələn vardı.

O yol yetim qalmışdı.

Nəçə illərdi ki, gediş-gəliş olmadıqmdan, o yolu otalaf, kol-kos basmışdı...

...O yolun lap o üzündən, başlanğıcından qulaqlarına nalə, fəryad qarışıq bir səs gəlirdi. O səsi aydınca eşidirdi...

Bayatıya, ağıya bükülən nalə, fəryad içini xəncər kimi doğrayırdı.

...Gözləri yol çəkirdi.

Gözləri heç nə görmürdü...

Üfüqdən də o yanda uzandıqca-uzanan o yolu xəyalında çəkmişdi.

Dərdini Allaha danışdı.

Dərdini Allaha danışdıqca, yüngülləşirdi.

Yüngülləşirdi, Allah ona dözümlülük, səbr verirdi.

Səbr verirdi ki, dözsün bu dərdə, yurd-yuvastılığa.

"...Döz dözənəcən, sonrasını da ölümdür"-bunu da bilirdi.

...Ölümündən sonra isə yenidən doğulacağını, ruhunun üfüqdən də o yanda uzandıqca-uzanan yolla Vətənə uçaacağını, xoşbəxt olacağını da bilməmiş deyildi...

...Bu ümid-inamla da ölümünü gözləyirdi.

...Ölümünə isə lap az qalırdı...

***

***Atanı səslədim dara düşəndə,
gördüm ki, arada qəbir dayanıb...***

Vaqif Səmədoğlu

...Gecənin zülmət qaranlığı idi. Anabat tərəfdən bayquş səsi gəlirdi.

Bayquş Ağudinin yad nəfəsilə murdarlanacağımdan, yurd-yuvanın xaraba qalacağımdan, adamların pərənpərən düşəcəyindən xəbər verirdi.

Bayquş səsi o gecə dədəmin yuxusuna haram qatmışdı, səhərə qədər yatmamışdı, fikrində, xəyalında dağları arana, aranı dağa daşmışdı. Düşünmüşdü ki, bayquşum oxuması yaxşı hal deyil, səhər açılacaq, bəd xəbər eşidəcək. Ona görə də əlləri göyə uzanılı qalmışdı, yalvarırdı: Allah, sən özüm bu od-ocağı qoru. Bir kimsəyə pisliyim keçməyib... Qurbanın olum sənə, İlahi...

Dədəm hardan biləydi ki, vahimə, tələş, qorxu doğurmuş o səs təkcə kəsib komasının deyil, kəndinin, yurdunun dağılmasından, xaraba qalmasından soraq verir...

Dədəm hardan biləydi ki...

...O gündən, Vətəni itirdiyi o payız gecəsindən, sözün əsl mənasında, yas, matəm içindəydi: bir daha o kəndin küçələrindən keçib məktəbə dərslə deməyə getməyəcəkdi, ulağı qabağma qatıb ot-küləş daşımayacaqdı, sabahını düşünüb xoş xəyallara dalmayacaqdı...

Ürəyilə danışmaqdan yorulmuşdu, taqətdən düşmüşdü, ürəyi sakitləşmək, dincəlmək istəyirdi.

Elə susurdu, susurdu, gözlərini məchulluğa zilləyib sanki kiminsə yolunu gözləyirdi.

Kimin?..

Kimlərin?..

***

...Doğulandan yeddinci sınıfa gedənədək düz-əməlli ata qayğısı görmədim. Dədəm o vaxta kimi kənddən uzaqlarda müəllim işləyirdi. Ayda bir, ya iki dəfə evə gəlirdi. Üzümüz üzünə alışmamış geri qayıdırdı...

...Böyüdük, sakit, başısaşağı, gözütox...

Tapılana, qatamlana qane olduq.

Yad əllərə baxmadıq.

Yad allərdən heç nə almadiq.

Yad malına-dövlətinə tamah salmadiq.

Gözümüz özümüzdə, öz evimizdə oldu.

...Təkcə sıxıntı yaşamışam. Daim darıxmışam, niyə, nə üçün, bilməmişəm.

Təklifi sevmişəm. Çoxluqdan, gurluqdan qaçmışam.

Tənhalığımla yaşıdlarımdan seçilmişəm. Özüm-özümle, özüm içimlə danışmağı sevmişəm.

...Sükutu sevdiyimdən ürəyimin dərinliyindəki neçə-neçə arzu-istəyim də sükutun qurbanı olub...

...Bunun səbəbini yaxşı bilirəm: uşaqlığım atalıqan atasız keçib.

...Vaqif Bəhmənlinin yazdığı kimi:

Atasız uşaqlar anaya çəkir

Onçün fağır olur, utancaq olur.

***

...Görəsən, indi Işıqlı dağımın zirvəsindən əsən qara yellər Qaragöli qurutmayıb ki?!.

...Görəsən, o dağın ətəyindəki Qiyamadınlı (Eşşək meydanı), Şükürbəyli, Qarınıyırıq, Quyubulaq, Mirəhməd dərəsi... yaylaq yerləri, yurd düşərgələri elatsız hansı əzab-zilləti yaşayır?!.

Yəqin ki, Üçtəpə, Yantəpə, Arpa, Buğda, Fərməş təpələrində indi çaqqallar səs-səsə verir, bayquşlar ulayır.

Yəqin ki, Camışöləndə, Səckahasında, Qazaxlar, Kalxalı yurdlarında, Arxacgünəydə, Çınqılıda, Çöplü-çuxurda yazın yavaş qovuşduğu günlərdə diza boy verən otun, gül-çiçəyin arasından qəfil qaraltıdan diksinən kəkliklər indi ilim-ilim itiblər, yoxa çıxıblar.

Yeddi novlu, İki gözli, Topsöyüd, Yamac, Ölmərdən bulaqları da yəqin ki, axmır, gözləri tutulub...

***

...Dağlar payızda duman-çənə bürünən vaxtlarda qorxunc görünürdü, bu mənzərə uşaq yaddaşımda belə qalıb. Didərginlik dalğası el-obanı ağışına alanda bu qorxunluğun bütün dəhşəti üzə çıxırdı... O vahiməli Işıqlımın, Salvartının, Tənəzzürün həxtəvər günlərində qoyunna sığınan insanlara o dağlar yaman çağlarda arxapənah olmadı... Köç başlayanda neçə bənəsi o dağları aşdı o üzə-Laçına, Naxçıvana qovuşa bilmədi, o "ilqarlı dağların" duman-çənində, qarında, şaxtasında yolunu azdı, yarı yolda qaldı...

***

...İndi mən ömrümün əlli ilinin dolaylarından dönmüş gəldiyim yolu göz öminə gətirirəm...

...Yıxıldım, hüdrədim, churdum.

Yıxıldım, hüdrədim, qolumdan tutan, dayaq duran bir Allah bəndəsi tapılmadı.

Durdum, dünyanın nizam-tərəzisinin pərsənginə haram qatanların bədalağma tuş gəldim.

...Yıxılanda, hüdrəyəndə, duranda dünyadan incimədim, küsmədim. Nadanlığım, ikiüzlülüğüm, yaltaqlığı, riyakarlığım, satqınlığı... meydan tutduğu dünyadan "incimək", "küsmək" zəiflik deyilmi?!.

...Dünyanın düzəlməsinin qiyamətə qalmasını kim bilmir ki, qardaşım?!.

...Bir vaxtlar həyata oxuduğum şeirlərim, hekayələrin, romanların... içindən baxırdım. Düz-dünyanı al-əlvan rəngdə görürdüm. Ətrafdakı adamlara da bu rəngdə baxırdım... Bunu o adamlar rişğəndlə qarşılayır, qımsırdılar...

...Vaxtın, zamanın axarında üzün səbaha yol getdikcə özüm öz sədəlvəhliliyimdə məəttəl qaldım. Daha ağızdan halal tikəni qopanların, halal ocaqlarda haram qazan

qaynadanların yuxarı başda oturulmasına təəccüblən-
mədim.

Tanrının verdiyi qismətlə barışdım.

Tanrıdan umacağım isə “bircə udum Vətən külayı
oldu”.

Tanrı da o “bircə udum Vətən külayını” mənə çox
gördü...

“Bu get-gəllər bazarına dəvə, ömür-gün naxışına
həvə” dünyanın tamahı qılıncından iti bəndələri isti
aşıma soyuq su calayanda susmağa məcbur oldum.

...Özümdən “güclülərə” gücüm çatmayanda, nə
etməliydim ki?!.

***

Bir vaxt səhərlər dağların mehini sinəmə çəkməyim,
axşamlar Günəşin qürubuna tamaşa edib sabahımdan
həyəcanlanmadığım xoşbəxtlik imiş, sən demə. Amma bu
xoşbəxtliyi niyə o zamanlar dərk edə bilmirdim,
görəsən?!.

Etiraf edirəm, doğulduğum Ağudinin, o kəndin, o
yurdu, o torpağın nə demək olduğunu da Vətənsizlik
dərdini dərk etdiyim andan, Vətənsizlik kədərini yaşadığımı
gündən bilmişəm.

...O kənddən bizə təkcə xatirələr qalıb. Otundən,
çiçəyindən, yarpağından, daşından, torpağından... isə
heç nə.

...Bir vaxtlar, hələ tələbəyənkən şeir dəftərim vardı.
Səhifələrin arasında Ağudinin dağ-dərəsindən topladığım
gül-çiçək ləçəkləri saxlayırdım. Hansısa ilin hansı
günümdəsə onu-kəndimizin qoxusunu aldığım o dəftəri
itirdim. Kəndimizi itirdiyim kimi...

İndi keçmişimlə-uşaqlığımla, gəncliyimlə bağlı
təkcə xatirələr yaşayır.

Xatirələrin də ömrü ömrüm qədər.

Xatirələr də mənimlə birgə öləcək...

...O kənd mənə sevməyi, nifrət etməyi, dostu-düş-
məndən seçməyi, nəfsimə, tamahuma güc gəlməyi
öyrədib.

O kəndin səmasını, havasını, gül-çiçəyini, daş-qaya-
sını gəzib gördüyüm yerlərlə müqayisə etməyə belə ürə-
yim gəlməyib.

O kəndin “itirilməsi” ilə mənim arzularımın da qü-
rub çağı başlayıb.

O kənd övladlarına zərrəcə də olsa, fərq qoymadı:
yaxşı-yamanına eyni gözlə baxdı, eyni məhəbbətlə
sevdi.

Amma o kənd, o yurd-yuva eyni məhəbbətlə, eyni is-
təklə sevildimi?!.

...Hərdən düşünürəm ki, kənd kəndliyindən çıxan-
dan, hamı yurd-yuvasından didərgin düşəndən, kənd
yetim qalandan, kənddə həyqış ulayandan sonra kaş o
müdhış, ürəkgöyüdədən mənzərəni görə biləydim...O
yurdu içindən çıxan insan illər sonrası o yurdu o
gündə görsə ürəyi partlamaz ki?!.

Qəribə, həlkə də çoxuma sadələvh görünə biləcək bir
fikir də gəlir hərdən ağıma. Düşünürəm ki, günlərin bi-
rində kəndimizə getmək xəbəri yayılsa, bu istək gerçək-
ləşsə, o vaxt sevincdən, həyəcədən həvaləmmərim
ki?!.

...O torpaq, o yurd, o kənd sevgisi o məkanda cücə-
rən, boy atan, sümükləri o məkanın tozu, havası, suyu,
çörəyilə bərkiyəni dədələrin, o məkanda cavan, nakam
balaları uyuyan anaların, nəvələrin qəlbində-könlündə
yaşayır, ölənə kimi...

O torpağı, o yurdu, o kəndi ayrılıq dəmində göz ya-
şıyla isladanlar yaddaşlarında qoruyub əzizləyirlər.

...*Vətən* yanğısı, *Vətən* həsrəti, *Vətən* kədər-dərdiylə yaşanmayan ömür ömür deyil, Allah qarğışdır...

***

Yurdsuzluq, Vətənsizlik dərdi bu ağrı-acını yaşayanların içində tüstülənən kəsöv kimidir: qış sazağına dönüb qəlbi-könlü daim üşəndirir, qubarlandırır, gözlərə duman çökdürür.

Ayrı-ayrı vaxtlarda düşmən tapdağındakı kəndimizin video-görüntülərinə baxmışam. Təbii ki, ermənilər çəkib, Rusiyada yaşayan soydaşlarımın xahiş-minnətiylə, bəlkə də pul hesabına, bilmirəm.

Somuncu çəkilişi-görüntüləri axıradək izləməyə mənə sanki hansısa bir sehrli qüvvə imkan vermədi.

Kəndin içindən keçən yola, o yolun kənarındakı məktəbə, evlərə baxdıqca elə bil boğulurdum, havam çatmırdı. Elə bilirdim ki, o yol da, o məktəb də, o evlər də canlanıb, insana çevrilib mənə nifrətlə baxır...

Mənim İbadulla müəllimdən aldığı o kassetdəki görüntülər kəndlə bağlı xatirələri uzaqbaşı təzələdi içimdə, özü də bir neçə dəqiqəlik. Onsuz da elə bir gün olmur ki, yurd-yuva ilə bağlı olub-olmuşlar yada düşməsin... Bununla kəndi duymaq, kəndlə yaşamaq, kəndlə bir olmaq mümkün deyil... Buna təsəlli deyimmi, insanın özünü aldatması deyimmi, bilmirəm...

Fotolara baxmaq, video-görüntülərə tamaşa etmək ürəyə heç də toxtatlıq gətirmir, əksinə, ürəyi dağlayır. ürəyə ağır bir yük düşür.

Mən istəməzdim kəndimi dərd-kədər içində görə. İstəməzdim yol-rizi, həyat-bacanı ot-qanqal, qarətikan bürümüş vəziyyətdə görə. İstəməzdim...

***

Başı buludlara söykənən Qızılqaya dağlarda salınan yurd-yuva sahiblərinin daşlaşan, qayalaşan, lallaşan, karlaşan taleyi oldu.

Qürbətdə neçə illər gözlərini Vətən səmtə dikib, gözlədiklərini gözləməkdən gözlərinin nurunu itirən, göz yaşları yanaqlarında “donan” babaların, nənələrin ruhları indi çox güman ki, həmin Qızılqayanın başı üstə dolanır.

...*Evimiz Qızılqayadan aşağıda, yamacda* idi. Həyatımızdan azca aralı yol keçirdi. Üst-üstə olan iri, yumru, ağır qayalar “hasar” kimi yolla həyatimizi ayırırdı... O vaxt da, elə indi də mənə təəccübləndirən o “daş hasarın” necə “tikilməsi” idi, o daşlar haradan, necə gətirilmişdi, üst-üstə necə qoyulmuşdu, qalaqlanmışdı?! Ağır texnika olmayan bir dövrdə bu iş hansı qayda ilə görülmüşdü?! Şübhəsiz, Ağudidə belə “qala-hasar”ın olması bu kəndin, bu yaşayış məskəninin ərazisində qədim sivilizasiyadan, bu sivilizasiyanın indiki insanlardan fərqlənən cüssəli, güclü sakinlərindən xəbər verirdi.

...O “daş-hasarın” həyatımız tərəfində iri bir gül kolu vardı. Sarı rəngdə açardı... Bir yaz günündə nənəm qürbətdə ölən əmimə ağı deyirdi və mən də o “daş-hasarın” dibindəki sarı güllərə baxa-baxa o ağını eşidirdim. İntizar, həsrət, ayrılıq... luçqıran, hönküran o səsi eşitdiyim dəqiqələrdə anlaşılmaz, amansız bir hissin girovuna çevrilmişdim. Və mənə elə gəlirdi ki, o fər-yad, o ürəyi didib-parçalayan ah-nalə dolu ağı-səs nənəmin səsi deyil. O ağı-səs göyüm yeddinci qatından gəlir və sarı rəngli güllərin üzərinə hopur, oradan da toz danəciklərinə dönüb içimə, könlümə, ruhuma axır.

İndi düşünürəm ki, ayrılıq, hicran nişanəsi olan o sarı güllün üzərindən axıb mənə əsirinə çevirən o ağı-səs

o vaxt neçə ildən sonra mənim və doğmalarımın üzlaşməyəi Vətənsiz taleyimizdən, yurd həsrətinin alovunda qarşalanacağıımızdan xəbər verirdi.

O ağı-səsi indi də tək-tənha qalanda, özü də güümün qürub vaxtında, Günəşin batın çağında tez-tez eşidirəm.

O səs mənə, yurdsuz-yuvasız, Vətənsiz bir Allah bəndəsinə həmin Qızılqayanın ətəyində, "daş hasarın" dibində indi bəlkə də susuzluqdan quruyan gül kolunu və bir də uçulub-dağılmış, xarabalığa çevrilmiş evimizi xatırladır...

Hər dəfə o səsi eşitdikcə özümü Ağudinin küçələrində dəli kimi dolayan görürəm, oxuduğum, dərş dediyim kənd məktəbinin sinif otaqlarına həyəcanla daxil oluram, Topsöyüd bulağının suyundan içib yağımı söndürürəm, bir az aralı arxın qırağından yarpız dərih qoxusunu ciyərlərimə çəkirəm.

O səsin cazibəsində indi yaddaşlarda yaşayan, nağıla, əfsanəyə çevrilən kəndimizə gedirəm, həyatimizdəki ərik ağacının çiçəklərinə baxa-baxa arzularımın ardınca yüyürürəm, qaçırım... çata bilmirəm ki, bilmirəm.

O səs o vaxtlar məni indi baş götürüb qaçmaq, qurtulmaq istədiyim Bakıya-bu şəhərə çəkib gətirmişdi xoşbəxt olmağa...

... "Son bahar gələndə, durnalar köç edəndə" o səsin sehrinə düşüb uzaq, sonu görünməyən bir yola çıxdım. Bu yolda məni nələr, kimlər gözləyirdi, İlahi?!

O səs o yolda həm də məni nə qədər yad nəzərdən, yad nəfəsdən qorudu, kimsəsizlik duman-çənində azmaqdan xilas etdi. Uğursuzluq zolağına düşəndə sanki möcüzə baş verirdi, o ağı-səs məni işığa, aydınlığa doğru yönəldirdi.

O səsi indi də tez-tez eşidirəm və o anlarda Ağüdiylə üzbəüz oluram, qabaq-qənşər dayanıb dərdləşirəm, kəndimi azırlayırəm, oxşayıram, ağı deyirəm...

...Mən yeri-göyü xəlf eləyən o gözəgörünməz kişiyə-Allaha otun, suyun, gülin, çiçəyin, daşın, torpağın varlığına inandığım kimi inanıram.

Həyatda hər şey Allahın əmrilə ölçü-biçisini alır.

Allah səbrlidir, Allah bəlkə də haqsızlığın, ədalətsizliyin somunu gözləyib sonra qiymət verir.

...Nənəmin ağısı Allahın səsində bələnib mənim qulaqlarıma gəlirdi o vaxt, indi də belə düşünürəm və düşüncəmdə haqlı olduğuma da inanıram.

İnanıram ki, sarıgülün ləçəklərinə səpilib sonra da beynimdə, qəlbimdə özünə yurd salan o səs, o hayqırtı həm də hansısa günaha, günahdan da bətar haqsızlığa etiraz idi.

...Gör neçə ildi ki, bu kar və kor dünyamın laqeydliklə qarşıladığı ən böyük haqsızlıqla, ədalətsizliklə üzleşmişik, yurd-yuvamızdan didərgin salınmışıq.

...Gör neçə ildi ki, qürbətdə yaşayıyıq.

Amma qürbətdə yaşayan nə vaxtsa-on ildən, iyirmi ildən, əlli ildən... sonra Vətənə dönə bilir. Biz isə Vətənə qovuşmağı, acı da olsa, etiraf etməliyik, çox vaxt heç xəyalımıza belə gətirmirik...

***

Həyatımızdan baxanda çox qan-qadaların şahidi olan Salyartı, Təzzür dağları görünürdü. Adama elə gəlirdi ki, iki-üç saata gedib yüksəkliklərə, zirvələrə çatmaq olar... Nədənsə gəncliyimdə o dağlara tamaşa edə, qərribə hisslər yaşayırdım. On çox da payız, qış aylarında sanki o yerlərdən Kərəmin harayı, fəryadı qulaqlarıma gəlirdi:

Ərzurumun gədiyinə varanda
Onda gördüm bürəm-bürəm qar gəlir.
Lalə dedi: - Gəl, bu yoldan qayıdaq,
Dedim: - Lalə, qeyrətimə ar gəlir...

...Yaşı doxsanı ötmüş nənəm həyatımızda oturub üzünü Salvartı dağına tutardı və dodaqaltı nəsa söyləyərdi. Soruşurdum ki, ay nənə, öz-özünlə nə danışır-san? Nənəm deyərdi ki, a bala, dərdimi o ağ çalmalı dağa çatdırıram... Dərdi dağla paylaşanda adam yüngülləşir...

Ay dağlar, səndə gözüm var,
Ay məndə dərdə dözüm var... –

oxusunu indi hər dəfə dinləyəndə doğrudan da "dərdə dözümlü" nənəmin o vaxtlar dərdinin dağla bölüşdüyünə inanıram.

Mən dağlara həmişə sirr, sehr, möcüzə yeri kimi baxmışam. Dağlarda, dağ atəklərində binə quran, binələşən, yurd-yuva salan adamlarda dağ sərtliyi ilə yanaşı, dağ saflığı, dağ ıncılığı da görmüşəm.

Zəngəzurda, bizim mahalda bütün kəndlər dağların qoymuna sığınmışdı. Doğulduğum, boya-başa çatdığım Ağudi də arxasını dağa söykəmişdi.

Ağudinin Ağudi olmasını-dağ sərtliyindən yoğrulmasını, dağ saflığından doğulmasını da bu kəndi itirəndən, bu kənddən didərgin düşəndən sonra anladım...

***

...Yay-qış zirvəsi dimağ qar olan dağlar qəlbə, ürəyə sərinlik gətirərdi. Osrarəngiz gözəlliyi olan yamacların gül-çiçəyimin ətri insanı məst edərdi. Bulaqların şiriltisi kövrək, həzin bir məhəmmi xatırlıdardı adama. Qonaq-qaralı günlərində dağlar daha məğrur görünərdi, əzəmətli dəyərdi gözə. Gəlhağəli olardı yaylaqların... Elə ki, payız yır-yığış edib dağlara tərəf üz tutar-

di, daha əvvəlki gözəllikdən, tərəvətdən əsər-ələmət qalmazdı.

...El əl-ətəyini yığıb arana köç edəndə isə "dağ yeriduman yeri, yurd yeri-güman yeri" sözləri qocaların dilində anılardı.

Payız toyları başlardı. İlin-günün o payız vadəsi qara zurnada çalınan "Cəngi"nin sədaları altında pahləvan cüssəli, nərhiləkli oğullar gülüşərdilər. Bərli-bəzəkli gözəllər mağarlarda özlərini yorğun salınca oynardılar. Bir də görərdin ki, "Yaylıqı" havası çalındı:

Cavan oğlan, ver yaylıqı,
Yaylıq salar ayrılıqı...

Ötən bahar axşamlarının birində bu yaylıq iki qəlbi bir-birinə bağlamışdı. Bu payız axşamı isə "ayrılıq salmasın" deyə yaylıq oğlandan geri almardı... Seviş-sevilənlər vişal anlarını yaşardı o axşamlar. İki evin arasında "körpü" salınardı. Öhd-peyman bağlayanlar bu "körpü"dən keçib bir ocaqda doğmalaşardı.

Uşaqların tumurcuq arzuları "ciçəkləyərdi"-cəntəlarını çiyyənlərində asıb məktəbə gedərdilər.

Arpa-Buğda təpələrindən üzü işıqlı dağın uzanan kövşən yerləri sünbül qoxusuna bələnərdi.

Yaşlılar altı-güllü yuxularında uzaq şəhərlərə səpələnən nəvələriylə görüşərdilər-burmumuzun ucu göynəyirdi, qarıbsəmişdim kəndimiz üçün, döndüm geri, daha şəhərə qayıtmıyacağam, baba...

...Payız beləcə gələrdi. Çöllər-çəmənələr payız rənginə bələnərdi. Çobanlar sinələrində sazıq qışlağa enəndə bir daha dağlara baxıb köks ötürərdilər:

İldırımın buludların pələngi,
Paslanacaq mənsiz şimşək üzəngim.
Eh, ya qismət, a şələləm, a gəncim,
Salamat qal,
Salamat!

***

...Uzun qış gecələrində nənələr nağil deyərtilər. Uçan xalça bizi dünyanın sirli-sehrli bir guşəsinə aparardı.

Nənələr nağil deyərtilər. Zümrüd qışı Məlikməmmədi dardan qurtarardı, işıqlı dünyaya çıxarardı...

Nənələrin nağıllarını eşidə-eşidə, bayatısını, oxşamasını dinləyə-dinləyə bir göz qırpımında uşaqlığımıza "alvida" deyərdik...

***

...Torpağa buğ gələrdi. Çöl-çəmən al-qırmızı rəngə boyanardı gül-çiçəkdən. Dağlar-dərələr duman-çiskinə bürünərdi. Pirani qocalar dağları çənli görəndə əsrlərin uzaqlığından qopub gələn ulu bir sözü yada salardılar:

**Qışın çəni qar gətirər,
Yazın çəni bar gətirər.**

Qışın qarlı-saxtalı, ot-ələf "dərddli" günləri sona çatardı. Baharın yolumu intizarla gözləyən bağır qan lələlər, boynu bükük hənövsələr qar altından çıxaraq yaz günəşinə sarı boylanardılar. Dərələrdən şırıldayıb axan sular düzlərə yayılıb torpağın yaşıl ümidi olan otlara ruh verərdilər baharda.

Həyat-baca, bağ-baxça təmizlənər, səliqə-sahmana salınardı. Ökin yerləri şumlanardı. Torpağa bağlı adamların torpağa meyli, torpağa həvəsi daha da güclənərdi.

Küsülülər barışar, ağrı-acılar umudulardı. Exlərdə bayram süfrəsi bəzənərdi. Qonum-qonşular bir-birinə xeyir-dua verərdilər.

Nənələrin ocaq başı yığnaqlı olardı. Uzaq-uzaq məhallara "səpələnən" nəvə-nəticələr yeddi ilin ayrılığından qorxub Novruz bayramına tələsərdilər...

Uşaqlar "axır çərşənbə" tonqalının üstündən "ağırlıqım, uğurluğum tökül bu odun üstünə..." deyib atlanar, çərşənbə axşamında qapı pular, torba atardılar...

***

...Kəndimizdə ocaq qədər müqəddəs bildiyim bir məkan vardı, Alməmməd kişinin dəyirmanı. Acı rüzgar o ocağı söndürmüşdü. O ocaqdan, o dəyirməndən təkcə o dəyirman gələn arx, bir də az qala torpaqla bir olan uçulub-sökülmüş dəyirman yeri qalmışdı. Mən "Çaylar" dediyimiz dərin dərədən axan Bazarçayın sahilindəki dəyirmanın xarabalığında-qaralan ocaq yerində həmişə qaribə bir hüzn, qəm-qüssə görürdüm. Bu hüzn içində dəyirman dən gətirdiyimiz günləri indi də rənglərinə qədər xatırlayıram. Orda, dəyirmanın qapısı ağızında ocaqda bişən kütün dadı-çizunu, ləzzətini indi də umuda bilmirəm.

Onda düz-dünyanı sünbül ətri bürümüşdü. Taxıl dolu taylar dəyirman gətirilər, buradan un kisələri evlərə daşınardı.

Kəndin aşağı başında təndirlərdə bişirilən çörəyin qoxusu yuxarı məhəlləyə gedib çatardı.

...Bu qeydləri etdiyim nəmli, qəmli-qüssəli bir payız gecəsi yuxuda xaraba qalmış o dəyirmanı gördüm.

...Üst-başı unlu mirani kişi dəyirmanın qapısı ağızındakı daşın üstündə oturub dəyirman gələnlərin yolunu gözləyirdi.

Dəyirman gələn yoxuydu...

***

...Yayın sərin mehindən döşlərdəki taxıl zəmilərinin, düzənlərdə dize qalxan otların dəniz kimi dalğalanması, qayalıqlarda bitən qantəpərin, kəklipotunun qoxusu, ayaz səslərindən hürkən kəklilərin pırlıtyla ha-

vaya qalxması nobat qoyun-quzusunu kənddən buyərə-dək gətirən adamda xoş ovqat yaradır, yorğunluğunu çıxarırdı. Hava buludsuz, tərtəmiz olanda isə Arpa, Buğda təpələlərindən üzüaşağı baxanda özünü qaribə bir aləmdə, nağıllar dünyasında hiss edirdin... Görəsən, Naxçıvan səmtindəki o dağların o üzü haralardır?.. Oralarda hansı şəhərlər var?.. O şəhərlərdə kimlər yaşayırlar?.. İndi adidən də adi, sadələvh görünən bu sualların cavabı o zamanlar uşaq düşüncəsi, ağı qarşısında nə qədər sirli-sehrliydi!..

Bunları yazdıqca həmin o vədələr dədəmin dediyi, amma dərinliyinədək dərk etmədiyim sözlər yadıma düşür: "...Şükürbəyli, Kilsəli yaylaqlarının, Salvartı atəklərinin hər qarışı qanlı yoğrulub, hər daş-qayasma qan çilənib... Bu yerlərə kimlər gəliblər, bu yerlərdən kimlər gediblər?.. Erməni nə qədər qan töküüb, bizimkiləri didərgin salıb. Amma hara gediblərsə, hara pənəh aparıblarsa, yenə son ümidgah, sığınacaq bax, o dağlar-düzlər olub...".

O vaxt dədəm danışanda tarixin yenə də təkrarlanaçağını görəsən düşülmürmü?..

İnanmıram.

Biz həmişə daha çox keçmişlə yaşamışıq.

Gələcəyə boylanmağa nədənsə ürək eləməmişik. Bəlkə də...

Tarix yenə də təkrar olunacaqmı?..

Bir də o dağlara qayıdacağımı?..

...1915-1918-ci illərin qanlı hadisələrindən sonra azərbaycanlılar Zəngəzur, Sisyan, Ağudiya qayıd bilməmişdilər.

88-dən bu yana yurd-yuva həsrətli günlərsə sonu görünmür ki, görünmür.

...Erməni nə qədər vəhşidirsə, qaniçəndirsə, zalımdırsa, bir o qədər də kinlidir, hirs-hikkəlidir, türkə qarşı qisas hissilə alışıb-yanır. Yadıma sovet hakimiyyətinin əmin-amanlıq dönəmindəki bir əhvalat düşür. Dədəm qonşu erməni kəndi Noravanda yaşayan çoban tənmişindən beş-on qoyun-quzumuzu da öz sürüsünə qatıb yaylağa aparmağı xahiş etmişdi. Suren razılaşmışdı. Amma yayın sonunda yaxın xəbər gəldi ki, canavar sürüyə hücum çəkib, xeyli ziyan vurub. Bir müddət sonra da öyrəndik ki, Suren bir neçə günlüyə yaylaqdan Noravana qayıdıb. Dədəmlə evlərinə gəldik ki, vəziyyətdən hali olaq, canavarın nə qədər qoyun-quzu parçaladığını bilək...Təxminən on nəfər erməni süfrə başındaydı. Yeyib-içirdilər. Övvələ deyim ki, o məclisdə Suren canavar məsələsinə toxunmadı, neçə qoyun-quzumuzun tələf olmağını heç dilinə də gətirmədi, dədəm də etibar, inama söykənib bu barədə söhbət açmadı, sanki heç elə hadisə olmamışdı. Amma o məclisdə bir məqamı heç cür unuda bilmirəm. Yaşı bəlkə də 100-ə yaxın bir qarı süfrəyə əl uzatmadığını, çörək kəsmədiyini görüb dilləndi ki, ay uşaq, sən niyə yaxanı kənara çəkib dayanmışsan?! Qorxursan, zəhərlənərsən?! Qorxma, düşmən olsaq da o işi görmərik...

Dədəm bu sözlərdən sonra dedi ki, yox, yox, nə danışırırsınız, uşaqdır, utanır, ona görə də çörəyə əl uzatmır...

Çaş-baş qalmışdım. Heç nə anlamırdım. Nə düşmən, nə zəhər, nə ölmək... Bu, nə söz-söhbətdir?.. Axı evimizdə Suren, ailəsi həmişə etibarlı adamlar kimi təriflənmişdi, xoş söhbətləri getmişdi.

Dədəm Surenə gildən qayıdanda bu barədə danışmadı, mən də elə bir düşüncə yiyəsi deyildim ki, erməni qarısının acı sözlərinin axırına çıxam, nəsa soruşam.

İllər keçdi, 88-də başlanan o hadisələr zamanı anladım ki, bizimkilər, babalarımız çox sadələvh olublar. Erməni hiyləsi, məkri, kini, niqrəti isə heç vaxt əksilməyib. Məqam, fürsət gözləyiblər ki, dişlərinin zəhərini canımıza yeritsinlər... 88-də o fürsət yetişdi və onları istədiklərini etdilər. Bu, namərdlik, xəyanət, rəzillik deyilmi?!

***

...Sisyanın mərkəzinə yol Qarabulaq deyilən kiçik bir təpəliyin yanından keçirdi. Rayonun süd və çörək zavodları bu ərazidə yerləşirdi. Onuncu sinifdə oxuyurdum. Kəndə xəbər yayıldı ki, ermənilər Qarabulaqda tikinti apararı zaman yerin alt qatından "xəzinə" tapıblar. Kimi traktorçunun "xəzinəni" gizlicə evinə apardığını, kimi də sərvətin fəhlələr arasında bərabər paylanıldığını deyirdi. Söylənilənlərin nə dərəcədə düz olduğu sonadək bilinmədi. Amma həqiqət o idi ki, qazıntı aparılan ərazi uzun müddət taxta hasarda qaldı. Yolumuz rayona düşəndə həmin hasardan içəri boynlandıq. Bina özülünə bənzər qazılmış xəndəklərdən başqa, orada heç nə görünmürdü... Qarabulaqda, şübhəsiz, türklüyə-qədim keçmişimizə aid nəsa tapılıb üzə çıxarılmışdı. Yoxsa, belə sakitlik, susqunluq ola bilməzdi. Erməni xislətinə yaxşı bələdiydik. Özlərinə, tarixlərinə sərf edən hansısa bir fakt ortada olardısa, bundan mütləq "yuxarıdakı ağalara" xəbər çatdırar, həy-küy salardılar...

Ağudidəki alban abidəsini də bax, beləcə özlərünkə etmişdilər. Babalarının yadigarı kimi, İrəvandan gələn ermənilər tez-tez bura baş çəkir, kilsənin üzərindəki yazıları oxuyur, foto-şəklini çəkirdilər...

...Alban abidəsi bu yerlərin qədim insan məskəni olduğundan xəbər verirdi.

O abidənin, kökümüzün-soyumuzun "dərinliyinə" getməyə isə bir kimsənin cürəti çatmazdı.

Qədim insan izlərini, nişanələrini ifadə edən o abidəylə maraqlanan yoxuydu. Bizimkilər maraqlansaydı, ermənilər hansı oyunlardan çıxmazdılar, bunu bir Allah bilir. Həm də etiraf edirəm, o Alban abidəsinin keçmişiyə maraqlanmaq gücündə də deyildik-buna nə indiki biliyimiz, nə də dünyagörüşümüz imkan verirdi. Böyüklərimiz, başbələnərimiz isə təbii ki, sovet ideologiyası, əxlaqı ilə yaşayırdılar-səslərini çıxara bilməzdilər və çıxarmırdılar da. 1905, 1915-1918-ci illərin xoşu, 1939-cu ilin qorxusu da təbii ki, öz yerində...

***

Kəndimizdəki bulaqlardan birinə "Erməni bulağı" deyilirdi. Heç kim bulağın belə adlandırılmasının fərqlində deyildi. Bir dəfə "adqoyma"yla maraqlandım. Bildirdilər ki, çeşməni bir erməni ustası abadlaşdıranda hörgü arasına erməni əlifbasıyla öz adı yazılan daşı parçımLAYIB, bulağı beləcə "erməniləşdirib". Bu cür adqoyma, addəyişmə saxtakarlığı tarixən ermənilərin qanında-cannında, xislətində olub. Bütün zamanlarda bu "xəstəlik" onları içəridən didib-parçalayıb, çürüdüüb...

Erməni düşüncəsində, əxlaqında əsas naqislik odur ki, türkün abidələrini, qəbiristanlıqlarını, nişanələrini silib-süpürməklə tarixi pozduqlarını, özlərinə sərf edən şəkllə saldıqlarını fikirləşiblər. Amma yanılıblar. Bir millətin min illərlə hesablanan tərcümeyi-halını, ömür-huyunu yaddaşlardan, yazılardan necə silmək olar?.. Bu, mümkün deyil, axı...

***

Bilmirəm, o vaxtlar Sisyan rayonunda hər kəndin öz "adı" vardı, ya yox, amma bizim Ağudiyə "dəlilər yığ-

nağı” deyirdilər. Bu, hardan qaynaqlanmışdı, bəlkə də ermənilərin “kəşfiydi”, indi izahı mənim üçün çətindir. Təkcə bildiyim odur ki, Ağudi “dəliləri” vurub-yıxan, erməninin qarşısından qaçmayan, yeri gələndə düşməni gecəyəkən yorğan-döşəyindən qaldırıb əl-qolumu bağlayan, “dərsini” verən, hər qarış torpaq uğrunda ölümün gözünə baxmaqdan çəkinməyən adamlarıydı.

Ağudi çətin günlərdə bu cür neçə-neçə “dəlisinə”- Səttar, Məhəmməd, İslam, İnfil, Rus Hüseyin, Kərbəlayi İsgəndər, Məstəli, Qaçaq Musa kimi Andranikin quldur dəstələrinin qarşısından çəkilməyən, ölüm-itimdən qorxmayan igidlərinə bel bağlamışdı: erməni vəhşiliyi cavabsız qalmamışdı...

Ağudi yaddaşlarda həm də içindəki mürdan, işıqdan hamıya səxavətlə pay paylayan ağsaqqallarıyla yaşayırdı. O ağsaqqallar ki, nəsillər, ailələr arasında qan düşmənçiliyinə, nifaqa son qoyurdu, mehribanlıq, əmin-amanlıq yaradırdı...

Bu “dəlilər” mahalda həm də ziyatları ilə tanınırdı: Azərbaycan neft-qaz sənayesinin inkişafında mühüm xidmətləri olan akademik Həsən Öhmədov, Xalq yazıçısı Öli Vəliyev, “Nə yatmusan, qoca vulkan, səninləyəm! Ayağa dur, Azərbaycan, səninləyəm! Səndən qeyri biz hər şeyi bölə billik! Səndən qeyri biz hamunuz ölə billik! Bu, Şəhriyar harayıdı, Bu, Bəxtiyar harayıdı! Hamı sənin tufan yıxan, Gərşad boğan yurda oğul oğulların! Qara Çoban, Dəli Domrul oğulların. Çək sinənə-qayaları yamaq elə, Haqq yolunu ayağına dolaq elə, Bayrağını Xəzər boyda bayraq elə, Enməzliyə qalxmış olan bayrağını!..” -deyə həyqırarı Xalq şairi Məmməd Araz, tanınmış yazıçı-jurnalist, xeyrixah əməllərilə yaddaşlarda yaşayan Şamil Fərzəliyev,

general-mayor Ödil Məhərrəmov... öz soy-kökləriylə Ağudiyə bağlıydılar...

...“Dəlilər”dən söz düşmüşkən Ağudinin talesiz bir “dəlisini”-Hümbülüni də xatırlatmaq istərdim. 1917-20-ci illərdə qaçqınlıq, didərginlik ağrı-acısını yaşayan bizim kənddə Hümbülü adında bir kişinin bir gecədə yeddi övladı aclıq və qızdırmanın qurbanı olub... Yaşlılar danışdırdılar ki, Hümbülü bu dəhşəti ömrünün sonunadək, necə deyərlər, kişitək yaşayıb, dərdi, ağrı-acını içində boğub, gizlədib. Sözü üzə deməkdən çəkinməyib, yeri gələndə, hətta şüxluğundan, zərəfatından da qalmayıb.

...Ötən əstin 30-cu illəriymiş. Kənddə klub binası tikilmiş. Gələcəkdə buranın nə olacağıyla maraqlanan Hümbülüyə erməni ustası kinayəylə “dəlixana” cavabını verir. Hümbülü qayıdır ki, Allah sizi ağıldan kəm yaratıb, ona görə də belə kəmsəvad iş görürsünüz. Bu böyüklükdə kəndi bu balacalıqda dəlixanaya necə yerləşdirəsiniz?! Siz gərək elə bütün kəndi hasara alıb bir qapı qoyaydınız, olardı əməlli-başlı dəlixana...

mart 2010-aprel 2014

Kitabın içindəkilər

Redaktordan	3
Ön söz yerinə	6

Dönərgəsi dönən Vətən

Sisyan-qovğalarda qovrulan torpaq	16
Ağudi – ... kimlər gəldi, kimlər getdi	32
Qətliam	49
Sağalmaz xəstəlik-erməni riyakarlığı	61
Yurd ağrısı	69

Bu dərdi kim çəkər?!

Qərblərin ölümü necə də əzablı olarmış, aman Allah!	77
Ağudinin sonuncu köhnə kişisi – Əvəz Mahmud	92
Lələdağ	92
“Dağlar, ruhları sərgərdan doğmalarımın məzarından muğayət olun...”	103
Bu köç hara köçür belə	117

Bu kədəri kim yaşayıb sonacan?!

Əyyub Abasovun “Zəngəzur” romanı haqqında qeydlər	126
“...Bir də gəlişimə zəmanət olsa	142
Gəlməzdim mən belə dünyaya, tövbə!”	152
“Dünya yazana qalır...”	160
“Uruda iki səfər”	169
Bir qərib ömrünün ağırılı ağrıları	178
Qürbət havasında yaddaş ağrısı	189
“Eşqimi sönməyə qoymayın...”	194
İndi sağ olsaydı	208
Ömür necə keçdi, necə, ay aman!	217
Salman Qaraların “Köksüz qayalar” kitabını oxuyarkən	217

Müsaibə

“Biz o yurda qayıdacağıq...”	229
------------------------------------	-----

Məktub

Düşmən tapdağında qalan Ağudi kəndinə	238
---	-----

Mənim taleyimə yazılan yazı

Bir daha qayıtmaz, keçdi o günlər	242
---	-----

Vaqif Bayramov

SİSYAN-qovğalarda qovrulan torpaq

Nəşriyyatın direktoru: Ceyhun Xəlilov

Dizayner: Vüsalə Qəribova

Operator: Dürdanə Qasımova

Texniki redaktor: İlahə Lələyeva

*Kitabın nəşrinə maliyyə dəstəyi göstərdiyinə
görə Elşad ABBASOVA təşəkkürümü bildirirəm.*

Çapı imzalanmışdır: 18.11.2014

Kəğız formatı 84/108. Ofset çapı 1/16.

Fiziki ç.v. 17. Tiraj: 100.

Ünvan: Sinqaynt şalı., 13-cü mkr. Niyazi küç.

E-mail: derlevez-bilik@yandex.ru

bilik-2008@mail.ru

Tel.: (012) 408.39.51; (018) 656.50.42